

**A TISZÁNTÚL A KÁRPÁT-MEDENCE
10–17. SZÁZADI REGIONÁLIS TAGOLÓDÁSÁBAN**

Doktori (PhD) értekezés

Csüllög Gábor

Debreceni Egyetem

Debrecen, 2006

TARTALOM

BEVEZETÉS	4
IRODALMI ÁTTEKINTÉS	7
I. A TERÜLETI SZERVEZŐDÉS FÖLDRAJZI ÖSSZETEVŐI	13
1. A REGIONALITÁS, REGIONALIZMUS ÉS REGIONALIZÁCIÓ.....	13
2. A REGIONALITÁS ÉS A REGIONALIZMUS ERŐTEREI	14
3. A FÖLDRAJZI ERŐTÉR	14
3. 1. Tagoltsági/térsztási felszintípusok	17
3. 2. A természeti tagoltságból adódó térsztási érintkezések és irányok	20
4. AZ AKTIVITÁSI ERŐTÉR – A TÁRSADALMI TÉRSZTÁS	20
4. 1. Településhelyek	22
4. 2. Települések elrendeződési sűrűsége	25
4. 3. A Középkori településhálózat jellemzői	26
4. 4. Aktivitási térszinek	30
<i>A település-térszín:</i>	30
<i>A vár-térszín</i>	31
<i>A folyó-térszín</i>	32
<i>Az erdő-térszín</i>	33
4. 5. Térállapotok	34
5. AZ ÁRAMLÁSI ERŐTÉR	36
5. 1. Érintkezési zónák – centrumhelyek – energia és vásárvonalak	37
5. 2. A külső erőterek áramlást befolyásoló szerepe	38
5. 3. Az áramlási és terjedési vonalak	40
5. 4. Centrum és periféria helyzet	42
6. A TISZÁNTÚL ERŐTÉRI JELLEMZŐI	46
II. A TÉRKAPCSOLATOK REGIONÁLIS RENDSZERE: TÉRSZERKEZET ÉS RÉGIÓK	49
1. RÉGIÓ ÉRTELMEZÉSEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TERÜLETI TAGOLÓDÁSÁBAN	49
2. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG NAGYMEDENCEI TÉRSZERKEZETE	50
3. A TÉRKAPCSOLATI RÉGIÓ JELLEMZŐI	50
3.1. TELJES SZERKEZETŰ TÉRKAPCSOLATI RÉGIÓK	51
3. 1. 1. A Tiszántúl mint térkapcsolati régió	52
3. 1. 2. Temesi-délvidék	57
3. 1. 3. Kelet-Tiszáninnen	57
3. 1. 4. Nyugat-Tiszáninnen	59
3. 1. 5. Dunáninnen	62
3. 2. HIÁNYOS FELÉPÍTÉSŰ RÉGIÓK	64
3. 2. 1. Erdély	64
3. 2. 2. Nyugat-Dunántúl	65
3. 2. 3. A délvidéki régiók	66
3. 3. A KÖZTES TÉRSÉGEK	66
4. RÉGIÓK ÉRINTKEZÉSE	67

III. A REGIONALIZÁLÓDÁS ÉS A REGIONALITÁS TÉRALAKÍTÁSÁNAK MEGJELENÍTÉSE A 11–17. SZÁZADI REGIONALIZÁCIÓS FOLYAMATOKBAN	68
1. A KÖZÉPKORI REGIONALIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ SZINTŰ TÉREGYSÉGTÍPUSAI.....	68
2. A KORÁBBI TÉRSTRUKTÚRÁK REGIONALIZÁCIÓS SZEREPE	70
2. 1. A szétagoltság időszaka	70
2. 2. A területi egység kialakításának kezdete	72
2. 3. A területi egység rögzítése, a magyarság területfoglalása	74
3. A 11-13. SZÁZADI REGIONALIZÁCIÓS TÉREGYSÉGEK	77
3. 1. A korai tartományok a 11–13. században	77
3. 2. A megyerendszer a 11–13. században	83
4. A REGIONALIZÁCIÓ TÉREGYSÉGEI A 14. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG	86
4. 1. Vármegyék és a regionális térszerkezet a 14. század elejétől a 16. század közepéig	87
4. 2. Tartományok a 14. század eljétől a 16. század közepéig.....	92
5. A 16–17. SZÁZADI TERÜLETI TAGOLÓDÁS VÁLTOZÁSAI ÉS AZOK TÉRSZERKEZETI ÖSSZEFÜGGÉSEI	96
6. A TISZÁNTÚL REGIONALIZÁCIÓS SZEREPKÖRÉNEK VÁLTOZÁSAI A 11. ÉS A 17. SZÁZAD KÖZÖTT.....	102
ÖSSZEGZÉS.....	106
IRODALOM	128

BEVEZETÉS

A honfoglalás és a hódoltság közötti korszakban alakult ki a Kárpát-medence középkorra jellemző területi működése. A korszak Kárpát-medencéhez kötődő bonyolult térfolyamatait és azok eredményei nem spontán, eseményi reagálásokra épülő területszerzést valószínűsítene, hanem **feltételezik a tudatos térbeli építkezést és a hozzá tartozó ismeretanyagot**, valamint az erre **alkalmas térben aktív társadalmi szerveződési formákat**. Ezek meglétére az írásos források funkciójuk miatt csak közvetve utalnak, mivel nem a folyamatok magyarázatához, hanem az eredményekhez és azok újabb és újabb politikai legalizálásához kötődnek. Ezért maga a "lenyomat", a majd ezer évig működő területi rendszer az a forrás, amelynek több oldalú földrajzi értelmezésével a térbeli építkezés folyamata és a különböző téregységek szerepe rekonstruálhatóvá válik. A földrajzi összetevők sok, a történeti folyamatban később elfedett összefüggést tárhatnak fel, még akkor is, ha a 16. századtól a külső térségek felől érvényesülő hatások módosították a térbeli szerveződés súlypontjait. Az öt évszázados összefüggő területi fejlődés után a 16–17. században megjelenő új térfolyamatok sajátossága, hogy szerkezetükben egyszerre jelzik a középkori állapotot és az elkövetkező két évszázad fejlődési irányainak kiindulópontjait. Különösen igaz ez a hódoltsági terület településhálózatának és gazdaságának változása szempontjából.

Az értekezés célja, hogy megfogalmazza a Kárpát-medencében lezajló 10–17. századok közötti területi szerveződés regionális törvényszerűségeit és bemutassa a területi kutatások előterébe kerülő régió szerveződés történeti gyökereit, ezzel bővítse a történeti folyamatok és a régészeti lelőhelyek térbeli értelmezésének lehetőségeit.

A feldolgozás alapvető **konceptiója**, hogy a lehatárolt **problémakört modellszerű megfogalmazásban** tárgyalja, **alkalmazva a társadalomföldrajz, a szociálgeográfia és a regionális tudomány**, történeti földrajzétől részben eltérő jellegű **fogalmi rendszerét és kategóriáit** – regionalitás, regionalizmus, regionalizáció, földrajzi erőterek, a térhasznosítás aktivitási térszínei, áramlási irányok és pályák stb. –, mind a **nagyterületi összefüggésekben**, mind pedig a **regionális téregységek vizsgálatában**. A feldolgozáshoz alkalmazott **elsődleges szempont** a **regionális összefüggések** oktatásban is felhasználható **rendszerező értelmezése**. Mindez indokolta, hogy az egységes tér a Kárpát-medence vizsgálata mellett megjelenjen az összefüggéseket jól példázó, és azok feltárásában fontos téregység a Tiszántúl részletesebb bemutatása.

Szükséges azonban tisztázni, hogy a dolgozat a Tiszántúlt, mint történeti regionális egységet tágabban értelmezi az általános mai természetföldrajzi tájlehatárolásnál, vagyis nem a Tisza és a mai országhatár közötti alföldi táj a keret, hanem a kevésbé merev történeti és kultúrtáji lehatárolás, amely több természeti tájat fog egybe a Tisza Szamos és Maros torkolat közötti szakaszától Erdély határáig. Természetesen a folyók medervonala, így a Tiszáé, a Szamosé és a Marosé sem jelenik meg merev határként. A

középkori vármegyéket tekintve pedig, elsősorban Bihar, Békés, Zaránd és Szabolcs vármegyék területét jelenti, az ehhez a magterülethez kapcsolódó Szatmár, Ugocsa, Kraszna, Közép-Szolnok, valamint Arad és Csanád megyékkel, amelyek már más regionális folyamatokhoz is kötődnek (1. ábra).

1. ábra

A dolgozat Tiszántúl lehatárolása a 15. századi vármegyék alapján

A disszertáció *tartalmilag* három fejezetre tagolódik: Az *elsőben* a területi szerveződés földrajzi összetevőinek – a terjedelemből igazodó – részletes megfogalmazása található. A *másodikban* az előbbieken alapján megfogalmazható regionális egységek együttes és egyenkénti bemutatása következik – a Tiszántúl részletesebb tárgyalásával és nagytérségi szerepkörének áttekintésével. A *harmadik fejezet* tartalmazza a regionalitás és a regionalizáció összefüggéseinek értelmezését, vagyis a történeti téregységeknek az első két fejezet szerinti elemzését. Az *összegzésben* pedig sor kerül annak az elemzésből adódó kérdésnek a megválaszolására, hogy *milyen mértékben mutatható ki a Magyar Királyság térbeli megjelenésében és működésében a földrajzi tényezők felismeréséből és felhasználásából származó regionális téregységek szerepe.*

Az alkalmazott módszerek a téma összetettségéhez és a vizsgálati célhoz igazodnak.

- az írott források (oklevelek, oklevéltárak) és a régészeti topográfiák névadatainak földrajzi szempontú gyűjtése és rendszerezése – adatbázis készítés
- a különböző földrajzi tudományágak és a történelem, régészet szakirodalmi megállapításainak a fenti szempontok alapján történő, összevetése az adatbázissal
- az összevetésből feltárt összefüggések társadalom földrajzi kategóriák szerinti rendszerezése és a történeti megjelenéshez kötődő kategóriák megfogalmazása
- a kategóriák területi érvényesülésének elemzése és az eredmények alapján történő tipizálás
- a kategóriákhoz és típusokhoz kialakított, a téma megfelelő részleteit bemutató tematikus térképi ábrázolások és térszerkezeti modellek készítése
- a vizsgált időszak területi folyamatait megfogalmazó szintézis elkészítése

Mindez azzal a nem másodlagos céllal, hogy mind a publikációs, mind az oktatási bemutatásban egységes kategóriákra és feldolgozási módra épülő, a szöveges elemzéssel egyenértékű ábrázolási formát alakítson ki, mely a számítógépes adatbázissal együtt folyamatosan bővíthető és a témakör különböző területeinek és részleteinek további feldolgozását segítheti.

A téma feldolgozása egyrészt összekapcsolódott az ELTE BTK Nyelvjárás és Nyelvtörténeti Tanszék *Korai magyar nyelvemlékek feldolgozása* című kutatási programjában való közreműködéssel, másrészt régészeti ásatásokon való részvétellel és önálló ásatás vezetésével, valamint különböző múzeumokkal kialakított rendszeres együttműködéssel. A témakör további feldolgozását segítette az *ELTE TFK Földrajz Tanszékén* eltöltött tizenöt éves felsőoktatási gyakorlat, amelyen belül meghatározóak voltak az Általános társadalomföldrajz tárgyhoz kapcsolódó történeti földrajzi előadások, a Kárpát–medence történeti földrajza tárgy előadásainak és szemináriumainak tartása, valamint az ebben a témakörben készült szakdolgozatok témavezetése. Ezen kívül a disszertációban megfogalmazottak sokban támaszkodnak tizenöt év rendszeres, a Kárpát–medence jelentős részét felölelő régészeti és földrajzi célú terepbejárásaira és az azokhoz kapcsolódó adatgyűjtésekre.

A disszertáció publikációs előzménye több országos történeti földrajzi tudományos konferencián tartott előadás és a részben ezek alapján készült, különböző kötetekben megjelent (az irodalomjegyzékben felsorolt) és a disszertáció különböző résztémáihoz kapcsolódó tanulmány.

IRODALMI ÁTTEKINTÉS

A téma magyar nyelvű szakirodalmi összetettségéből adódóan nem csak a földrajzon belül érint sok tudományterületet (természetföldrajz, tájöldrajz, történeti földrajz, társadalomföldrajz stb.), hanem egyes társtudományok – történettudomány, régészet, néprajz – ide vonatkozó eredményeit is felöleli. A következőkben ezek közül a legfontosabbaknak az értekezés tematikája szerinti áttekintésére kerül sor.

A 20. század elejéig visszanyúló előzmény, hogy az akkor kialakuló magyar **emberföldrajzi szemlélet** egyik központi témaköre lett – részben az ország feldarabolásának egyik, a tudományra ható következményeként – a történeti magyar államnak a Kárpát-medencéhez való szoros kapcsolódása. A földrajzi feldolgozásokban ezért fontossá vált a *táji sajátosságok és a népesség tevékenységével összefüggő területi elrendeződés előzményeinek* feltárása. Sor került a földrajzon belüli tudományos megközelítés elvi megfogalmazásai (a történeti földrajz szükségessége, helye és alapkoncepciói) mellett a tájöldrajzzal szoros összefüggésben *egy-egy táj történeti földrajzi szempontú feldolgozására és a nagytérség kultúrtájainak értékelésére*: **Teleki Pál** (1917), **Cholnoky Jenő** (1935), **Fodor Ferenc** (1935), **Mendöl Tibor** (1938).

A történettudományban folyamatosan jelenlevő topografikus történeti földrajz mellett az önálló tárggyal és módszerrel rendelkező **történeti földrajz** a század hatvanas éveitől kezdve lépte túl a táj- és településföldrajzi kereteket. Az önállóság kritériumait **Frisnyák Sándor** (1983, 1990, 1999) és **Somogyi Sándor** (1988) fogalmazta meg. Az utóbbi időben bekövetkezett tematikus differenciálódás és a feldolgozott térségek bővülése igen széles irodalmi bázist alakított ki a történeti földrajzi kutatások számára.

A **regionalitás vizsgálatának** meghatározó alapja a történeti korszak **földrajzi környezetének áttekintő természetföldrajzi értékelése**. A honfoglalás- és középkori Kárpát-medence földrajzi képének összefoglaló bemutatása több – részben eltérő célú – megközelítéshez kötődik. A földrajzi környezetnek alapvetően domborzati összefüggésekre építő vízrajzi, talajtípusbeli, növényzeti és részben klimatológiai **rekonstrukcióját** végezte el **Somogyi Sándor** (1988). Ehhez a rekonstrukcióhoz a mai Magyarország területére vonatkozó részletes **történeti tájtipológiai** beosztás és térkép készült. Más megközelítésben készült **Györffy György** és **Zólyomi Bálint** (1994) tanulmánya, ahol az **éghajlati és vízrajzi változásokkal összefüggő növényzeti borítottság** – mint a honfoglaló népesség gazdálkodási és megtelepedési viszonyait meghatározó **összegző tényező** – kerül előtérbe, etelközi összehasonlításra és történeti forrásanyagra építve. **Frisnyák Sándor** *Magyarország történeti földrajza* című tankönyvében (1990) mindezt **kultúrföldrajzi szempontok alapján csoportosítva a jellegzetes környezettípusok tájainak térhasznosítási elemzésével** egészíti ki.

A környezeti tényezők összegző, tipizáló tárgyalásai mellett meghatározók a különböző környezeti elemek rekonstrukciójának és ezzel összefüggésben térhasznosítási szerepkörüknek vizsgálatai. Ezek közül talán a medence folyóhálózatának sajátos jellege és szerepe miatt a vízrajzi elemzések a legbősebbek. Már az előzmények is igen koraiak – **Ortvay Tivadar** (1882) és **Glaser Lajos** (1939) alapos munkái. A tájrajz és a folyóhálózat változásának összefüggése jelenik meg **Somogyi Sándor** (1997) tanulmányában. Érdekes és nehezen eldönthető kérdés a vízzel borított felszínek különböző korszakokhoz tartozó kiterjedésének mértéke. **Györffy György** (1991) sokak által vitatott nézete szerint például az általánosan elfogadott, 1938-ban Lászlóffy V. által szerkesztett térkép a Körös és Berettyó térségében nagyobb területi kiterjedést közöl.

A honfoglalásra és a középkorra vonatkozólag szűkebb, de részletesen kidolgozott témakör a Kárpát–medence növénytakarójának rekonstrukciója. A téma részleteinek kutatása a század első felében **Soó Rezső** (1931,) a mai szakirodalomban pedig **Zólyomi Bálint** nevéhez fűződik. A medence belső társulási formáinak és az erdősültség mértékének meghatározása jelentősen elősegítette a korai gazdálkodás és meglepedés területi különbségeinek vizsgálatát. Az egész Kárpát–medencére elvégzett rekonstrukció megtalálható **Prinz Gyula** (1938), **Györffy György** és **Zólyomi Bálint** (1994) térképi feldolgozást is tartalmazó munkáiban. A történeti ökológia kapcsán került ismét előtérbe a történeti klimatológia: A honfoglaláskor klímaviszonyainak a történeti folyamatokkal való összefüggését is tárgyalja **Györffy György – Zólyomi Bálint** (1994) említett tanulmánya, amelyben fontos szerepet kapott a „szárazsághatár” mint szállásterületet meghatározó tényező. **Rácz Lajos** történeti ökológiai tanulmányai az európai szakirodalom alapján tárgyalják az időszak európai ökológiai anomáliáit - kis éghajlati optimum és ki jégkorszak – (1993) és ennek kárpát–medencei környezeti következményeit a 16–17. század fordulóján (1996). Bár nem közvetlen történeti földrajzi megközelítésű, de a témakörhöz igen jól értelmezhető **Horváth Gergely** (1994) domborzati formák és kategóriák térhasznosítási szerepét elemző munkája. A Nógrád megye domborzati vizsgálatára épített munkájában kidolgozta a völgyi tagolódás mérhetőségét és az így meghatározható értékek társadalmi hasznosítással való összefüggéseit.

Más jellegű, bár sok természetföldrajzi összefüggést felhasznál a történeti településföldrajz. A társadalom területi rögzülését megjelenítő településformák történeti jellegű vizsgálata **Mendöl Tibor** (1963) részletes és alapvető kézikönyvében is megtalálható. A különböző településformák és a települések megjelenési sűrűségének a táji tényezőkkel való összefüggése alapján határozza meg a helyi és helyzeti energia fogalmát. A középkori településformák gazdálkodási, területi kiterjedési és szerkezeti összefüggését a társadalmi fejlődés és a történeti folyamatok oldaláról tárgyalja **Maksay Ferenc** (1971) sok konkrét példát hozó könyve. A falurendszer kialakulásának társadalmi szerveződési oldalát dolgozta fel **Szabó István** (1971) területi összefüggéseket figyelembevevő gazdag forrásanyagú, történeti munkája. Külön témakör a városfejlődés. **Mendöl Tibor** alapozó

földrajzi munkája mellett, erre a korszakra vonatkozólag egyrészt a jogállást, valamint a gazdasági, kereskedelmi, piaci folyamatokat vizsgáló történeti (és részben régészeti) megközelítések meghatározóak. Ezek közül fontos megemlíteni a **Györffy György** (1997) által írt, a Kárpát–medence egészére kiterjedő városfejlődés a földrajzi vonatkozásait is összefoglaló monográfiáját. Részletesebb történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz megfelelő földrajzi forrásanyagot csak a 18. századtól kezdődő időszak nyújt. A természetföldrajzi környezet és a középkori településrendszer kialakulása közötti összefüggést mutatja be **Móga János** (1998) egy érdekes kistérség, a Gömör–Tornai-karszt területén, ahol a karsztfelszínek, erdőterületek és folyóvölgyek eltérő adottságai meghatározóak az **erdőperemhez kötődő, különböző térfelhasználási formák kialakításában**, amelyek már igen korán megjelennek tudatos és – a magyarság regionalizációs céljaival összefüggő – differenciált formában. Hasonlóan fontos megtelepedési összefüggéseket mutatott ki egy egészen más felépítésű tájhoz, a Felső-Tiszavidékhez kapcsolódva **Süli-Zakar István** (1973). Tanulmányában az **ártérperem** településrendszer képző szerepét az alföldi megtelepedés igen jelentős tényezőjeként fogalmazta meg. **Az Alföldnek a vízrajzzal összefüggő sajátos, változó sűrűségű és funkciójú „kamrákra” oszló kora középkori betelepítését** jelenítette meg **Glaser Lajos** (1939) már idézett munkája.

Fontos kiemelni **Beluszky Pál** munkásságát a magyarországi településformák, településhálózat történeti feldolgozásában. Különösen vonatkozik ez a 16–19. század városi és a mezővárosi fejlődésére (kitekintve középkori előzményekre is). Munkáiban emellett összegzően tárgyalja a 18–19. századi modernizációs folyamatok térszerkezet alakító megjelenését is (1999, 2001).

A **történeti tájföldrajzban** meghatározó a **Füleky György** által szerkesztett sorozat 5 tanulmánykötete (1997, 1999, 2000, 2002, 2004), amely több tudomány képviselőinek (földrajz, történelem, régészet, néprajz, nyelvészet, tájépítéstudomány stb.) a tájak történeti vizsgálatához kapcsolódó konferencia előadásából származó tanulmányokat közöl.

A **történeti földrajz többirányú megközelítéseinek rendszerező összegzései a kultúrföldrajzi vizsgálatok**. Ezek az adott földrajzi környezet erőforrásai, és az azokra épülő társadalmi tevékenység egymással összefüggő időbeli változását a meghatározó térbeli jellemzőkön keresztül tárgyalják. Ide tartozó résztémák történeti korszakra vonatkozó alapkérdések a közigazgatás, a határok változásának vonatkozásában **Hajdú Zoltán** (1996, 1997), valamint a népesség számának és etnikai összetételének és megoszlásának változásában **Kocsis Károly** (1996) tanulmányai. Magyarország történetének alapos és rendszerező kultúrföldrajzi áttekintését is tartalmazza **Frisnyák Sándor** már említett **tankönyve** (1990). Hasonló tematikájúak a kultúrgeográfiai összefüggéseket középpontba helyező és **Magyarország kultúrgeográfiai korszakait feldolgozó** tanulmányai (1995, 1996, 2001, 2002, 2004), amelyek az egész nagytérségre kiterjedő elemzések mellett főleg az alföldi térség részletes feldolgozásait tartalmazzák. **Megyei** (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg) és **táji** (Zempléni-hegység, Felső-Tisza vidék) keretű feldolgozásokra épülő tanulmányokat tartalmaz **A tájak és tevékenységi formák** (1995) című munkája, amelyben a **területi munkamegosztás regionális jellemzőinek összefüggései** fogalmazódnak meg. Ennek összefoglalása **A Kárpát-medence feudális kori**

munkamegosztásának modellje (2000) és A Kárpát-medence feudáliskori térszerkezete (2004).

A Kárpát-medence térségeinek, régióinak feldolgozásához kapcsolódik a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyházi Főiskola) Földrajz Tanszékén **Frisnyák Sándor** vezetésével kialakult kutatóműhely publikációkban gazdag munkássága. A témához, és sok részletben a Tiszántúl történeti földrajzi feldolgozásához kapcsolódik a *Történeti Földrajzi Tanulmányok* sorozata, és a rendszeres időközönként szervezett történeti földrajzi tematikájú **országos konferenciák** előadásait megjelenítő kötetek. Így a **Frisnyák Sándor** szerkesztésében készült *A Kárpát-medence történeti földrajza (1996)*, *A Felvidék történeti földrajza (1998)*, *Az Alföld történeti földrajza (2000)*, *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza (2001)* és *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza (2003)*. A **Boros László** szerkesztésében jelentek meg a *Kárpátalja történeti földrajza (1999)* és az *Erdély természeti és történeti földrajza (2000)* című tanulmánykötetek. Ezek a kötetek számos, a témában meghatározó és az irodalmi áttekintésben külön kiemelt feldolgozást tartalmaznak. Ugyancsak ehhez a műhelyhez sorolható fontos kiadvány sorozat az *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv*, amelyben **Frisnyák Sándor** mellett a tanszék munkatársai **Kormány Gyula**, **Boros László**, **Kókai Sándor** és **Dobány Zoltán** több történeti földrajzi munkája jelent meg. Ebben a témában szintén jelentős és részletes munka **Beluszky Pál** már említett monográfiája az Alföld történeti földrajzáról (2001).

A történeti gazdálkodási formák területhasznosítással összefüggő megjelenítése már *a társadalmi alapfunkciók térbeli megvalósulást vizsgáló szociálgeográfiához* tartozik. A *természeti környezet és az ember kapcsolatának társadalmiasult formája* a társadalomföldrajznak már igen korán alapvető vizsgálati, illetve vitaterülete volt. Éppen ezért nagyon fontosak azok a **fogalmi és kategóriabeli megközelítések**, amelyek az *emberi tevékenység térben való megjelenését a társadalmi alapfunkciók szerint vizsgálják*. **Berényi István** alapvető munkái (1992, 1997, 2003) felölelik a szociálgeográfia leglényegesebb történeti, irányzati, tárgyi és módszerei vonatkozásait. Megfogalmazásában **az emberi aktivitásnak keretet és szervezési formát adó alapfunkcióknak térbeli rendszere, telephelye van**. Az adott korszakok vizsgálható tételemeinek szociálgeográfiai megközelítésű értelmezése elősegítheti a területi rendszerek történeti feltárását is.

Az eltérő térhasznosítási formákból kialakuló területi munkamegosztás átvezet egy másik, ma egyre inkább kiteljesedő társadalomföldrajzi tudományterületre, a regionális folyamatok és a régiók vizsgálatához. A téma sajátosságai miatt ez a terület az, ahol a nemzetközi irodalom is felhasználható. Az igen gazdag anyagból csak a téma elméleti megalapozásához tartozó legalapvetőbb munkákat érdemes kiemelni. Elsőként a térfolyamatok feltárásában meghatározó módszereket és kategóriákat megfogalmazó **P. Haggett** nevét kell megemlíteni három *területi elemzésben és a földrajzi szintézisben* meghatározó munkája kapcsán (1965, 1983, 2001). Más területet érint, de a környezeti elemzésben és a *területi*

modellek megfogalmazásában fontos a **P. Haggett és R. J. Chorley** közös munkája (1965) a regionális folyamatok különböző szintjeinek és a regionalizmus regionalizáció vizsgálata jelenik meg **D. Lorenz** munkáiban (1989, 1991). A magyar szakirodalomból is elsősorban azokat a megközelítéseket kell megemlíteni, amelyek a fogalmi megalapozás mellett, bizonyos történeti visszatekintést is megfogalmaznak. A kelet-magyarországi régió kutatáshoz kapcsolódnak, de a történeti vizsgálatokban is meghatározóak **Süli-Zakar István** regionális folyamatokat elemző, *a regionalizmust és regionalizációt értelmező* munkái (1996/a. 1996/b. 1999). A Kárpát-medence 20. századi regionális rendszerét és annak működését vizsgálja **Tóth József**. Két tanulmányában (1996, 1998) a történeti előzményekre is kitér, ahol a régió szerveződés lényegét *nem a táji különbségekre épülő elkülönülésben, hanem a munkamegosztással összefüggő gazdasági fejlődésben látja*. A területi szerveződés vizsgálatának egy másik oldala a **Nemes Nagy József** által **regionális tudományként** meghatározott irányzat. A **társadalomföldrajzi térelemzés kötetbe foglalt szintézisében** (1998) a *térbeli egyenlőtlenségek* megjeleníthetőségének *típusai*, a *térelemek*, *térségi szintek* meghatározása és a *térkapcsolódások és mozgások területi fejlődéssel összefüggő fogalmi és kategória meghatározásai* történeti vetületben is értelmezhetőek.

A korszak regionális folyamatait tükröző történeti regionalizáció kutatása az a terület, ahol egyszerre jelennek meg a társtudományok egymással találkozó szempontjai és vitatkozó álláspontjai. Az alapvetően történeti aspektusokból vizsgált terület azonban természetszerűleg nem nélkülözheti a földrajzi vonatkozásokat. A történettudomány részeként is megjelenő topografikus történeti földrajz mellett, a földrajzi térszemlélet a régészet és a néprajz területén érvényesül leginkább. Az ilyen célzatú **régészeti vizsgálatok** alapja az adott *lelőhelycsoportok környezeti, kiterjedési és a leletanyag párhuzamok térbeli összefüggéseinek feltárása*. A korszakhoz tartozóan a népvándorlás-, a honfoglalás- és a középkor régészeti kutatói nem csak időbeli és kistérségi, hanem kárpát-medencei és nagyon sokszor mozgásrendszeri összefüggésekben publikálnak. *A hunok, gótok, gepidák, langobardok és avarok területi elhelyezkedését, és eseménytörténetét* **Bóna István** részletező és összegző műveiben (1993, 1994) találhatjuk meg. *Az avarság és a honfoglaló magyarság területi, életmódbeli és szerveződési viszonyítása* alapvetően és elsősorban a kettős honfoglalás elméletével **László Gyula** nevéhez fűződik (1944/1988, 1978). A honfoglaláskor régészeti anyagát *területi és regionális szempontú összefoglalásban* tárgyalja több tanulmányában **Szőke Béla Miklós** (1994, 1996). **Tóth Endre** (1996) tanulmánya a Kárpát-medence 4. és 9. század közötti keresztény eredetű leletanyagát vizsgálva, a vallási funkció kapcsán a *területi tagolódás* politikai szerveződéstől független, és a *funkciók továbbélésében megjelenő folytonosságára* hívja fel a figyelmet. A középkor városainak térbeli vonatkozásait, vonzáskörzeteit dolgozza fel a régészet oldaláról **Kubinyi András** (2001). A középkor századaira vonatkozóan egyre *több környezetrégészeti* munka jelenik meg, szoros kapcsolatban a történeti ökológia és a földrajzi tudományágak eredményeivel. **Pálóczi Horváth András** (1993) szerint főleg *a gazdálkodás és a megtelepedés technológiájának régészeti leletanyaga* és annak *térbelisége* mutathat

rá a területi elrendeződés bonyolult összefüggéseire.

Sok tekintetben hasonló megközelítésekre épít a tárgyi leletanyagok jellegének és használati különbségeinek területi elkülönüléseit is megjelenítő **történeti néprajz**. Az alföldi megtelepedés néprajzi, földrajzi összefüggéseinek feltárásában megalapozó **Györffy István** két klasszikus néprajzi munkája (1942, 1943). A korai korszakokról aprólékos elemzést nyújtó megközelítések kapcsán kiemelhető egy, a honfoglalás kort összefoglaló néprajzi tanulmánykötet (1997). Ebben igen fontosak **Hofer Tamás** és **Róna-Tas András** néppé válásról, **Paládi-Kovács Attila**, **Kóhalmi Katalin** és **Bellon Tibor** szállásokról, lótartról és földművelésről szóló tanulmányai. A néprajzi tájak természeti környezettel összefüggő térhasznosításának kutatástörténeti problémáit és korai (19. századot megelőző) kárpát-medencei formáit is tárgyalja kötete rövid, de igen fontos bevezetőjében **Kósa László** (1999).

Mindenképpen érdemes kiemelni a szerteágazó **történettudományi kutatásból** elsőként egy alapozó munkát, **Csánki Dezső** településlistáját a Hunyadiak korából (1890), másrészt a vármegyék kialakulásával, földrajzi jellemzőivel és felépítésével foglalkozó művet, **Györffy György** Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című, több kötetben megjelent munkáját (1963, 1987, 1998), amely a megyék részletes feldolgozását adja okleveles feldolgozásra épülő települési adatsorral. A vármegye monográfiákon túlmenő földrajzi értékelést ad **Cholnoky Jenő** (1935). Más jellegűek **Kristó Gyula** munkái 1988, 1996, 2003), amelyekben a történeti folyamatok szerveződési oldalának szemszögéből tárgyalja a királyi hercegségek (dukátusok) és a megyék kialakulásának korszakait. Nevéhez fűződik sok, igényes és érdekes felvetéseket tartalmazó középkor történeti munkája között, a történészek részéről szinte az egyetlen középkori tájszemléletet és térszervezést tárgyaló alapvető mű elkészítése is (2003). A 16–17. századnak a téma szempontjai szerinti megközelítések kapcsán fontos megemlíteni **R. Várkonyi Ágnes** összefoglaló munkáját (1999), amelyben a történeti ökológiai szemlélet kap kutatási irányokat is kijelölő szerepet. A korszakra vonatkozó másik jelentős szerző **Hegyí Klára**, aki több művében a 16–17. századi gazdálkodás, közigazgatás, népességszám változás és a településhálózat átalakulásának összefüggéseit térszerkezeti vonatkozásokban tárgyalja (1976, 1987, 1995).

E rövid áttekintésnek terjedelmi okokból nem lehet célja, az adott korra és megyékre vonatkozó helytörténeti publikációk ismertetése.

I. A TERÜLETI SZERVEZŐDÉS FÖLDRAJZI ÖSSZETEVŐI

1. A REGIONALITÁS, REGIONALIZMUS ÉS REGIONALIZÁCIÓ

A területi szerveződés társadalmi meghatározottságú folyamat, dinamikáját mindig a társadalmi érdekelttség és az ebből fakadó szervezettségi állapot szabja meg. Alapja a társadalmi tevékenységi formák (funkciók) térbeli rögzítése és annak kinyilvánítása. A társadalmi csoportok elemszámának, szervezettségi egyensúlyának, környezeti tevékenységének változása kihat rögzülésük, területi érdekérvényesítő képességeinek mértékére. (Berényi I. 1992). A térhelyekhez kapcsolódó térhasznosítás fenntartása és az ezzel összefüggő kiterjedési változások különböző irányú és erejű térmozgásokat generálnak, amelyek az adott téregységeket (kevés elzárt földrajzi helyzettől eltekintve) az ott keletkező térhatásokkal együtt, több irányból érkező térbeli folyamatok együttes érvényesülési területévé teszik. Ebből adódóan az eltérő adottságú (eredetű, időtartamú, funkciójú és különböző térpontokból kiinduló) társadalmi csoportok összeadódó térmozgása – ütközése, alkalmazkodása, kiegyezése – szerveződik folyamatilag egyensúly révén különböző szintű területegységekké.

A társadalom és az állam területi működésében két meghatározó irányú térszervező folyamat érvényesül. Egyrészt az adott térség társadalmából kiinduló *települési, gazdálkodási, kereskedelmi, kulturális-etnikai, vallási elrendeződést kialakító* folyamat **a regionalitás, amely az adott területi kapcsolatokban részt vevő társadalom identitásában szervező elvként, mint regionalizmus** jelenik meg. Másrészt a politikai erőviszonyokból, kiegyezésekből fakadó és **az állam irányából szerveződő területi szabályozás a regionalizáció.** (Süli-Zakar I. 1996/b) Működésükben területileg és időben **változó dinamikával érvényesül a térben keveredő és tagolódó társadalmak helyi és a homogenizáló államiság átfogó, központosító térszerveződési irányultsága** (Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2003/b).

A helyi társadalmak térhasznosítással összefüggő területi tagolódásának formái az eltérő eredetű, nagyságrendű és funkciójú, többségében nem jogi rögzítésű, regionális téregységek rendszere. A *történeti tájak, etnikai szállásterületek, nyelvi, gazdálkodási, földrajzi (történeti) régiók*, stb. a földrajzi és szerveződési összefüggések által kialakított **működési téregységek** (Csüllög G. 1997), amelyeket hosszan érvényesülő társadalmi – gazdasági - kulturális tényezők működtetnek.

Rájuk épülnek az európai feudális államok germán/latin mintáját felhasználó regionalizációs téregységek, a jogi szabályozású, politikai-közigazgatási kategóriaként megjelenő *királyi és nemesi vármegyék, egyházmegyék*, és *egyéb gyakrabban változó*

politikai nagytér-egységek (politikai régiók) mint *szervezési téregységek*.

A regionalizmus alapvető földrajzi összetevőinek kibontásán keresztül juthatunk el a területi szerveződést szabályozott formában megjelenítő regionalizáció földrajzi értelmezéséig.

2. A REGIONALITÁS ÉS A REGIONALIZMUS ERŐTEREI

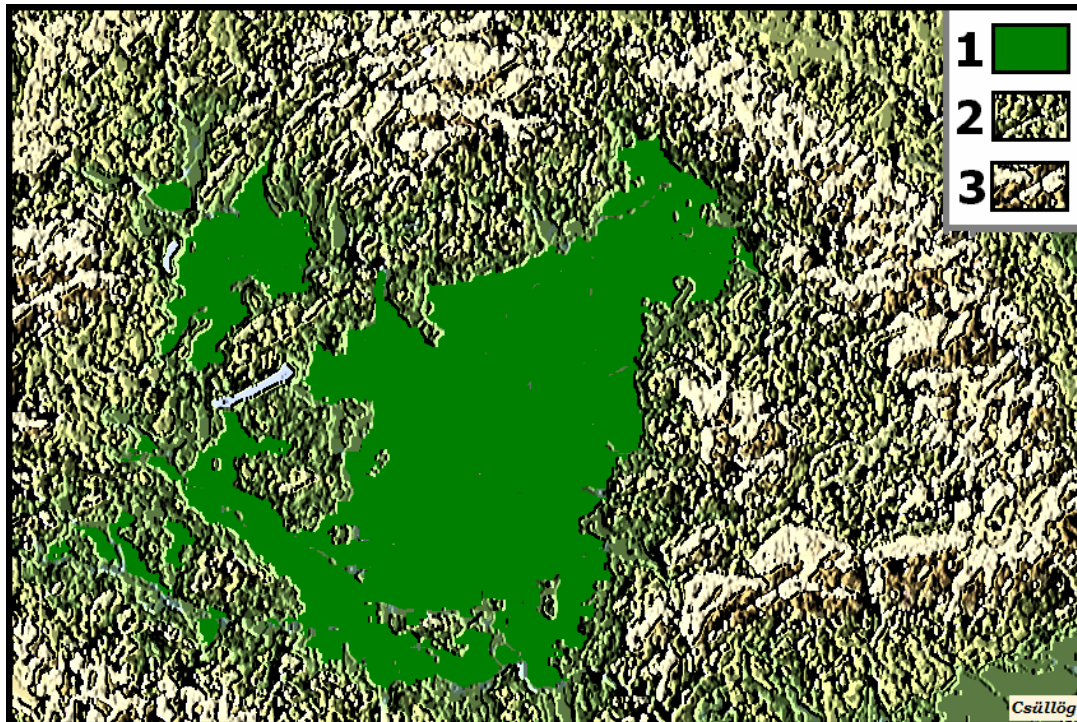
A különböző földrajzi térszíneken nem egyszerű letelepedés zajlik, hanem az eltérő társadalmi funkciók (földhasznosítási, településszervezési, útvonal kialakítási, hadszervezési, közigazgatási-politikai, egyházi) térhasznosítási formáinak egymásba épülő rögzülése. Az így kialakult térállapot a társadalom szervezettségének, állami kiépítettségének, gazdasági és politikai céljainak térbeli dinamikájával összefüggésben folyamatosan változik. A társadalom oldaláról kifejeződő aktivitás a földrajzi felépítésnek és az állami-társadalmi célok függvényében a tér különböző pontjain eltérő mértékben és irányban jelenik meg, vagyis a különböző térhelyeknek eltérő az aktivitási jellemzőjük. Az aktivitás kiindulópontjait a térbeli pontok közötti érintkezés és azok irányainak térbeli rangsora adja (Nemes-Nagy J. 1998). Társadalomföldrajzi megközelítésben a regionális folyamatok három meghatározó összetevő: a földrajzi környezet, a társadalom funkcionális megjelenése és a kettő viszonyából megjelenített társadalmi tér tagolódási jellemzőinek és összefüggéseinek feltárásával értelmezhetők.

A tér természeti és társadalmi felépítésének különbségeiből adódó **energiák**, mind adottságaikban, mind felhasználásuk módjában folyamatosan változó **erőtereket alkotnak**. A társadalom ezekhez való alkalmazkodása és hasznosítási törekvése fejeződik ki a regionalitás/regionalizmus folyamatában, így a természetföldrajzi, történeti tájértékelés megjelenítésen túl **szükséges a társadalomföldrajz**, mint regionális tudomány **által feltárható társadalmi térhasználatnak a földrajzi, aktivitási és áramlási erőterei** összefüggések szerinti értelmezése (Nemes Nagy J. 1998).

3. A FÖLDRAJZI ERŐTÉR

A társadalom számára használatba vehető természeti térelemek jellege és aránya, az általuk kialakított földrajzi térszínnek (Somogyi S. 1996, 1997) nagytérségen belüli területi elrendeződése adja a **földrajzi erőteret**, amelynek a megtelepedés szempontjából meghatározó megjelenítője a **természeti térosztás**. Ennek földrajzi összetevői:

- A **domborzat**: a tengerszintfeletti magasság és a relatív szintkülönbség által kialakított domborzati és felszínformák különböző méretű egységei
- A **vízhálózat**: a folyók száma, sűrűsége, hierarchiája, futásiránya és az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított területek aránya
- A tagoltsági jelleg szempontjából **kiegészítő összetevők**: a geológiai felépítés, a talajtípusok és a növényzet (jellege, területi sűrűsége).

2. ábra

A Kárpát-medence domborzati tagoltsága

1. medencesíkságok 2. középhegységek, dombságok 3. peremi magashegységek

A Kárpát-medence meghatározó földrajzi jellemzője a domborzati szerkezetből fakadó **nagyterségi térosztás** (2. ábra). Három szerkezeti mozgásokban lesüllyedt és feltöltődött medence adja a nagyterség belső alacsonyabb térszíneit. A jelentős kiterjedésű, központi helyzetű **Alföld**, és a peremi **Kisalföld** sík felszíneit, valamint az **Erdélyi-medence** magasabb helyzetű és **tagolt dombvidékeit**, **kiemelt hegyvidékek választják el**, illetve **keretezik**. Ez a **hegységkoszorú** összetett, belsőleg is igen tagolt, és alapvetően **meghatározó a vízhálózat felépítésében**. Ebben az összefüggésben legjelentősebb tagja a **Kárpátok**, amely a **Dunához** tartozó medencei vízrendszer domináns alakítója. Folyóinak döntő hányada a medence felé irányul és majd kétharmadukat az Alföld felszínét döntően formáló **Tisza** gyűjti össze, és juttatja el a

Dunába. Kisebb, de jelentős szerepet játszik a **Keleti–Alpok** peremének vízrendszere, egyrészt a **Kisalföld** esetében, másrészt a **Mura, Dráva, Száva** révén a nagytárség délnyugati részén. Kevésbé befolyásoló szerepet játszik a **Dinári–hegység** és a **Szerb–érchegység** északi pereme, amelyek egymástól független mellékfolyóit a **Száva** és a **Duna** gyűjti össze. A nagydomborzati egységek medence helyzetű elkülönülésének és vízhalozati kapcsolódásának nagy szerepe van a **földrajzi egység** megteremtésében, amelyben az alapvető **erőtéri jellemzőket a tagoltsági összefüggésekre épülő természeti térosztás** alakítja ki:

- *A nagytárségi felszín tagolásában elsődleges térosztási tényező a domborzat vertikális és horizontális irányú eltéréseit élesen megjelenítő **völgyi tagoltság** (Horváth G. 1994), amely a **kiemeltség, a szerkezeti vonalak, a lejtőviszonyok és a vízhalozat kapcsolata alapján differenciálja és osztja fel térhasznosítás szempontjából előnyös, vagy hátrányos megtelepedési helyekre a felszínt.***
 - **A magasra kiemelt hegyvidéki térségeknél** a szintmagasságtól és a felépítő kőzet típusától függően tömbszerű, tagolatlan völgy- és vízhalozat nélküli **tetőfelszínek** találhatók
 - **A kiemelt hegyvidéki térségek más részeit magas völgsűrűségi érték jellemzi.** A fejletlen vízhalozat felsőszakasz völgyeinek szűk völgytalpai és meredek lejtői jelentős relatív szintkülönbségű és **szélsőségesen tagolt felszíneket** alakítanak ki.
 - A kevésbé kiemelt **középhegységi térségeknél** megmarad a **magas völgsűrűségi érték, erős domborzati tagoltság** a jellemző, de az összetevők korábitól eltérő mértéke és aránya alapján már nagyobb arányban jelennek meg az enyhébb lejtőszögű hátaakra és szélesebb völgytalpakra tagolódo felszínek
 - **A közepes és alacsony völgsűrűségi értékű hegyvidéki előterek és dombságok** az összetevők kiegyenlített aránya miatt **változatos és közepes domborzati tagoltságot** mutatnak
 - **Az alacsony szintmagasságú térszíneknél** a folyók által alakított síkságokon a szintkülönbségek kis mértéke okán **az elsődleges térosztás fokozatosan háttérbe szorul és a völgyi tagolódás eltűnik.** A vízrajzi összetevők túlsúlya következtében a magas medersűrűség válik jellemzővé
- *A domborzati tagolás kiegészítőjeként – mint azt erősítő vagy gyengítő, és az alacsony szintmagasságú térszíneknél azt felváltóként, **másodlagos térosztási tényezőként a vízrajzi állapot és a hozzá igazodó talaj és növényzeti eloszlás, mint borítottsági tagoltság** jelenik meg.*
 - **A magasra kiemelt hegyvidéki térségek borítottsági tényezői** – a gyenge minőségű, erőteljesen pusztuló talajok és a zárt, homogén növényzeti takaró (havasi rét, erdő) – **nem ellensúlyozák a szélsőséges térosztási jelleget.**
 - A kevésbé kiemelt **középhegységi térségeknél** a borítottsági tényezők közül a **vízrajzi és talajzati** különbségek játszanak meghatározó szerepet a domborzati tagoltság érvényesülésében.
 - **A közepes és alacsony völgsűrűségi értékű hegyvidéki előterek és**

dombságok esetében mindhárom tényező fontos szerepet játszik a tagoltsági jelleg kialakításában, de ekkor még igen jelentős az erdősültség domborzati térosztást módosító, homogén borítottsági tagoltságot kialakító szerepe.

- **Az alacsony szintmagasságú térszíneknél térosztási tényezőként** a domborzati tagoltságot (amelynek néhány méteres szintkülönbségei már alapvetően csak közvetve jelennek meg) teljes mértékben felváltja a borítottsági tagoltság, amelynél főleg a vízrajzi összetevők válnak dominánssá. Ezekhez igazodva jelennek meg határozott tagoló tényezőként a talajtípusok és a különböző növényzettársulások. **Az ilyen felszínek csak a másodlagos tényezők kedvező megjelenése és eloszlása esetében válnak hasznosíthatóvá.**

A domborzati (völgyi) és borítottsági tagoltság egymással összefüggő változó térszíni megjelenése adja a természeti térosztás sajátos dinamikáját. A társadalom térhasznosítása számára a köztes, kiegyenlítő, de változatos természeti térosztást kialakító értékek a kedvezőek, ahol a **térosztási karakter** bizonyos irányokba **fókuszálja** és differenciálja a **térhasznosítást**, ugyanakkor **nem zárja el a térbeli érintkezéseket kiépítését** (Csüllög G. 1999, 2000/e, 2002/b).

3. 1. TAGOLTSÁGI/TÉROSZTÁSI FELSZÍNTÍPUSOK

A **10–17. században** a Kárpát–medence **tagoltsági jellege** egyes vonatkozásokban jelentősen **eltért a maitól**. Különösen **az eltérő vízrajzi jellemzők következtében voltak mások a tagoltsági arányok**. Bár bizonyos vita kialakult a szakirodalomban (Györffy Gy – Zólyomi B. 1994) a 18–19. századi árvízmentesítő, lecsapoló és folyószabályozó munkálatok előtti állapotról, és valószínűsíthető egy többszáz éves természetes ciklikusság is, de mindenképpen feltételezhető, hogy jelentős területeket borítottak időszakosan, vagy állandóan az árvizek és belvizek. Ez pedig különösen az alacsonyabb fekvésű belső medenceterületek folyók menti térségét érintette meghatározóan. Még egy tényező esetében történt folyamatos, de jelentős változás, mégpedig **az összefüggő erdőterületek csökkenésével, különösen egyes hegyvidéki területeken és előterükben történt jellemző átalakulás a borítottsági tagoltság arányaiban**. Összességében az adott korszakban a Kárpát–medence felszínei és az azokra jellemző tájtypusok (Somogyi S. 1996) hét - a társadalom térhasznosítását eltérőképpen befolyásoló - természeti térosztási típusterületre különíthető el (3. ábra).

1. **Térosztáson kívüli, hosszabb időszakon át vízzel borított felszínek**
2. **Erős borítottsági tagoltságú, változó térosztású, időszakosan vízzel borított felszínek:** Alacsony térszínű, változóan vízjárta és részben vízmentes felszínekre osztott folyó menti síkságok.

Ehhez a két típushoz tartozó felszínek nagyobb összefüggő kiterjedésben a **Tisza** és mellékfolyói, valamint a **Duna** (Szigetköz, Csallóköz, Vág – Nyitra torkolat, Dunamenti-síkság), a **Kapos**, a **Dráva** és a **Száva** mentén, valamint a **Balaton**, **Fertő-tó** (Hanság) és **Velencei-tó** környezetében voltak megtalálhatóak.

3. **Gyenge térosztású** – domborzati tagoltság nélküli és közepes borítottsági térosztású (100 m alatti) felszínek: Folyóvizekkel körbejárta, döntően vízmentes, alacsony helyzetű hordalékkúp síkságok és az előbbi tájak magasabb térszínek felé eső, 100 m körüli perem területei. Nagytérségi arányuk a vízmentesítésekkel együtt nőtt, és az eltelt évszázadokban jelentősen megváltozott borítottsági tagoltságuk is.
4. **Részben kiegyenlített térosztású** - alacsony elsődleges és közepes másodlagos (növényzeti) tagoltságú 100 és 200 m közötti felszínek. Folyó medrekkel és széles, lapos völgyekkel - hátakkal tagolt, a hegységből kifutó folyók által közrefogott hordalékkúp síkságok.
5. **Kiegyenlített térosztású** 200 és 500 m közötti felszínek. Jelentős mértékű elsődleges és másodlagos tagoltságú, változatos növényzetű, kiemeltebb helyzetű, sűrű völgyhálózattal dombvidékek, valamint a belső- és félmedencék tájai.

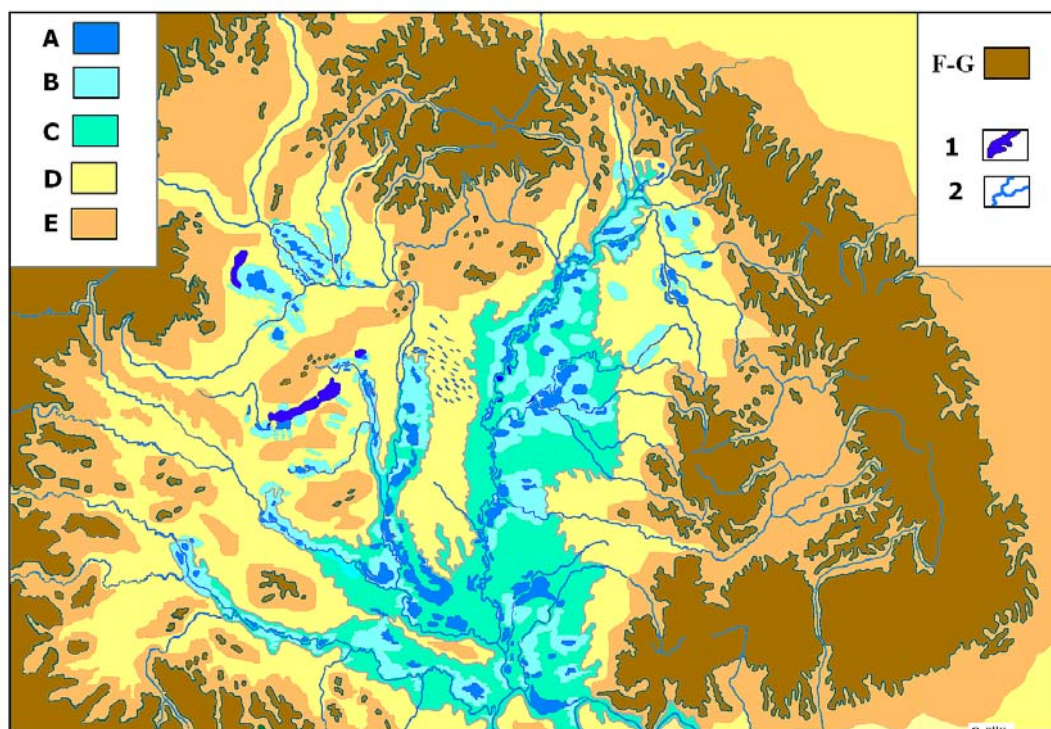
Az ebbe a 3 típusba tartozó tájak a Kárpát-medence belső területein változó kiterjedésben, és többségében a két szélsőségesebb tagoltságú felszínek közötti helyzetben találhatóak – ez pedig a nagytérség egyik legmeghatározóbb térosztási jellegzetessége. A tárgyalt korszakban kiegyenlítetttségük és köztes helyzetük révén a területi szerveződés különböző folyamatai számára a legkedvezőbb térosztású felszíneket adják.

6. **Erős térosztású** 500 m fölötti középhegységi felszínek. Jelentős elsődleges és kismértékű másodlagos tagoltságú, sűrű völgyhálózattal, nagyobb zárt téregységként elhelyezkedő, erdős középhegységek tájai.
7. **Szélsőséges térosztású** magashegységi felszínek. Az előbbieknél erőteljesebben zárt felépítéssel, sűrű, meredek lejtőkkel tagolt, keskeny völgytalpú völgyhálózattal és jelentős vízváltó szereppel rendelkező, döntően medenceperemi helyzetű hegységek.

Az utolsó két típus tájainak erős és szélsőséges térosztása elsősorban azt jelenti, hogy nagy területen csak igen korlátozott felszínrészletek alkalmasak a térhasznosítás valamilyen formájára, de a homogén borítottság erőforrás szerepe és a zárt térosztási jelleg sajátos, a társadalom szervezettségétől függő adottságot jelentett. Vízváltó jellegüknél fogva jelentős a szerepük a medence vízhálózatának és a völgyhálózat irányultságának kialakításában is.

A medence peremét és bizonyos belső elválasztásokat adó hegyvidékek egyszerre voltak szélsőségesen tagolt, megtelepedésre alkalmatlan, mozgásokat záró magashegységek, és átjárókat, biztonságos mellékvölgyeket és gazdaságilag jól hasznosítható erdővidékeket tartalmazó középhegységek. Ellentétes pólusként, pedig a medence belső peremén megtelepedésre kedvező, sűrű vízhálózattal osztott, de elkülönülő betelepülésre alkalmas erdős dombvidékek, és löszös talajú ligetes, kanyargó folyókkal tagolt földművelésre kiválóan alkalmas síkságok voltak megtalálhatóak. Az előbbiek viszont a medence alján elhelyezkedő, kevésbé kedvező, homokos talajú, időszakos, vagy hosszantartó vízborítással jellemezhető síkságokat

fogtak közre (Frisnyák S. 1996).

3. ábra

A Kárpát-medence természeti térosztási szintjei

- A) térosztáson kívüli, hosszabb időszakon át vízzel borított síksági felszínek B) erős borítottsági térosztású, időszakosan vízzel borított síksági felszínek C) gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású síksági felszínek D) részben kiegyenlített térosztású magasabb hordalékkúpi felszínek E) kiegyenlített – jelentős mértékű domborzati és borítottsági térosztású dombsági felszínek F-G) erős domborzati térosztású középhegységi és szélsőséges térosztású magashegységi felszínek 1) tó 2) folyó*

A hegy – völgy – erdő – folyó – síkság – ártér tájösszetevők váltakozó ritmusa igen sok és gazdagon kihasználható lehetőséget kínált fel a társadalomnak a táj hasznosítására, de térhasznosítás területi megjelenésének ez a sajátos, medencei elrendeződése meg is gátolta a nagyjából homogén jellegű népességi elrendeződést és az egyszerű térstruktúra kiépítését.

3.2. A TERMÉSZETI TAGOLTSÁGBÓL ADÓDÓ TÉROSZTÁSI ÉRINTKEZÉSEK ÉS IRÁNYOK

A közép- és a kistáji elrendeződésben kialakuló térosztó érintkezési vonalak jelentős száma erősen befolyásolta a társadalom térhasznosítási formáinak differenciálódását és területi elrendeződését (*Frisnyák S. 1995/a*). A társadalom számára a tagoltság és annak mértéke sokszor igen kis térségen belül is könnyebben és nehezebben hasznosítható felszíneket kínál. Az előbbieket döntően kedvező lejtőviszonyok, vízrajzi, talaj és növényzeti összetevők, míg az utóbbiakat kedvezőtlen lejtőértékek, korlátozottan megközelíthető zárt felszíni tényezők túlsúlya jellemzi. Térosztó szerepük egyrészt a kedvezőtlen tényezők felé az elhatárolódásban – a természeti jellegű térhasznosítási határok kialakulásában –, másrészt a kedvező tényezők felé a térszínnek kapcsolódásában jelenik meg. A tagoltsági különbségekből adódó érintkezési vonalak gyakran szövevényes elrendeződése meghatározó **térosztási irányokat** formált, amelyek irányultsága a társadalom térhasznosítási, megtelepedési és áramlási folyamatai számára a kedvező tényezők sűrűsödése (alacsonyabb térszín, gyengébb lejtők, szélesedő völgytalpak, tagolt és változatos növényzeti és meder borítottság, a másik irányból pedig az árvízmentesség) felé alakult ki (4. ábra):

- *A passzív természeti határok (pl. völgyhát, erdő stb.) felől – az erőteljes domborzati szint csökkenéssel összefüggő – a völgyvonal felé irányuló lejtő irány*
- *A völgyfőktől kiinduló, mérsékelt domborzati szint csökkenéssel összefüggő, a völgyvonallal párhuzamos és a vízhálózathoz igazodó völgytorkolatok felé tartó mellékvölgyi irány*
- *A hegységeken/dombságokon átfolyó folyók szélesebb völgyeinek a völgykapuk felé tartó fővölgyi iránya.*
- *Réteglépcsők, hegylábi felszínnek nem völgytalpak felé irányuló külső lejtő iránya*
- *A hegylábi lejtők előtti, az alacsony hátakon és a szélesedő völgyeken keresztül a völgykapuk felé tartó irány*
- *A vízi és növényzeti borítottság, valamint felszíni kisformák és talajtípusok különbségiből adódó egymás felé tartó peremi irány*

4. AZ AKTIVITÁSI ERŐTÉR – A TÁRSADALMI TÉROSZTÁS

A tagoltsági tényezők által teremtett természeti térosztásnak, mint a megtelepedési, gazdálkodási, közlekedési stb. tevékenységek természeti előfeltételeinek a társadalom céljától és szerveződési állapotától függő felhasználása (*Berényi I. 1992, 1997*) alakítja ki a **társadalmi térosztást**, amelynek korai alapszintjét az **aktív térhelyek** jelenítik meg, és ezeket ekkor csak részben azonosíthatjuk településként

A 10–11. századi megtelepedéshez kötődő települések átmenetet képeztek a migrációs térhasználat és rögzült területhasznosítás között. Ugyanakkor a térbeli rögzülés tartósságának előterbe kerülését jól mutatják, hogy behatárolásukban a temetőfeltárások mellett egyre több a későbbi századok településeivel megegyező, vagy ahhoz kapcsolódó térhelyzetű tárgyi és írott források száma.

A tartós megtelepedések helyének kiválasztásánál nyilván valón több fontos szempont jelentkezett egyszerre:

1. az alapfunkcióknak (lakhatóságnak, adott térhasznosításnak) való környezeti megfelelés
 - hajlék építhetősége, tartós fenntartása, védelme
 - az adott népességszám ellátáshoz szükséges agrárfunkcióknak megfelelő adottságú területek és környezeti erőforrások (fa, építőanyag stb.)
 - folyóvíz
 - tartalék területek
 - belső és külső járhatóság
2. a társadalmi oszthatóságnak való megfelelés
 - a bel- és külterület elválasztására
 - a térhasznosítási differenciálódás kifejezésére
3. a területi szerveződésbe való betagozódás
 - az elkülönülés kifejezése
 - a térkapcsolatok fenntartása - elérhetőség
4. a területi (uralmi–hatalmi) jelenlét kifejezése

A megtelepedések ebben a korszakban nagymértékben igazodtak a természeti tényezőktől függő domináns térhasznosítási formához, ezért a legtöbb település bel- és külterülete még kevésbé választható el egymástól, a különböző települési funkciók sokszor igen tág térben oszlottak meg. Ezért értelmezésükhöz szükséges a települési szint alatti egyedi társadalmi térelemek, és az e feletti funkcionális hatóterek földrajzi összefüggéseinek vizsgálata is. Minden olyan, a társadalom által létrehozott környezeti elem – átalakított természet, megtermelt eszköz, épített környezet, építmény stb. – amely a térben azonosítható, vagy értelmezhető módon fennmaradt (*Pálóczi Horváth A. 1993*), a történeti térvizsgálatban a társadalom térbeliségére utaló vizsgálati alapelemként – **térelemként** értelmezhető. A térelemek (pl. egy sír, vagy egy vashámor) az egyedi, a hasznosításhoz kapcsolódó funkcionális és az együttes megjelenés szintjein külön-külön is vizsgálhatóak, de térszerveződési szerepük csak a három szint összefüggésében értelmezhető, mivel az egyedi, tárgyi és funkcionális tartalom mellett viszonyulásuk alapvetően társadalmi (jogi/szabályozási) formában fejeződik ki. A térelemeket ezek alapján növekvő absztrakciós (a tárgyi jelentések viszonyulásából levonható) tartalommal csoportosíthatjuk: a hely, a tevékenység és a hatás rendszerében.

- ***A településhelyeket kifejező térelem csoportok.*** A tárgyi elemeknek a népesség számbeliségével és területi kiterjedésével összefüggő aktivizált térhelyeket – településhelyeket megjelenítő csoportjai:
 - Magányos, szórványos és összefüggő építmények, sírok, síregyüttesek, temetők és eszközeik
 - A térbeli mozgáshoz kapcsolható kötött elemek: útjelzők, útkereszteződés jelzők, átkelők, révek, hidak
- ***A településszerkezetet és térhasznosítást kifejező funkcionális hatóterek***
 - A települések gazdasági tevékenységének funkcionális tagolódását és az adott térhelyzet térpontjai közötti migrációt, vagyis a településszerkezet bel- és külterületét megjelenítő hatóterek (Berényi I. 1992)
 - Lakóterek, földhasznosítási formák: szántó, kert, rét, legelő, erdőterületek, halászat azonosítható településekhez köthető szinterei
 - A bányászat és a különböző kézművességi tevékenységek térhasznosítási csoportjai
- ***A hatásfolyamatokat megjelenítő térformák.*** A különböző térhelyzetek térpontjai között szerveződő gazdasági és gazdaságon kívüli hatásfolyamatokat (Nemes Nagy J. 1998) megjelenítő anyagi térelemekből, funkcionális terekből és rögzített szabályozásból felépülő, a települések kapcsolatrendszerét kifejező térformák.
 - Hadszervezeti megjelenítés: katonai temetkezések, a katonai lóállomány összegyűjtésére és képzésére alkalmas védett térszínek, katonai útvonalak, szállásterületek, ellátó körzetek, erődítések (László Gy. 1988)
 - Piac és vásárhelyek, uradalmi központok, templomhelyek, templomok, ispáni, egyházi és egyéb székhelyek tisztségekkel és személyekkel összefonódó településegységei (várhelyek, várak, városok)
 - Az uralmi, közigazgatási és politikai szerveződés településekhez kötődő funkcionális kategóriái: szabadföldek, gyepek, birtokmegosztás, stb.

A térelemek helye, a használati funkciók hatótávolsága és az érintkezési hatásokban érvényesülő szerveződési formák természeti térosztással összefüggő elrendeződése jelzi az aktív térhelyek számát, területnagyságát, határ típusait, funkcióinak hatótereit, a térhelyzetek azonosságait és különbségeit. Az így kiépülő **társadalmi térosztás** a térhasznosítás adott területhez való kötésében jelenik meg, amely a funkciók környezeti igényei és kihatásai alapján elkülönített térhelyet hoz létre. A már letelepült, vagy újonnan megtelepedő csoportok különböző funkciójú térhelyei a megtelepedési és térhasznosítási jogok írásbeli rögzítése és nevesítése révén válnak társadalmi tartalmú településsé (Szabó I. 1971). A folyamat természetéből adódóan a társadalmak szerveződésének korai szakaszában nem minden térhely jelenik meg társadalmilag szervezett települési formában (Pálóczi Horváth A. 1993).

4. 1. TELEPÜLÉSHELYEK

A térhelyek különböző szintű társadalmi aktivizálásából kialakuló **településhelyek**

a térosztási jelleg által behatárolt hasznosítási formák tekintetében változatos, de a regionális működésben egymást kiegészítő típusokra tagolódnak. A településhely elnevezés ebben az esetben a településeknél szűkebb fogalmat takar. Elsősorban a térhasznosításnak a térosztással összefüggő helyzeti megjelenésére koncentrálnak, függetlenül az egyéb települési (méret, lakosság, alaprajzi típus stb.) jellemzőktől. A településföldrajz kidolgozott morfológiai meghatározásait (Mendöl T. 1963, Maksay F. 1971, Süli-Zakar I. 1973, Frisnyák S. 1990, 1996) is figyelembe véve a korszakhoz tartozóan a következő jellemző településhely típusok fogalmazhatóak meg a tagoltsági felszín típusokkal és a térosztási irányokkal szoros összefüggésben (4. ábra):

- *A térosztáson kívüli állandóan vízzel borított felszínek kisebb kiemelkedéseinek a nem túl határozott belső peremi irányokat követő és sokszor változó helyzetű, határozott érintkezés nélküli településnyomok jellemzőek (pl. Ecsedi-láp)*
- *A folyók menti erős borítottsági térosztású, időszakosan vízzel borított felszíneken, az előbbihez hasonló, de erőteljesebb peremi irányokhoz kapcsolódó településhelyek alakulnak ki:*
 - Zárt működésű, helyi környezetet szervező, vízzel körbezárt és a vízjárás változását követő településhely-szigetek (pl. Bodrogek, Rétköz, Csallóköz stb.)
 - Egyes térségeken a meanderező folyók épülő hátainak vízmentes magasabb részein kialakuló mederzugokhoz és fokokhoz kapcsolódó településhelyek (pl. Szamoshat, Krasznahat stb.)
 - A folyómedrek kedvező vízjárású átkelőhelyein kialakuló, pontszerűen megjelenő révhelyek
- *A gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású, alacsony helyzetű hordalékkúp síkságokon elsősorban az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított felszínek felé eső pereménél jelent meg a térhasznosítás. Itt jöttek létre a két eltérő tagoltsági felszín (vízrajzi, növényzeti és talajminőségi különbségek) adottságait adottságaira épülő külső ártérperemi-településhelyek (pl. Körös–Maros köze – Kis-Sárrét, Nyírség – Rétköz stb.).*
- *A részben kiegyenlített térosztású 100 és 200 m közötti hordalékkúp síkságok határozottabb medrekhez kötődő folyói jelentős árvízmentes felszíneket járnak körbe:*
 - A folyókat követő alacsony kiemelkedésű teraszokon folyómenti településhelyek
 - A kiterjedt hordalékkúpi és löszös hátakon jönnek létre a folyók közti településhelyek tipikus formái. Itt a kismértékű domborzati tagoltság mellett a növényzeti és a talajtípus határok peremi irányai a meghatározó tényezők (pl. Mezőföld, Hajdúhat, Nyírség stb.).

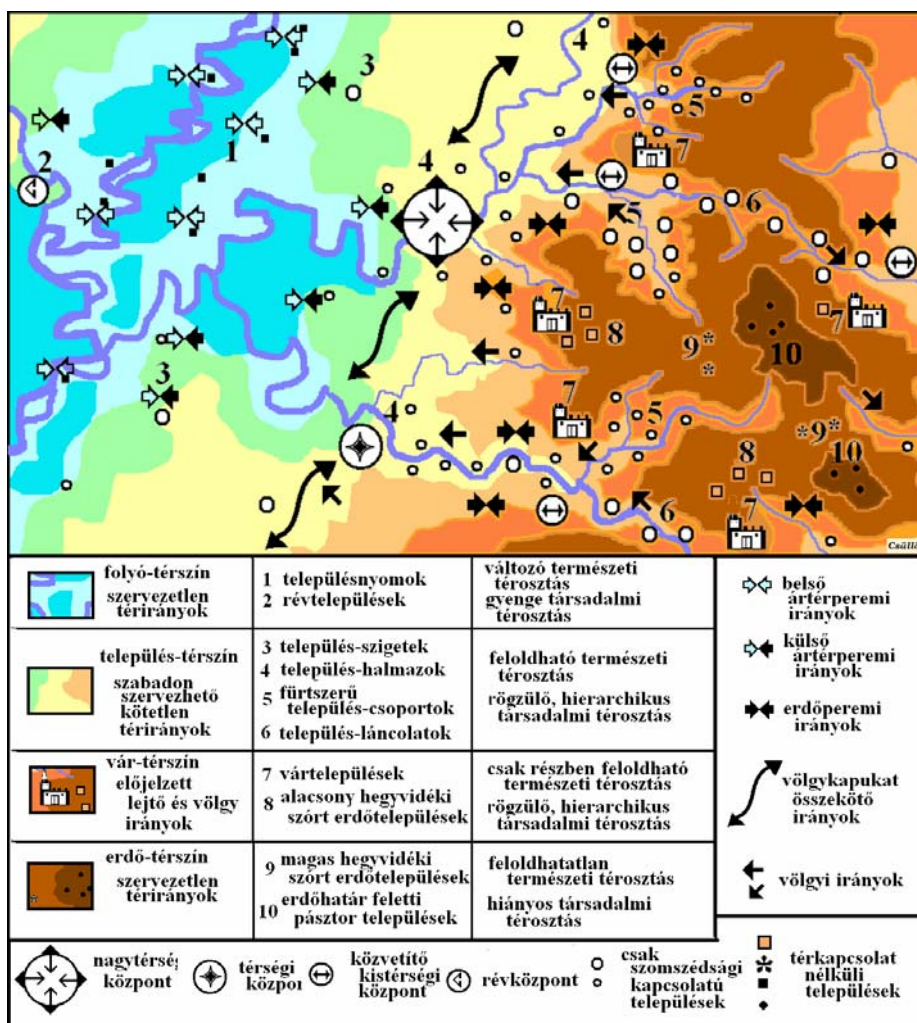
A többi tagoltsági típus aktivizálható térhelyeinek kialakításában a völgy-sűrűség tagoltság mértékével összefüggésben már minden térosztási irány, bár eltérő súllyal, de szerepet kap.

- *A kiegyenlített térosztású 200 és 500 m közötti külső hegylábi felszíneken több jellegzetes hasznosított térhelyzet található, itt a külső lejtő és a völgykapu felé tartó*

irányok meghatározóak:

- A kisebb mellékvölgyek közötti enyhébb lejtésű felszíneken kialakuló lejtő-településhelyek, amelyek az összefüggő, hegységekből kinyúló erdőtakaró pereméhez kapcsolódnak
- A domb és hegyvidékekből kilépő nagyobb folyók völgynyílásaiban, a kedvezőbb magasságú, árvizmentes felszíneken kialakult völgykapu-településhelyek
- Ezekhez a mellékvölgyekből csatlakozó kisebb vízfolyások teraszai mentén, azok hosszától függően egy vagy több mederközeli-településhely kapcsolódik
- *A kiegyenlített térosztású 200 és 500 m közötti dombsági és kismedence felszíneken már teljes mértékben a völgyhálózat, a mellék- és fővölgyi irányokkal az elsődleges kialakító tényező. Ennek erőteljes tagoltsága már sűrűsödő és döntően a völgytalpi peremekre koncentrálódó térbeli megjelenéseket jelent.*
 - A nagyobb kiterjedésű dombidékeken a fővölgyekben található völgytalp/ártérperemi-településhelyek a dominánsak
 - Ezekhez az oldalágak csatlakozása mellett völgytorkolati-településhelyek kapcsolódnak
 - Kisebb számban jelennek meg az oldalágakban azok kifejelettségétől függő mértékben a mellékvölgyi-településhelyek
 - Egyes tájakon a talajvíz elérhetőségétől és a talajtípusoktól függően dombháti-településhelyek is kialakulnak
- *Az 500 m fölötti erős domborzati térosztású, sűrű völgyhálózatú és erőteljesen erdősült középhegységi felszíneken a felépítő kőzetanyagoktól és a szerkezeti jellegtől függő többszintű völgyrendszer az elsődleges meghatározó térosztási tényező, ezért itt nagy szerepet kapnak a mellékvölgyi és lejtő irányok a településhelyek kialakításában.*
 - A hegységeket tagoló nagyobb folyók kiszélesedő völgyi szakaszain találhatóak a völgytalpi-településhelyek
 - A feltáró oldalvölgyek szűkebb völgytalpain ebben az időszakban csak speciális térhasznosításra (bányászat, fakitermelés, szénégetés, vasművesség, vadászat stb) megjelenő erdei-településhelyek a jellemzőek, amelyek szórt formái a lejtőkön és az erdős tetőfelszíneken is megjelenhetnek
 - Kedvező adottságú (víznyerési lehetőség, írtható erdő vagy erdőmentes térszínek) tetőfelszíneken vegyes hasznosítású (földművelés, legeltetés, erdő és vadgazdálkodás), a víznyerési lehetőséghez rögzülő plató-településhelyek jönnek létre
 - Ellentétes formák, azaz a lejtők meredeksége, a völgytalpaktól való távolság, azaz a minél erőteljesebb elhatárolódási cél alakítja ki a helyzeti értékénél fogva fontossá váló várhelyeket
- *A szélsőségesen tagolt magashegységi térszíneken az erdőhatár fölötti magányos pásztor-helyek hosszú évszázadokon keresztül kimaradnak a településrendszeri szerveződésekben és csak igen kevés szálon kapcsolódnak környezetük térszervező*

folyamataihoz (Csüllög G. 1999, 200/c, 2000/d, 2000/e, 2003/a).

4. ábra

A belső medenceperem települési rendszerének modellje

4. 2. TELEPÜLÉSEK ELRENDEZŐDÉSI SŰRŰSÉGE

A települések helyi energiáinak (Mendöl T. 1963) fontos része a térhely legaktívabb pontjai felé mutató térsztási irányoknak (lejtő, mellékvölgyi, fővölgyi, hegylábi, völgykapui és peremi) a társadalom részéről **településszervező irányként** való hasznosítása. Az önálló társadalmi téregységek hosszabb távú földrajzi rögzülését azonban nem csak a településhelyek aktivizálható területeinek nagysága, minősége, határainak zártsági foka, hanem a szomszédos településhelyekkel kialakítható közvetett, vagy közvetlen **funkcionális érintkezések** lehetőségei is befolyásolják. Ezért a

helyzeti energia egyik összetevője és egyben a működő településrendszerbe való betago­lódásnak előfeltétele a térosztási irányok által jelzett érintkezési lehetőségek aktivizálása (4. ábra).

Az érintkezések kialakítására a különböző tagoltsági térszínek településhelytípusainak eltérő lehetőségei voltak. Jelentősen befolyásolta ezeket a térhelyek előfordulási sűrűsége, a természeti határok jellege, zártsági foka és a kedvező tényezők jellege (alacsonyabb térszínek, gyengébb lejtők, szélesedő völgytalpak, tagolt és változatos növényzeti és meder borítottság, a másik irányból pedig az árvízmentesség) sűrűsödésének iránya (Csüllög G. 2002/a.).

A térosztási jellegnek megfelelően a részben kiegyenlített (100 és 200 m) és a kiegyenlített térosztású (200 és 300 m közötti) kiemeltebb hordalékkúpi és hegylábi, dombsági felszíneken jelennek meg nagyobb sűrűségben a települések (4. és 5. ábra). Az utóbbi felszíneken belüli elrendeződés alapvetően a domináns, legkedvezőbb térirányokba mutató térosztási iránnyal van összefüggésben, amely legtöbb esetben valamelyik völgy irány:

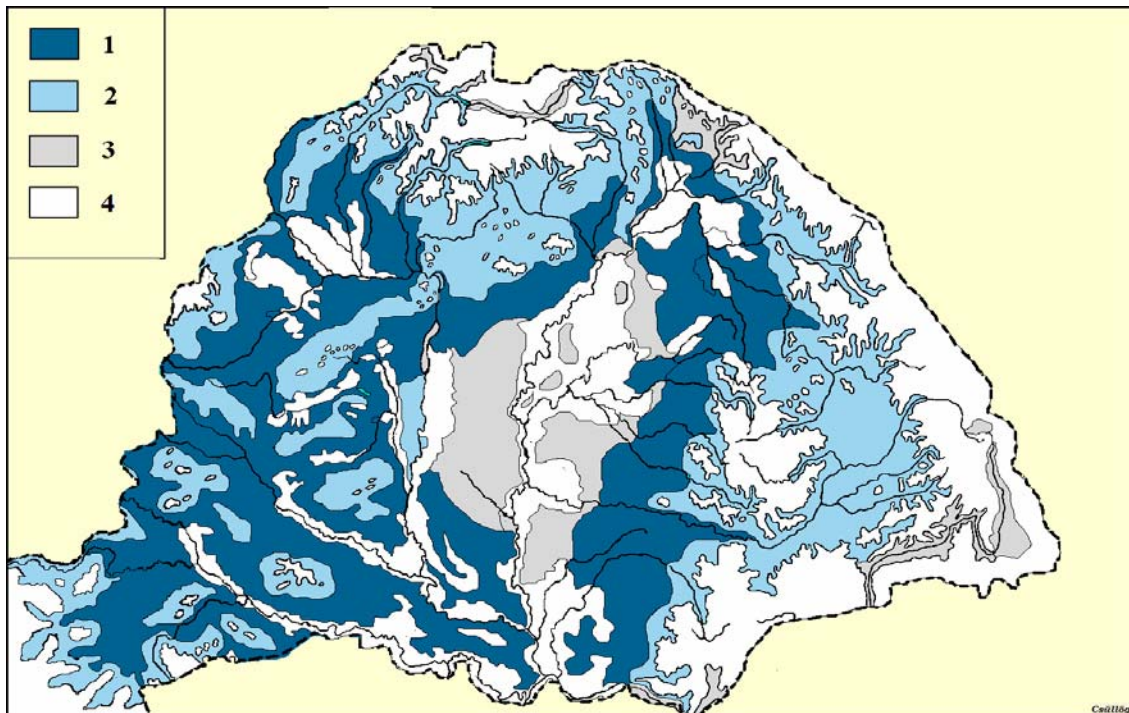
- *A külső hegylábi felszíneken a völgykapuk siktérszíni, folyókhöz szerveződő előtéri zónájában a völgykapu-, lejtő-és mederközeli-településhelyek besűrűsödő elhelyezkedése, egymással hasonló formában (szántóföld, legelő, folyókövető és azokat keresztező az enyhülő hátakon átvágó útvonalak) érintkező kisebb **település-halmazokat** alakít ki.*
- *A dombságok, medencedombságok és a félmedencék belső peremlein az erőteljes térosztást követően a völgy lejtésirányában, **fürtszerűen elrendeződő települések** találhatóak.*
- *Az előbbi felszínek hosszabb és szűkebb völgyszakaszain és a hegységek között futó folyók mentén alakulnak ki a döntően kétirányú érintkezéseket megjelenítő **település-láncolatok***

Kisebb és eltérő jellegű sűrűsödés alakul ki az időszakosan vagy állandóan vízzel borított felszínek külső pereménél, de itt az összekapcsolódás elsődlegesen nem a térosztási irányra épül (4. és 5. ábra).

4. 3. A KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT JELLEMZŐI

A települések végleges rögzülése, a bel- és külterületek elkülönülése, a megtelepedésbe bevont területek növekedése és sűrűsödése a tárgyalt időszak történeti folyamataihoz kapcsolódóan több fázisban ment végbe (Maksay F. 1971, Györffy Gy. 1997). A korai 11–13. századi időszakban elsődlegesen a szervezési irányok érvényesültek, így az elhatárolódások voltak meghatározóak, ezért lassabban épültek ki az aktív érintkezések. A társadalmi differenciálódással, a földtulajdonformák és a birtokmegosztás jogi rendeződésével a korai kislétszámú (katonai/családi) megtelepedések helyett a földhasznosítás koncentráltabb formái alakultak ki. Ekkor csak a centrumtérségekhez (14. ábra) tartozó területeken kezdett kifermődni a különböző településformák hierarchizált kapcsolódását megjelenítő településhálózat.

A 13. század végétől a korábban aktivizált területekből kiindulóan a birtokstruktúra kiépítésével megjelenő központok és a városi jogállások különböző fajtáinak egyre gyakoribb megjelenésével megindult a nagytérség összefüggő településrendszerének a kialakulása. A települési sűrűsödésből, térhasznosítási különbségekből és a nagyobb birtoktávolságokból adódóan egyre erőteljesebben érvényesültek az aktív érintkezések irányai. A birtok differenciálódásokhoz és az újabb területek hasznosításához kapcsolódó telepítések sora az aktivizált területek besűrűsödésével párhuzamosan a hegységek erdőtereszínei és az ország perem területei felé irányult, erősítve a nagytérségen belüli érintkezési útvonalak kiépülését (Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000, 2003/a).

5. ábra

A középkori Magyarország megtelepedési sűrűsége

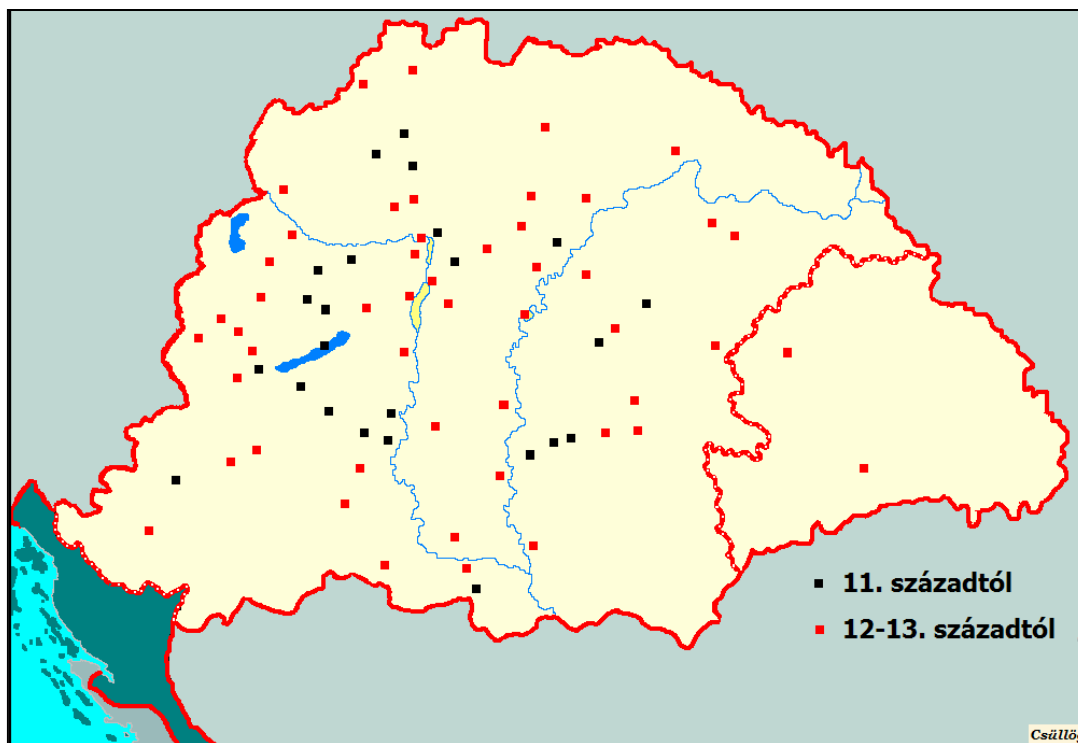
1. erős 2. közepes 3. ritka 4. gyenge

Annak ellenére, hogy az időszakban kialakult kárpát-medencei nagytérséget meghatározó településhálózati szerkezet hosszú ideig jellemző volt és bizonyos vonatkozásokban a 20. századra is hat, a 11. századtól a 16. század elejéig létező településhálózat több, igen karakteres különbséggel rendelkezett a 17. század utáni időszakhoz képest:

1. Erőteljes sűrűségi különbségek (5. ábra)
2. Jelentős nagyságú térségek kimaradnak az összefüggő és rögzült

településhálózatból – nem csak a hegységi zónákban, hanem a medence belső vízborította részén

3. A 11–13. században még tovább élnek a korai megtelepedésekből fakadó tartósan nem rögzülő településformák is: szállásterületek településhelyei
4. Két olyan településforma játszik fontos szerepet, amelynek a 17. század után megszűnik az önálló települési funkciója: a monostorok (főleg a bencés és a ciszteri rendeké) és a várak – ezek szerepe különösen a 11–13. században jelentős (6. és 7. ábra) (Walter I. 1994, Csüllög G. 2000/a, 2004/b).

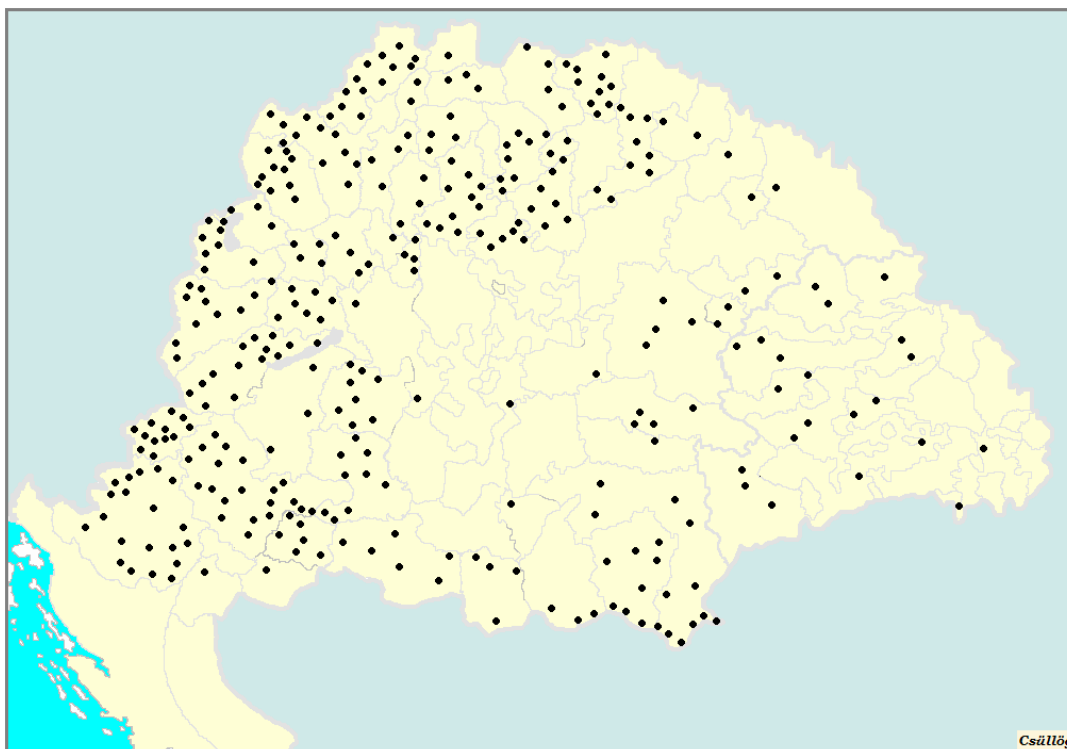
6. ábra

A jelentősebb monostorok területi elrendeződése a középkorban

5. Ezzel összefüggésben a városok számukban, szerepükben, jogállásukban csak a 13. század végétől kapnak jelentősebb szerepet; ekkor indul a sajátos magyar mezővárosi fejlődés folyamata (8. ábra)
6. A központképző funkciók igen összetettek (uralmi, közigazgatási, egyházi, katonai, gazdálkodásszervezési, kereskedelmi stb.), és sokszor közeli települések, sőt eltérő településformák (birtokközpont, vár, monostor, város) között osztódik meg
7. A központoknak két szintje és sajátos területi eloszlása a jellemző (Kubinyi A. 2001)
 - a. a valódi központok: a sűrűn betelepült térségeken találhatóak és valódi vonzásterük alakult ki

- b. egyedi központok: ritka településhálózatú térségeken, folyók mellett, vagy a hegyvidékek átmenő, közvetítő völgyeiben; nincs valódi vonzásterük (11. és 12. ábra)

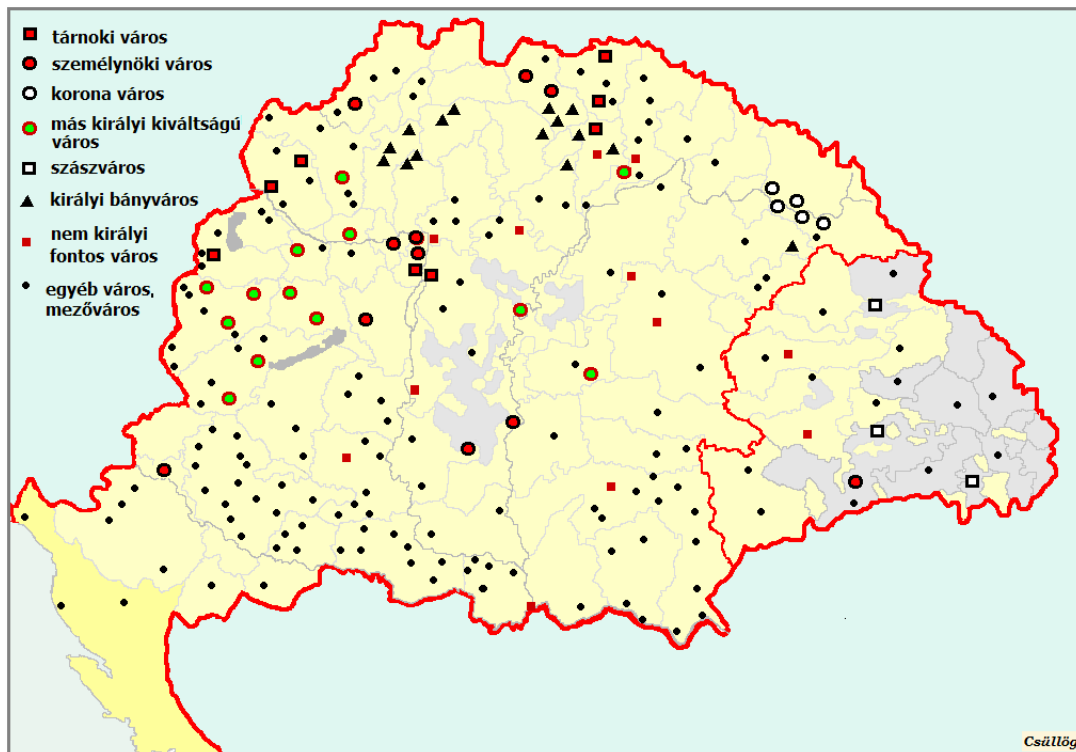
8. Mindezek alapján az ország belső területeit a Dél-Dunántúltól a Duna-Tisza-közén át a Tiszántúl jelentős folyóközi részéig váltakozó, de inkább gyenge sűrűségű, kevés városi szerepkörű (8. ábra) és még kevesebb valódi vonzásterrel rendelkező központ jellemzi (11. és 12. ábra)

7. ábra

A várak területi elrendeződése a 14. században
(Fügedi Erik nyomán)

Az érintkezések kialakítására a különböző tagoltságú térszínek településhely típusainak eltérő lehetőségei voltak. Jelentősen befolyásolta ezt a térhelyek előfordulási sűrűsége, a természeti határok jellege, zártsági foka és a kedvező tényezők jellege (alacsonyabb térszínek, gyengébb lejtők, szélesedő völgytalpak, tagolt és változatos növényzeti és meder borítottság, a másik irányból pedig az árvízmentesség) sűrűsödésének iránya. A 13. századra a különböző tagoltságú térszínek eltérő mértékben aktivizálódtak.

8. ábra

**A különböző jogállású városok területi elhelyezkedése
a 14. századtól a 16. század elejéig**

4.4. AKTIVITÁSI TÉRSZINEK

A települések sűrűsége, a határok jellege, és a térbeli érintkezés lehetőségei és a központok elrendeződés alapján, a térhasznosítás mértéke és jellege szerint négy eltérő aktivitású térszín alakult ki (Csüllög G. 2002/e, 2003/a, Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2003/b).

A TELEPÜLÉS-TÉRSZÍN:

Az előzőekben megfogalmazottak alapján a gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású, döntően vízmentes, alacsony helyzetű hordalékkúp síkságok és a részben kiegyenlített, folyó medrekkel és széles és lapos völgyekkel - hátakkal tagolt, a hegységből kifutó folyók által közrefogott hordalékkúp síkságok, valamint a kiegyenlített térosztású, változatos növényzetű, kiemeltebb helyzetű, sűrű völgyhálózatú dombvidékek, belső- és fél-medencék tájai – ha eltérő mértékben is, de azonos aktivitási jellemzőket mutatnak. A társadalom környezethasznosítási törekvése és képessége következtében egyre szaporodó kötési helyek, a korszaknak megfelelő, relatíve sűrű társadalmi megjelenést hoznak létre. Az árvízmentes felszínek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői (Somogyi S. 1996) a meghatározó és erőteljesen rögzülő

földhasznosítási formának, a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtanak, mint a vízjárta, vagy szélsőségesebb tagoltságú felszínek. Itt a víz és völgyhálózat által kialakított tagolás nem elhatároló és aktivitást fékező, hanem elosztó és az érintkezéseket felerősítő jellegű. A társadalmi funkciók térelemei és térformái közül a legtöbb (kivéve néhány speciális magashegységi és vízjárta felszínhez kapcsolódó gazdálkodási és települési funkciót) megtalálható. Ebből adódóan az előbbieken vázolt térhely – településhely – település kialakulási folyamat lezajlása itt legnagyobb mértékű. A sűrű térhasználat következtében fontossá válik a tevékenységek hatótereitől és annak érvényesítési lehetőségeitől függő természeti és társadalmi elhatárolódások kinyilvánítása és a jogi rögzítés érvényesítése. A természeti térosztásban megnyilvánuló határok a társadalom céljai és lehetőségei szerint érvényesíthetőek vagy feloldhatóak, mivel ezen a térszínen nem gátként, hanem főleg a hasznosítás számára kevésbé kihasználható, vagy később bevonható, tartalék területként jelennek meg (folyómedrek, völgyhátak, erdők, puszták stb.). Ez a kettős határállapot kedvező lehetőséget ad az előjelzett természeti érintkezi irányok települési/társadalmi térérintkezések kiépítésére. Az elhatárolódások rögzítése mellett megjelenik a társadalmi működtetéshez szükséges térbeli kapcsolódások rögzülése is. Az így kialakuló településrendszer már nem csak a természeti, hanem a társadalmi térosztást is megjeleníti. A térszín legjellemzőbb vonása ezért a megtelepedés differenciált folyamata, amelyben meghatározó sűrűsödési formák a halmazok és a fűrtszerű elrendeződés, valamint a vízjárta felszínek peremi megtelepedése. Éppen ezért itt indul meg a településhálózat valódi hierarchizálódása, itt a legtöbb a városok és a városi szerepkörű települések, ezzel együtt a valódi vonzásterrel rendelkező központok száma (4. és 9. ábra).

Ez a kb. 100 és 300 méteres tengerszint feletti magasság közötti terület két másik, eltérő aktivitású - az árvízjárta és a kiemeltebb helyzetű középhegységi - térszín között, azokba mélyen benyúlva, igen szerteágazva jelenik meg. Így az árvízmentes felszín jó gazdálkodási és közlekedési lehetőségén kívül az eltérő karakterű térszínekkel érintkező helyzete az, ami kedvező szerveződési szerepét adja.

A VÁR-TÉRSZÍN

A település-térszín kiemeltebb magasságú felszínei, és a középhegységi felszínek (erdő-térszín) 300 és 500 méter közötti érintkezési peremén a tagolt domborzat, a szűkebb terület és a magasabb térszín miatt a térhasznosításnak az előbbtől eltérő lehetőségei voltak, itt különösen a földhasznosítási funkciókkal kapcsolatos adottságok hiányosabbak. A korai időszakban ez a terület még igen jelentősen erdősült. A földművelésbe bevonható terület a völgytalpakról kiindulva, folyamatos erdőirtással is csak kedvező lejtő és talajviszonyok között volt növelhető. Ezért ezzel a funkcióval kisebb számú népesség telepedett meg, és a települések száma is kevesebb, gazdálkodásuk pedig kiegészül az erdőhasznosítással és bizonyos nyersanyagok kitermelésével, feldolgozásával.

A nagy kiterjedésű várbirtokok jelentős területe a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására jöttek létre a megfelelő

magasságú stratégiai helyzetekben a korábban csak az utakat, hadi mozgások figyelő és menedéket nyújtó erődítések, amelyek funkciója bővült a folyóvölgyek hegységközi átjáró helyzetéhez kapcsolódó kereskedelmi forgalmának ellenőrzésével. Később megjelentek a hegyvidéki (erdő) és a település-térszín munkamegosztásából kialakuló termékpiac kezdeti lépcsői is. Az erőteljesebben érvényesülő völgsűrűség következtében az elhatárolások markánsak és az előjelzett természeti osztások és érintkezési irányok kevésbé feloldhatóak. A térosztási irányokból hasznosíthatóvá a völgyi irányok mellett elsősorban a peremi irányok váltak, mint pl. az erdőhatár. A menedéki, út, terület és erdő ellenőrző, és az erdőgazdálkodás, valamint birtokirányító funkciók határozott térpontokhoz és településformákhoz rögzültek. Az elsődleges menedéki és terület ellenőrzési funkciók részben zárt háttereket és ellenőrizhető, azaz kevés irányú nyitottságot igényelnek. A térszín várai a települési térszínhez kapcsolódó oldalon a fő- és a mellék-völgyek kapujában az alacsonyabb térszínnek fölé emelkedve találhatóak. Hozzájuk kapcsolódva alakulnak ki a vártelepülések különböző típusai. Ezek részben közvetlenül a várakhoz, részben az erdőterületekhez kapcsolódva és fokozatosan fejlődve, társadalmilag szabályozott érintkezési rendszeren keresztül közvetítenek a települési- és a erdő-térszín között. A hegységek belsejében a folyók mentén ez a térszín a belső folyóvölgyeket követve felhúzódik az 500 és 800 méteres tengerszint közötti magasságokra (4. és 9. ábra).

A két térhasznosításban aktív, és a települések jelentős részét tartalmazó térszín mellett a nagytérség egyéb területei megtelepedésre kedvezőtlenebb szélsőséges térosztású területeket jelentettek. Ezeken a kötési helyzetek vagy ideiglenesek, vagy igen behatároltak, a távolságok nagyok és az érintkezések a természet által gátoltak és egyirányúak, ezért itt egymással gyenge kapcsolatban álló, a szűkebb, speciálisabb környezet hasznosítási lehetőségekhez igazodó, alacsony betelepültségi szintű települések jellemzőek.

A FOLYÓ-TÉRSZÍN

A Duna, Tisza és mellékfolyóik mentén kialakult, többségében 100 méteres szintmagasság alatti, vízjárta és közbezárt vízmentes felszínekre osztott síkságok (*Somogyi S. 1997*) a térhasznosítás sajátos aktivitású területét, a folyó-térszín adják. A domborzati tagoltság hiánya erős borítottsági tagoltsággal jár együtt. Az állandó, de különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínnek, és a velük összefüggő talaj és növényzeti megjelenés természeti térosztása a vízjárásnak megfelelően állandóan változik (*Glaser L. 1939*). A határok hosszabb távon csak jellegükben, de nem térhelyzetükben stabilak, a térosztási irányok gyengék és kaotikusak. Az alacsonyabb arányú társadalmi jelenlét települései számukban és jellegükben követik a természeti térosztás dinamikáját (*Györffy I. 1943/1988*). A folyó-térszín a korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosított a belső vízfelszín váltakozásához igazodó peremi osztási irányok térhelyein. A társadalmi térelemek közül a menedéki és az alacsonyabb szintű gazdálkodási funkciók – főküzdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelennek meg elsődlegesen (*Frisnyák S. 1995/b, 2002*). A zártságot előnyként hasznosító településhelyek a sokszor változó

térhelyzet, és aktív érintkezések hiányában (a révtelepülések kivételével) csak kevés számban rögzülnek hosszabb időtartamú településsé. Így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a településtérszínen. Hosszabb időtávban ezeknek a településnyomoknak egy része a peremi települések külterületévé válik. A folyó-térszint a legtöbb esetben településtérszín veszi körbe, és a közöttük kialakuló kapcsolat olyan társadalmi érintkezési irányt alakít ki, amely nem a folyó-térszín belső aktivitásából származik. Összességében a térszint alapvetően az ide szűrten érkező térbeli hatásfolyamatok elnyelődése jellemzi (*Csüllög G. 2004/a*) (4. és 9. ábra).

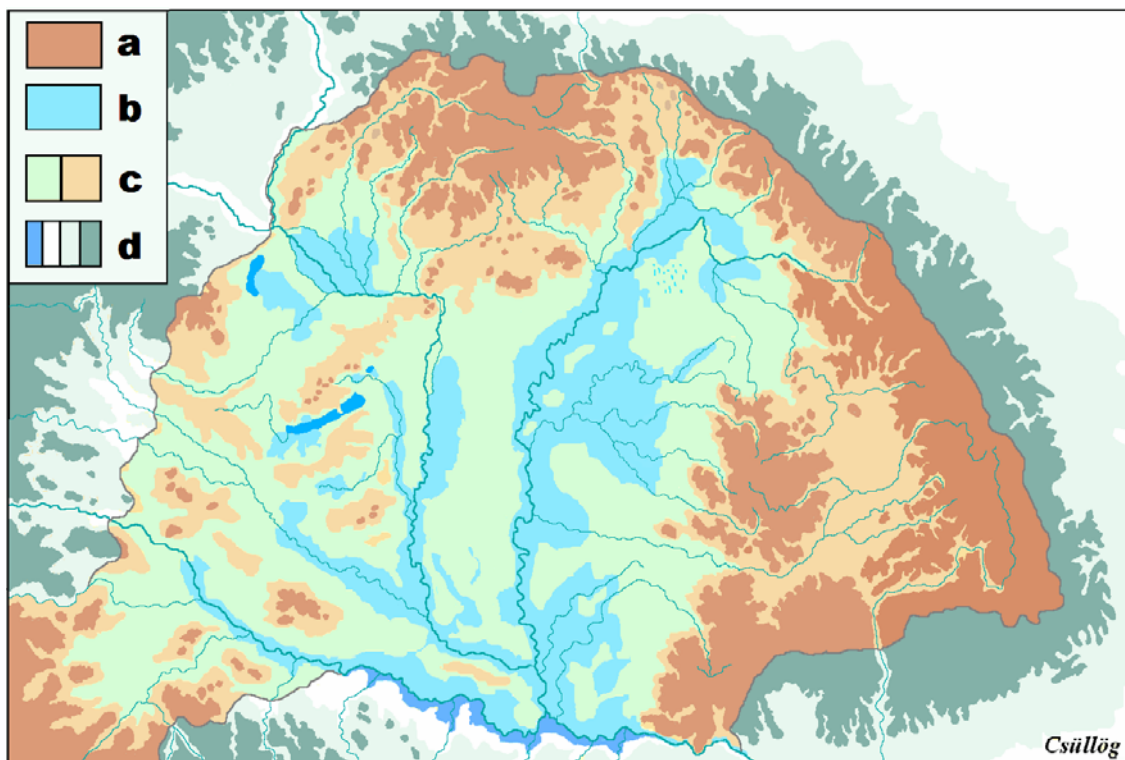
AZ ERDŐ-TÉRSZÍN

Az erősen tagolt középhegységi, valamint a szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszínek területén a többségében 500 és 1500 méter közötti szintmagasságban a sűrű völgyi térosztást homogenizálja a nagykiterjedésű erdővel borítottság. A területi aktivitás a lejtőirányok és a völgyi irányok térhasznosításnak megfelelő összegződési pontjaira összpontosul (pl. mellékvölgyek betorkolási pontjai), így letelepedési viszonyai az előbbieknél

sokkal kötöttebbek, és a földművelés szempontjából hátrányosak. Az aktivitási térelemek előfordulása itt jóval kisebb mértékű, és az egyéb funkciók (pásztorkodás, erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat) jelentősége fontosabbá válik (*Frisnyák S. 1995/a*). A csekély népességszám a külső térszíneket összekötő szűk völgytalpú átjárókban, valamint az oda vezető völgyekben, kisebb részben pedig az erdőhatár fölött található és a kötött életformához igazodó szórt megjelenésben nyilvánul meg. A borítottsági tagoltság megbontása és a népesség növekedéssel párhuzamos magasabb szintre húzódás csak igen lassan megy végbe. Az összességében alacsony aktivitású térszín a regionális útvonalak és szerveződési irányok tagolásában mint elhatároló és kiterítő szint játszik szerepet (9. ábra).

A Kárpát-medence szerkezeti felépítéséből adódóan a medence belső, részben középső területén a Dunához és a Tiszához szerveződő folyó-térszint körbe fogják a településtérszint alkotó tájak. Ugyanakkor a medence természeti tagolásában jelentős szerepet játszó erdő-térszín közép- és magas-hegységi tájai kisebb részben az előbbieket tagoló belső, nagyobb részben azokat keretező, peremi, helyzetben találhatóak. (9. ábra) Ennek az elrendezésnek többek között két, a nagytérség területi tagolódását meghatározó következménye van. A településtérszín köztes, de természeti osztásokkal jelentősen tagolt megjelenése, amelyből a többi térszínnel való szoros érintkezése és összekötő szerepe következik. A kiemelt térszínekbe bevágódott, és a medence belsejébe tartó vízhálózat völgyalakító munkája nemcsak megsokszorozta a hegyvidék és a hegylábi felszínek érintkezési peremét, hanem a Vágtól a Temesig a Kárpátok kanyarulatát követve a térosztási irányok csomópontjait, azaz a medence belseje felé nyíló völgykapuk egész sorát alakította ki. Erre a sokszoros és zezugos érintkezési vonalra fűződik fel a településtérszínnek döntő része. Ha nem is ennyire szabályosan, de hasonlóan jelenik meg a folyók (Rába, Dráva, Száva és Duna) és a hegyvidéki előterek között a Nyugat-Dunántúlon és a Délvidéken. Ebből a felépítési rendszerből a Dunántúl

és a Duna-Tisza-köz egy része marad ki (9. ábra).

9. ábra

A középkori Magyarország aktivitási térszínei

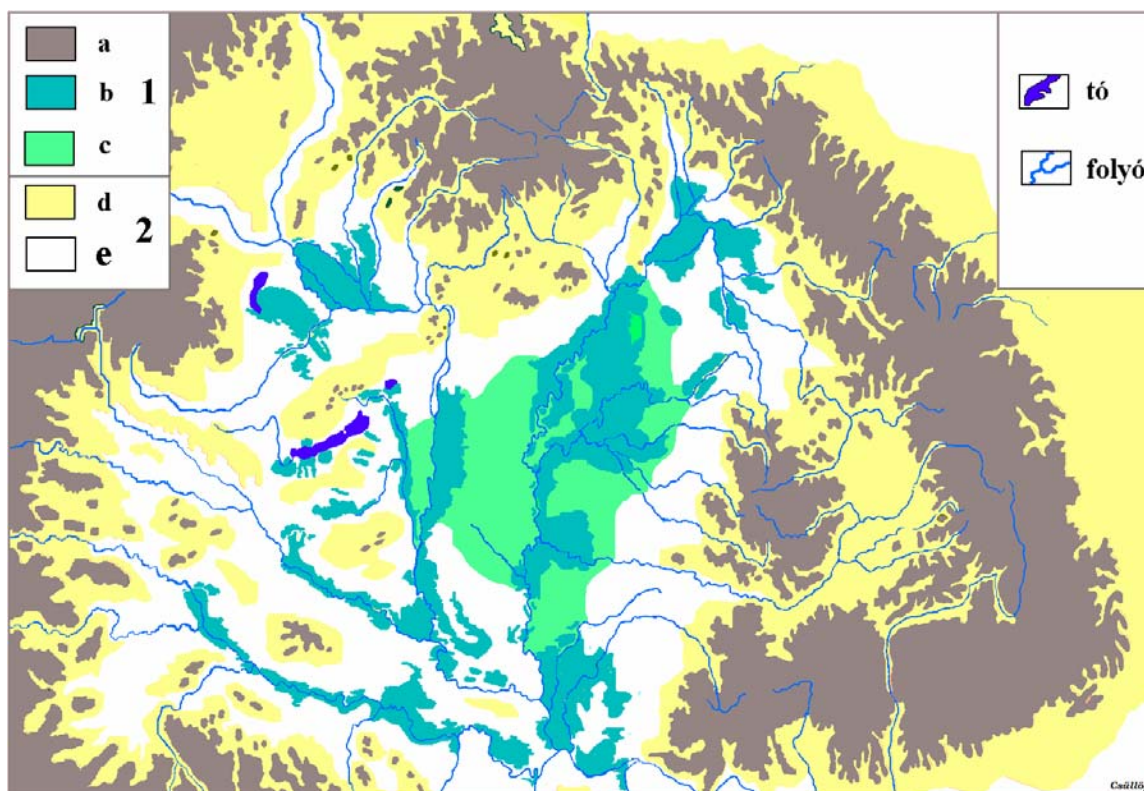
a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső térszínnek

4.5. TÉRÁLLAPOTOK

A térhasznosítás változó intenzitása, és a települések közötti érintkezés mértéke különböző téraktivitási állapotokat hoz létre, amelyeknek jelentős szerepe van mind a téregységeken belüli, mind pedig a nagytérségi mozgásrendszerek kialakításában és működtetésében.

A térben jobban rögzülő földműveléshez növekvő népességszám és a kedvező tértagolódásból fakadóan relatíve sűrű társadalmi térosztási állapotot kapcsolódik, amely differenciált érintkezési irányokat, erőteljes térbeli dinamikát, **aktív térállapotot** hoz létre. A település- és részben a vár-térszín tagoltabb részein az érintkezések irányai kötöttebbek (völgyhálózat) és az aktivitás határozott vonalakra koncentrálódik. Az áramlásoknak kitettség kisebb mértékű és a természeti tényezők is jelentős védettséget biztosítanak, ezért itt az ***irányított*** (előjelzett irányokban szervezhető) térállapot a jellemző.

Ahol a település-térszínen az elsődleges térosztás kismértékű (síksági felszínek), és másodlagos térosztás nem gátló, nincsen sűrű mederhálózat, jelentős vízfelszín és összefüggő erdőségek, és ezért kedvező lehetőség nyílik a sokirányú érintkezésekre, ott az aktív térállapon belül a *nyílt* (bármely irányban szervezhető) térállapot a domináns.

10. ábra

A Kárpát-medence aktivitási térállapotai a 12–15. században

- 1. passzív térállapot: a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) közties településtérszín 2. aktív térállapot: d) irányított térállapotú település-térszín e) nyílt térállapotú település-térszín*

Ezek a területek általában a folyótérszín és a tagoltabb 200 m feletti hegyláb felszínek között találhatóak. Ha nincsenek egyéb gátló tényezők (pl. kedvezőtlen talajok) a társadalom számára mind a földhasznosítás, megtelepedés, mind az útvonalak és az áramlások kiépítésére kedvező feltételeket nyújt. Ugyanakkor a védettség természeti tényezők híján helyi közösségek számára nehezen megoldható, ezért ezt a települési funkciót csak a kiépített és magasabb szintű társadalmi szervezethez biztosíthatja (10. ábra).

A földművelésre kedvezőtlenebb adottságok és tagoltsági arányok esetén – a folyó és az erdő-térszínek jelentős része – a természeti térosztás jellegéből adódóan néhány speciális funkció (vasműves-erdőgazdálkodás, rév, menedék, átjárók, hágók, szorosok

ellenőrzése, stb.) helyét kivéve ritkábban megjelenő és gyengébben érvényesülő érintkezési irányok alakulnak ki. Ebben az esetben az egymástól messze elhelyezkedő és speciális funkciókkal működő térhelyek között a szomszédsági érintkezések a nagyobb belső távolságok és a behatárolt útvonalak következtében áramlásokat lassító, vagy elnyelő **passzív térállapotot** hoznak létre (10. ábra).

5. AZ ÁRAMLÁSI ERŐTÉR

A növekvő településszám a térbeli érintkezések erősödő dinamikáját hozza létre. Erőteljesebbé válnak a társadalom differenciálódásával összefüggő államszerveződési folyamatok, mint pl. a nemesi vármegyék kialakulása, nagybirtokok szerveződése, várostípusok megjelenése, új területek benépesítése, kamarai igazgatás kialakulása, területi munkamegosztás és kereskedelem kiteljesedése stb. A települések térhasznosításból adódó térbeli és funkcionális elkülönülését a jobbágy-szolgáltatásból, termékmozgási folyamatokból fakadó kapcsolódás és a jogi, politikai tulajdon érvényesítéséből származó hierarchia fűzi egységes rendszerré. Ez a helyi és nagytérégi formában egyszerre működő folyamatrendszer jelentős térbeli mozgásokat működtet, amelyeknek két meghatározó formája az **áramlás és a terjedés** (Nemes Nagy J. 1998). Ezekben a népesség, a javak és áruk, a kulturális és vallási formák, valamint a társadalmi viszonyokat meghatározó jogi és törvényi elemek, más oldalról pedig a katonai tevékenységek, a járványok térbeli terjedése a meghatározó. A mozgások generálója az elemek térbeli képződésének és felhalmozódásának eltérő mértéke.

A különböző térhelyeken található erős aktivitású térségek nem csak közvetlen környezetükre, hanem egymásra is hatnak, s ennek következtében a közöttük lévő térben is mozgásokat gerjesztenek. A különböző térpontokban szervezettségi szintjüktől, térhelyzetüktől és a mozgási elem hasznosításának képességétől (és részben akaratától) függően lehet jelen a felhalmozás (vonzás és befogadás), valamint a ki- és átbocsátás állapota. Az elérhetőséget megszabja a kapcsolódások térosztással és érintkezési határokkal összefüggő nyitottsági foka (Nemes Nagy J. 1998). A társadalmi érdek a mozgások irányultságában is megjelenik: a felhalmozó településhelyek felé mutató domináns érintkezési irányokat térszervező **áramlási irányokként** aktivizálja. Legkorábban és legerőteljesebben a belső hegységperem kedvező térosztási, hegylábi és magasabb térszínű hordalékkúpi érintkezési vonalában alakulnak ki határozott áramlási irányok, amelyek helyzete alapvetően befolyásolja a szomszédos térszínnek áramlási irányainak kialakulását. Az erőteljesebb elsődleges tagoltság esetén a természeti térosztás (mellék- és fővölgyi) irányait hasznosítva a fővölgyekben áramlási pályákat **összekötő**, míg a mellékvölgyekben **leágazó** (záródó) **irányként** jelenik meg. A település-térszín gyengébben tagolt részein a társadalmi térosztás és a felhalmozódás a természeti tagoltságot csak részben követő **vonzás irányokat** alakít ki, amelyek leginkább a hegylábi lejtők előtti völgykapuk felé tartó irányt erősítik fel (4. ábra).

5. 1. ÉRINTKEZÉSI ZÓNÁK – CENTRUMHELYEK – ENERGIA ÉS VÁSÁRVONALAK

Az áramlási irányok összegződéséből több, a térfolyamatok szerveződésében meghatározó, és a települések szerveződésére visszaható érintkezési zóna alakul ki (Csüllög G. 1998/a.).

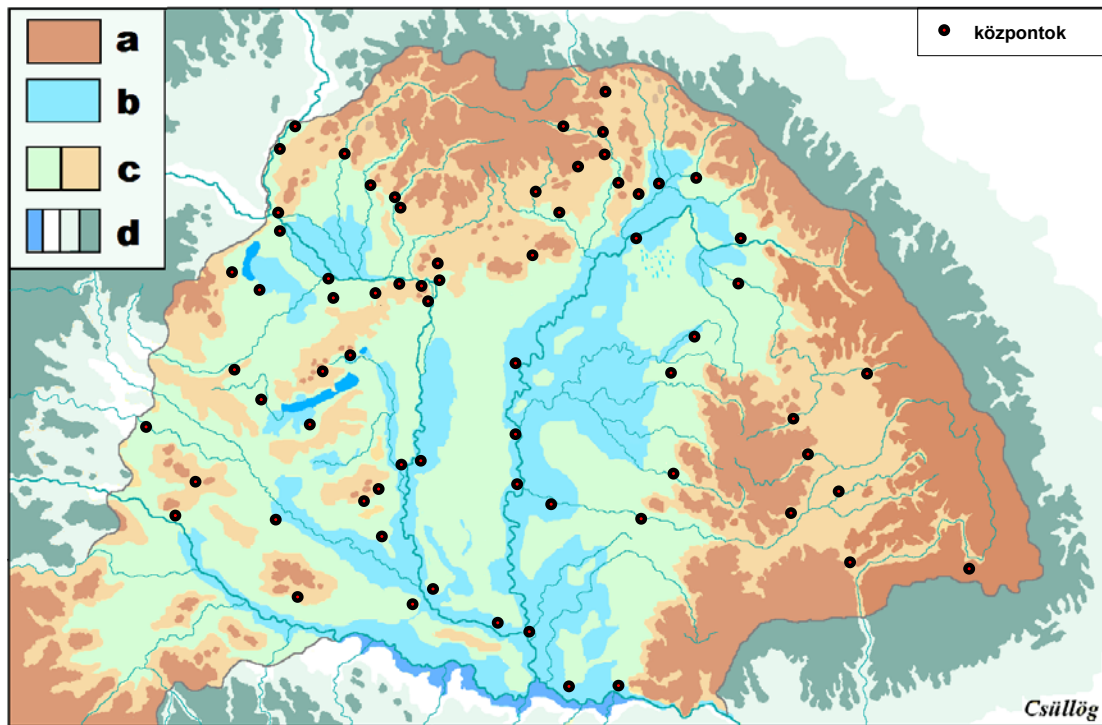
- *A kezdetben gyengébben érvényesülő érintkezési vonal az időszakosan, vagy tartósan vízzel borított felszínnek és az árvízmentes települési térszín peremén jött létre, a két eltérő táji szerveződés gazdasági kapcsolatára és az átvezető vízi, vagy szárazföldi utak ellenőrzésére támaszkodva*
- *A dombságokban, hegységben futó folyók mentén az összekötő és leágazó irányok találkozásánál kialakuló belső érintkezési zóna, amelynek főleg néhány speciális (egyházi, katonai, kereskedelmi) funkcióval összefüggésben átvezető, és a háttér felé szétosztó szerepe érvényesül*
- *A települési - és várszintek Alföld peremi érintkezési vonalában a települési szint felső peremén a gyűjtő irányhoz kapcsolódó zóna. Az alacsonyabb szintre lehúzó erdőszültség a korai időszakban még jelentős befolyásoló tényező, és a völgy - hát tagolódás váltakozásával védettebb helyzetű települések alakulnak ki, amelyek gazdálkodásába a hegység térszíneinek termékei is bekapcsolódnak.*
- *A völgykapuk folyókhoz szerveződő térségében az összekötő és gyűjtő irányok találkozásánál, a hegységbe benyúló folyóvölgyek, belső medencék kifelé irányuló hatása halmozódik fel. Ezt tovább erősíti a település-térszínen kialakuló magasabb funkciójú települések, és a vár térszínen található várak közötti vonzásirányok érvényesülése.*

A nagytérség regionális szerveződését alapvetően a fentiekből fakadó kettős térbeli irányultság jellemzi:

- Az erdő- és vártérszín, vagyis a hegységkeret felől a medence belsejébe tartó mozgásirányok összegződése a völgykapuk térségében, és az erre merőleges, a völgykapukat összekötő mozgásirányok találkozása, amely a két utóbbi érintkezési zónát a nagytérség legaktívabb állapotú térségévé teszi.
- Az állami szerveződéshez tartozó katonai, politikai, közigazgatási és egyházi szervezések igen gyorsan megjelennek a völgykapui érintkezési zóna irányokat összegző és felhalmozó térpontjain, és minden térszínre kiható centrumhelyeket alakítanak ki (Frisnyák S. 1990, 1996, Kubinyi A. 2001). A korai, államszervező történeti időszakban a centrumhelyek még nem egy települést (várost) jelentenek, hanem különböző funkciójú települések összefüggő, de funkcionálisan osztott térségét (Györffy Gy. 1997) – politikai, katonai, egyházi, kereskedelmi, földbirtok központok (11. ábra) – amelyek igazából csak a 13–14. századra kötődnek határozott városi szerepkörhöz.(12. ábra). A térség központjainak funkcióbővülése azok területi kihatásának növekedésével is együtt jár. A külső és belső hatásfolyamatok a centrumhelyeken keresztül terjednek a régióban, illetve döntően

ezek közvetítésével összegződnek és jutnak ki a régióból.

A központokat kialakító történeti- és belső erőtéri hatásfolyamatok térbeli érintkezésében működő közvetítések és térbeli mozgások összekapcsolódása (Nemes Nagy J. 1998.) a fentiekkel összefüggésben jellemző eloszlású és irányú téráramlási és terjedési vonalakat alakít ki. A városrendszer és a regionális piacfunkciók 13–14. századi kialakulásához kapcsolódóan (12. és 13. ábra) az irodalomban **vásárvonalaként** (Frisnyák S. 1990, 1996.) tárgyalt rendszer, energikus zónaként, már a klasszikus városforma kialakulása előtt is érzékelhető térszerveződési tényezőként jelenik meg (13. ábra).

11. ábra

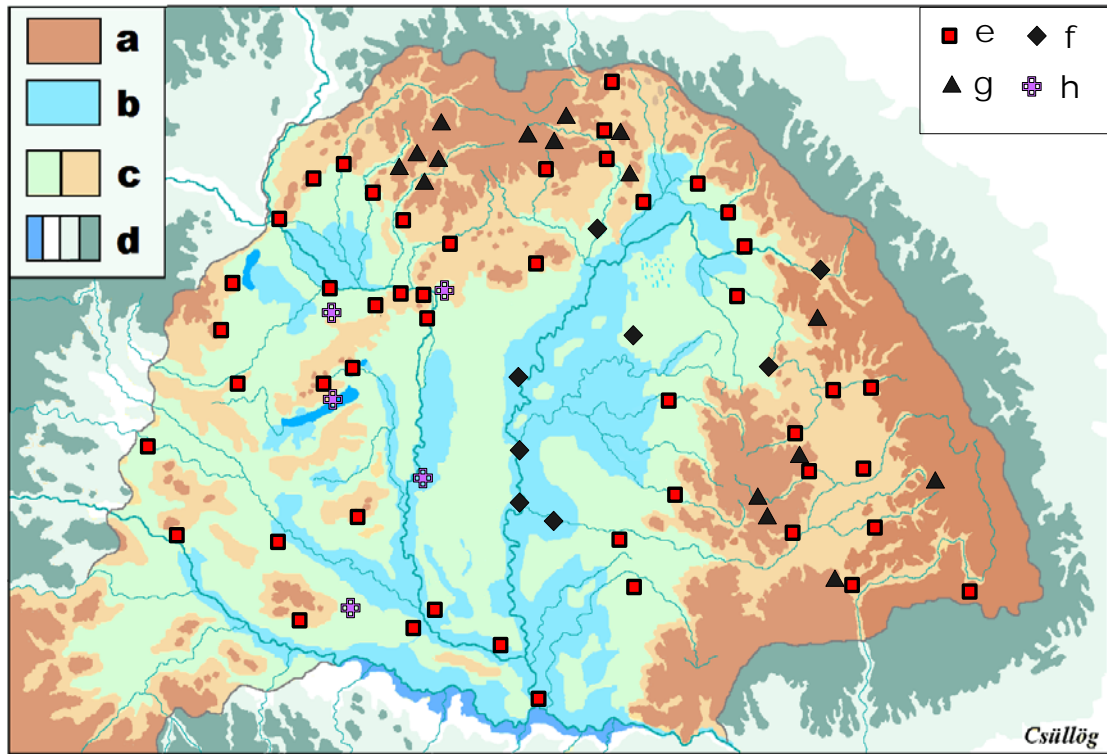
Centrumhelyek (központok) a 11–13. századi Magyarországon

a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín

5. 2. A KÜLSŐ ERŐTEREK ÁRAMLÁST BEFOLYÁSOLÓ SZEREPE

A Kárpát-medence térmozgási vonalait nem csak a szerkezeti és táji elrendeződésből adódó földrajzi jelleg, hanem a közép-európai közvetítő szerepben megnyilvánuló földrajzi helyzet is befolyásolja. A medence évezredek óta a különböző nagytérségek felől érkező hatásrendszerek érvényesülési területe. Észak-Itália bizonyíthatóan már a római hódítás előtt, a különböző kelta törzsek mozgása révén szoros kapcsolatba kerül a medencével, majd a római birodalmi szerveződés ezt hosszú évszázadokra kiteljesíti.

Ebben időleges törést, azaz irányfordulást az 5. és 9. század közti időszak hoz, de a keresztény Róma és Velence újra felerősíti ezt a hatásirányt. Az Alpok keleti és északi előtere, valamint a Cseh-medence felőli hatások éppen ilyen jelentősek voltak, de sokkal erőteljesebb népességmozgással társultak. Különböző kelta, germán és szláv törzsek érkeztek a 9. századig a medence területére ebből az irányból. De ennél is fontosabbá vált az erre az időszakra kialakuló Német-római Birodalomba tagozódó állami szerveződések (bajor, osztrák, cseh) közvetlen egyházi, dinasztikus, politikai szerveződési, katonai és gazdasági hatása.

12. ábra

Központok a 14–16. századi Magyarországon

- a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
e) többfunkciós központok f) központok g) bányászati központok
h) egyházi központok

A Kárpátok északi előtere a domborzati helyzet és a vízrajzi sajátosságok következtében csak a nyugati (Árva, Vág) és keleti (Tarca, Hernád és Poprád) folyók mentén állt jelentősebb kapcsolatban a medencével. A germán és keleti szláv hatásokkal birkózó lengyel térséggel a keleti átjárónál kevésbé dinamikus, de kölcsönös és közvetítő kapcsolatrendszer jött létre.

A nagytérség keleti előtere évezredek óta a népességmigráció meghatározó iránya volt. Jelentősége ebben a tekintetben a 4. és 13. századok között nagyságrenddel meghaladta a nyugati előterét. Ez a funkciója a magyar állam erőteljes szabályozási törekvése mellett is működött. A Kijevi, a Litván és az Orosz fejedelemségek, valamint a mongol szerveződés kialakulásával bonyolult politikai hatásrendszer szerveződött, amelyet a magyar királyi hatalom előtéri érdekérvényesítéssel (Halics, Moldva) próbált befolyásolni. Ugyanakkor a 14. századig az Árpádház alatt a keleti kereskedelem aktív irányaként volt európai jelentőségű.

A Déli-Kárpátok előterének hatása a balkáni folyamatokhoz kapcsolódó szervezettség politikai érdekeivel és erőviszonyaival (bolgár és bizánci) összefüggésében jelent meg, különböző dinamikával és a népességmigráció erősödésével, vagy csökkenésével. Az észak-balkáni térség alapvetően a belső balkáni – szerb, bolgár, bizánci –, majd a török erőviszonyok hatásait közvetítette a medence belsejébe. A különböző balkáni népek folyamatos területi átrendeződése erőteljes északi orientáltsággal ment végbe, amely a Magyar Királyságot a déli határoknál katonai területek kiépítésére készítette.

Összességében három – a nyugati, a keleti és a déli külső centrum migrációs, politikai és részben gazdasági hatása érvényesül folyamatosan – bár eltérő jelleggel és dinamikával – a Kárpát-medence 10–16. századi belső mozgásrendszerének befolyásolásában.

5. 3. AZ ÁRAMLÁSI ÉS TERJEDÉSI VONALAK

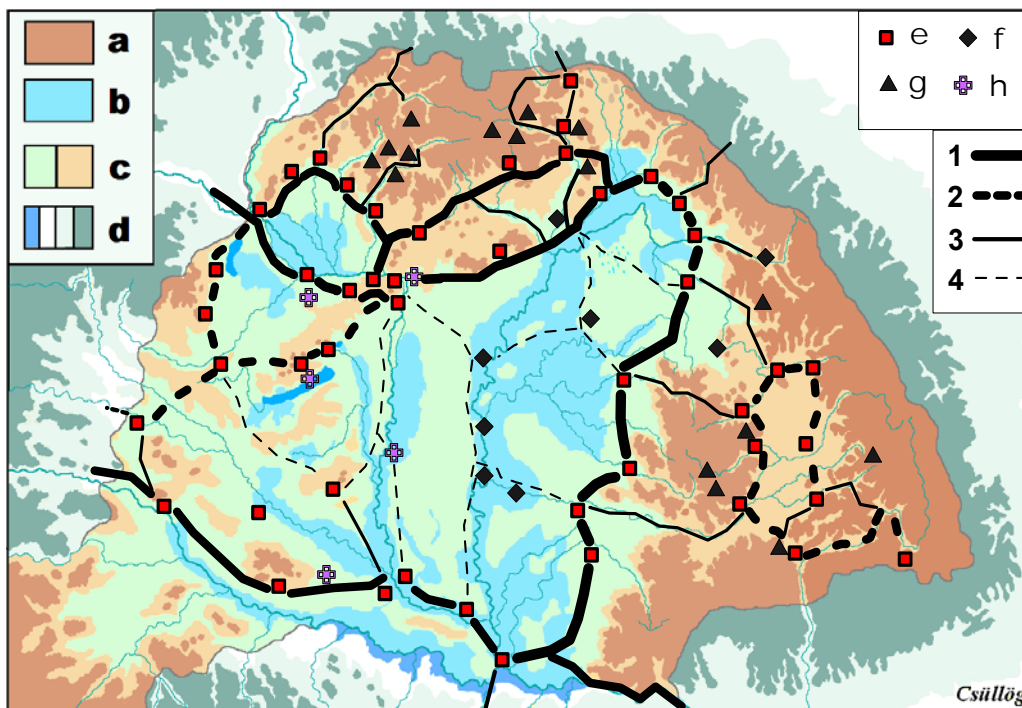
A társadalmi-gazdasági folyamatok térosztási és áramlási irányokhoz igazodó térbeli megjelenése (*Frisnyák S. 2000/a*) határozott **áramlási és diffúziós vonalak** egymásba épülő, nagyságrendileg is elkülönülő szintjét jeleníti meg (13. ábra):

- *A nagytérségi sűrűségi zónákat és azok centrumhelyeit egymással és a külső centrumokkal összekötő teljes mozgásrendszeri funkciójú zónák,:* **térszerkezeti vonalak** (áramlási pályák, térpályák) egyszerre gazdasági erő vagy vásárvonalak, kedvező termőterületek által meghatározott letelepülési zónák, ezekhez tartozó népesség- és településkoncentrációk, mozgásrendszeri - kereskedelmi útvonalak, valamint a politikai/hatalmi funkciók térhelyeinek koncentrálódási területei. Meghatározzák a térszinek szerveződési szerepét, befolyásolják a centrumok funkcióinak változását és közvetítik azok diffúziós irányait, megvalósítva a különböző hatásfolyamatok koncentrált érvényesülését. A külső hatásirányokkal összefüggésben három meghatározó áramlási és terjedési vonal szerveződött a 13. századra.
 - **Az északi térszerkezeti vonal** a Kelet – európai-síkság kárpáti előterén és az Alpok északi peremén működő külső hatótéri centrumok között közvetítő vonal. A Kárpát-medencén belül a Felső - Tisza-vidék az első gyűjtő centrum, innen tovább kettős (belső és külső) vonalban tart az északi-középhegységi előtérén, majd az Ipoly, Garam, Nyitra, Vág folyók völgykapuin keresztül húzódó 30-40 km-es sávban. Erről ágaznak le a Tisza és a Duna mellékfolyóinak

völgyrendszerén keresztül a régiók és a történeti tájak szerveződésében nagy szerepet játszó belső áramlási és terjedési vonalak. Ehhez a térpályához szerveződik a nagytérség legtöbb meghatározó politikai központja (Esztergom, Visegrád, Buda, Pozsony).

- **A keleti térszerkezeti vonal** a külső kárpáti hatótértől a Felső-Tiszavidék – Erdélyi-középhegység – Déli-kárpátok hegylábi előtereinek vonalában a tiszai mellékfolyók Szamos, Kraszna, Körösök, Maros, Temes völgykapuiban szerveződött központokon keresztül, a Morava torkolatig a nyugati (Szlavónia felé) és keleti (Bizánc felé) balkáni kapukig tartó sáv. Ez nem csak a Tiszántúl (Szatmár, Szalacs, Bihar, Várad, Zaránd), hanem a Kelet-Tiszáninneneni régió (Ungvár, Munkács, Borsava) és a Temesi délvidék (Arad, Temesvár) területi szerveződésében is meghatározó. A keleti térpálya hatása a 15. században erőteljessé válik, mivel a délvidéki térségek súlya folyamatosan nő és egyre erőteljesebben jelennek meg a török terjeszkedéssel összefüggő balkáni hatások. A Délvidék politikai szerepének felértékelődése nem csak etnikai mozgásokban és átrendeződésekben, hanem a kereskedelem megélénkülésében és a nagybirtokok átrendeződésében is megmutatkozik. Ez pedig részben módosít a téraktivitás irányain is. A hatások először a keleti térpálya déli szakaszán válnak dominánssá és a temesi térségen keresztül jutnak el a Tiszántúlra, majd pedig a tiszai előtér térségén át nyugat felől is megjelennek a 16. századra.
- A belső térpályák kapcsolódnak az észak–balkáni és észak-itáliai térség centrumait (Vidin, Nándorfehérvár, Pétervárad, Valkóvár, Pozsegavár, Zágráb) összekapcsoló, részben külső, az Al-Duna – Száva–Dráva köz vonalát követő **déli térszerkezeti vonalhoz**. Erre a vonalra érkeznek a Szávába és a Dunába déli irányból ömlő folyók völgyein keresztül az igen bonyolult észak-balkáni erőhatások, és bár ezek szerveződése kívül esik a Kárpát–medencén, de közvetítő hatásuk mindig is jelentős volt.
- *Térpálya helyzetűek, de annál szűkebb funkciókkal rendelkezők, két régió belső rendszerét működtető **szervező vonalak**. Erdélyben a hegyvidékek és a medencedomságok érintkezési vonalában létrejött centrumhelyeket (Kolozsvár, Dés, Beszterce, Udvarhely, Brassó, Fogaras, Szeben, Gyulafehérvár, Torda) összekötő sáv. Kevésbé összefüggően épült ki a **Nyugat-Dunántúlon** az észak-itáliai és a déli térpálya hatásrendszerének találkozási térségét az északi térpályával összekötő kettős sáv. Egyik vonala az alpi előtér centrumhelyeit a Bécsi-medencével, míg a másik a Dunántúli-középhegység előtereiben kialakult centrumhelyeket Budával összekapcsoló vonal.*
- *A különböző régiók belső szerveződését és tagolódását kialakító **közvetítő vonalak** a térpályák centrumhelyeiből indulnak ki, ezért ezek döntően a térpályákra rávezető folyókhoz (Vág, Garam, Ipoly, Sajó, Hernád, Tapoly, Szamos, Körösök, Maros, Temes) szerveződnek.*
- *A köztes és passzív térségen áthaladó térpályákat **összekötő útvonalak** az aktív térségek között, távolság csökkentési funkciókkal használt hadi, szállító, stb. útvonalak. Részben a Duna ártéri peremei mentén a Délvidékről Buda és Pest*

irányába, részben a Duna és a Tisza között Erdélyből Pest irányába alakultak ki.

13. ábra

Térszerkezeti vonalak a 14–16. századi Magyarországon

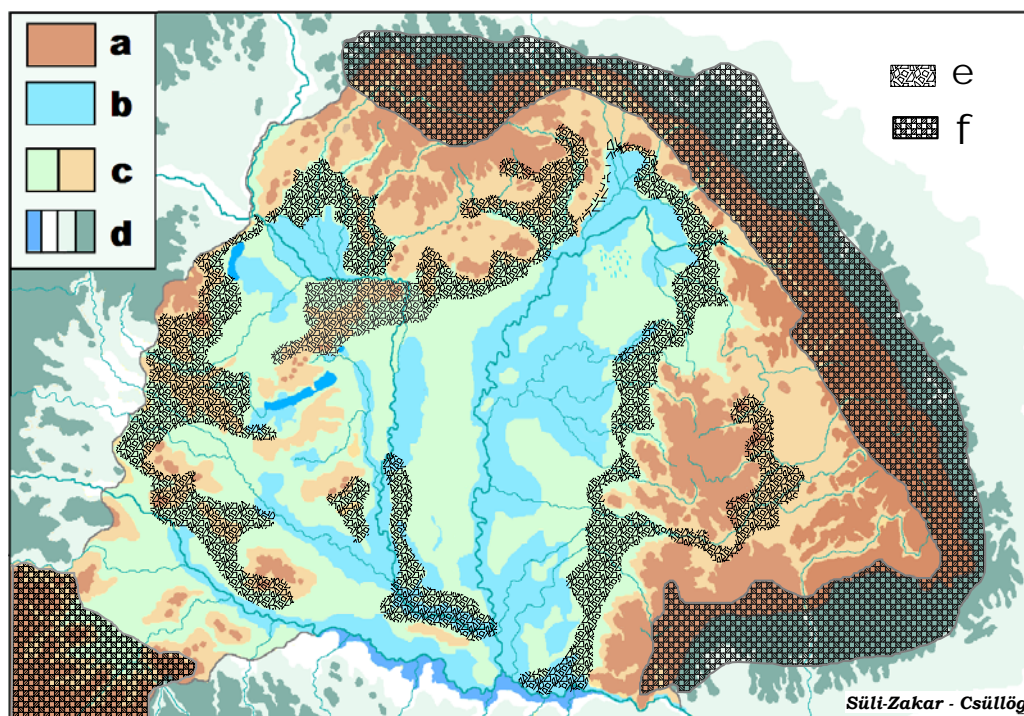
- a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
 e) többfunkciós központok f) központok g) bányászati központok
 h) egyházi központok 1. térszerkezeti vonalak 2. térszervező vonalak 3. közvetítő vonalak 4. összekötő útvonalak

5. 4. CENTRUM ÉS PERIFÉRIA HELYZET

A téráramlások aktív térállapothoz kapcsolódó erőteljesebb intenzitása és az erőteri különbségek alapján létre jött térbeli koncentrációk centrum, míg a passzív térállapotra jellemző gyenge megjelenése, és a térbeli sűrűsödés hiánya periféria térségekre tagolja a Kárpát-medencét.

A térszerkezeti vonalokhoz kötődő és az irányított és nyílt település-térszín központjait magába foglaló centrumtérsegek kiterjedése a gazdasági érintkezések fejlettsége és a regionalizáció céljai szerint korszakoktól függően változott.

A 11–13. századok a között centrumtérsegek kevésbé összefüggőek voltak, és működésüket alapvetően a regionalizáció és a belső erőforrások hasznosításának lassú kiépítése határozta meg (14. ábra).

14. ábra

Centrumtérsegek a 11–13. században

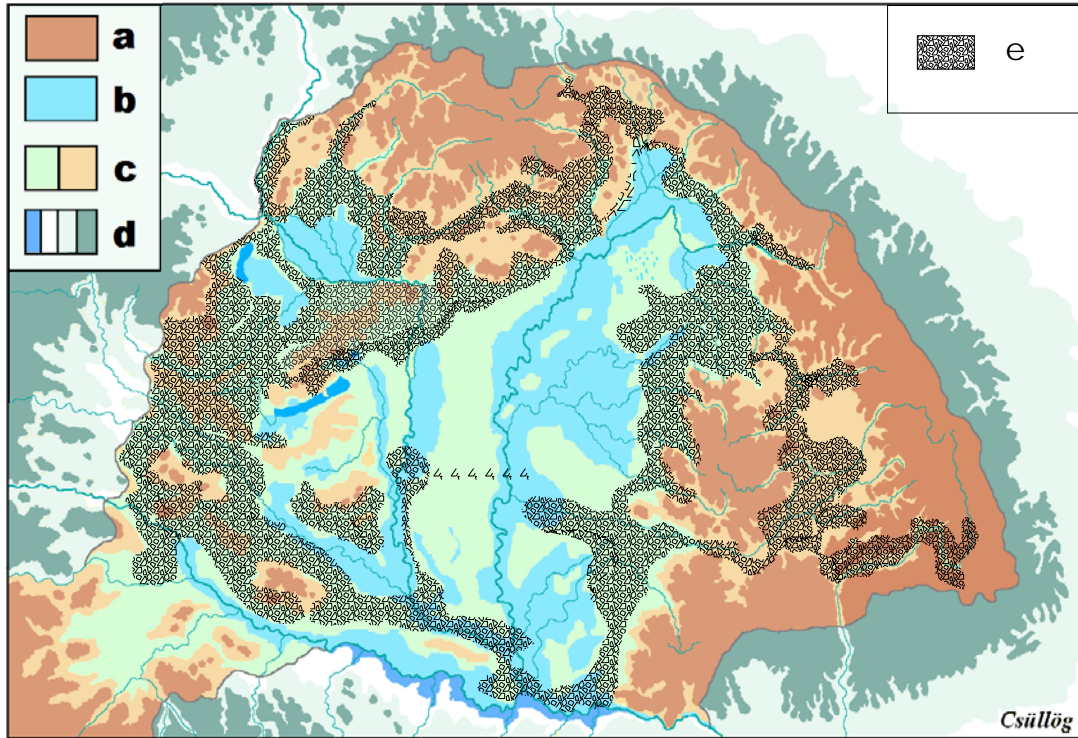
- a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
e) centrumtérség f) külső gyepű

A 14–16. században, az északi és keleti szerkezeti vonal mentén már nagyobb kiterjedésű és a korábbinál összefüggőbb centrumtérsegek jelentek meg, amelyeket az áramlási vonalak egyre erőteljesebben hálóztak be, és egyre jelentősebbé váltak a különböző térségek közötti területi munkamegosztási folyamatok. A centrumtérsegek legjelentősebb kiterjedése Mátyás korában mutatható ki, összefüggésben a népesség és a gazdasági növekedés mértékével, valamint az erőteljesebb központi hatalom területi kiépítésével. Talán ekkor jelentkezik leginkább a külső területek felé irányuló hatások szerveződése (15. ábra).

Magyarország Kárpát–medencéhez kapcsolódó térszerkezetének sajátossága, hogy a centrumtérsegek az országos térszerkezeti vonalakra felfűzve alakultak ki, így az országot nem a középső területek centrum szerepe jellemezte:

- Legnagyobb kiterjedésben a Kisalföld medencéjének hegylábi érintkezési pereméhez és a dunai átjárókhöz kapcsolódó központok – Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, Bars, Léva, Hont, Esztergom, Visegrád, Buda, Komárom, Győr, Kapuvár, Sopron, Óvár - település-térszínéhez szerveződött meg az évszázadok alatt folyamatosan működő centrumtérség. Ez a magas népességszámú és településsűrűségű térség a külső nyugati hatásirány meghatározó érvényesülési területe volt, igen sok elemet őrzött meg a korábbi térstruktúrákból, és gazdasági

funkciói igen differenciáltak voltak (földművelés, bányászat, fémipar, féművesség, egyéb kézműipar, kereskedelem, stb.). Meghatározó országos és regionális térszerkezeti vonalak csomópontjai alakultak itt ki. Nem véletlen, hogy a regionalizáció országos központjai is ide kapcsolódtak.

15. ábra

Centrumtérsegek a 14–15. században

a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
e) centrumtérsegek

- Részben hasonló jellegű, de külső hatótéri hatások nélküli és tagoltabb megjelenésű a Pest, Heves, Nógrád, Gömör, Borsod, Abauj megyék aktív település-térszínéhez kapcsolódó centrumtérsegek, amely jelentős kárpáti háttérrel és tiszai előtérrel rendelkezett.
- Kisebb területen, de a folyó- és erdő-térszín közötti keskeny település-térszínen jelentős népesség és település koncentrációval és több központtal jött létre a Felső-Tisza vidéken már a honfoglalástól kezdve meghatározó centrumtérsegek. A nagy kiterjedésű háttéren keresztül váltakozó mértékben érvényesültek a kelet-európai térség hatásai, előtérének folyó-térszínének pedig tagoltsága és a központokhoz való közelsége miatt kevésbé volt olyan passzív mint a tiszai folyó-térszín többi része.
- Különös helyzetű volt a Biharhoz kapcsolódó centrumtérsegek. Jelentős kiterjedésű település-térszínén kevesebb központ alakult ki, de a háttér erdő-térszínébe benyúló völgyekben igen magas településsűrűség alakult ki. A legkiterjedtebb folyó-térszíni

előtérrel rendelkezett, amelynek szerepe a különböző korokban eltérő volt. Háttér és annak átjárói pedig nem külső térszínhez, hanem Erdélyhez kapcsolódtak, így közvetítő szerepe igen jelentős volt. Az előtér – centrum – háttér közötti érintkezés mellett igen jelentős volt a keleti térpálya észak-déli irányú áramlási szerepe.

- Az Erdélyi-medencében az előtér kialakulása igen korlátozottan jelentkezett, de a medencei szerkezet itt is jellemző volt: a folyóvölgyekkel összefüggő erőteljes befelé irányuló áramlás alakított ki egy zártabb, de jól funkcionáló centrumtérseget a völgykapuk zónájában az irányított település-térszínhez kapcsolódóan. Nem csak a külön jogállás, hanem a sajátos „periféria helyzet” az ország szélén is adott meghatározó centrumtérsegi funkciókat: örvidéki szerepkör (székelység), tartalék területek (királyi és szászföldek). Mindehhez társult a bányászat országos jelentősége (arany, ezüst, vas, só), amelyhez jelentős feldolgozó és elosztó központok szerveződtek.
- Erőteljes déli, balkáni hatás alakította ki a következő három, részben eltérő jellegű délvidéki centrumtérseget. A biharihoz hasonló felépítésű volt a temesi, de igen erőteljes Balkán és Erdély közötti közvetítő szereppel. A déli térpálya leágazásához szerveződött, a többihez képest kis területen a nem folyamatosan centrumként működő Bács – Bodrog – Baranya térsége. Sokáig Erdélyhez hasonló önállóság jellemezte Szlavóniát, ahol együtt volt jelen a hármas szerkezet, a korábbi térstruktúrák továbbélése és a külső hatások érvényesülése. Ez utóbbi kapcsán sokszor együtt jelentkezett a balkáni és az itáliai hatás.

A centrumtérsegek körül, ahol az áramlások passzív térállapotra jellemző gyenge megjelenése volt meghatározó, eltérő helyzetű és jellegű periféria térségek jöttek létre. A település-térszín térpályáktól távoli vizekkel közbezárt passzív részei: Duna-Tisza köze, Körös-Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó folyó-térszín, mint hatásokat befogadó, elnyelő **előtéri periféria**, míg az erdő-térszín, mint az erőforrásokat bővítő, a funkcionális és területi terjeszkedésre lehetőségeket adó, áramlásokat fókuszáló, elzáró **háttéri periféria** jelent meg (18. ábra).

A nagytérség legfontosabb térszerkezeti jellemzőjét, a regionális tagolódás működésének értelmét két tényező adja: egyrészt az, hogy a centrumtérsegek nem a medence központi részén helyezkednek el, másrészt, hogy a periférializáció nem csak kifelé nyilvánul meg, hanem a medence belsejében is megjelenik. Ennek következtében a több egymástól független, de az áramlási pályákkal összefűtött centrumtérség (Pozsony - Buda – Esztergom, Gömör-Borsod, Felső-Tisza vidék, Bihar, Temes, Erdélyi-medence, Bács, Szlavónia) között a medence belsejében több perifériatérség (Duna-Tisza köze, Közép-Tisza – vidék, Erdélyi-középhegység) is megtalálható volt. Hogy ez mégsem vezetett a magyarság előtti állapothoz hasonlóan több eltérő (sokszor külső) irányba szerveződő önálló térség kialakulásához, az alapvetően az elő- és háttérrel a centrumtérsegekkel szorosan összefogó régióműködésben, és az ezeket áramlási pályákon keresztül felfűző regionalizáció tartósságának köszönhető (*Csüllög G.2001*).

6. A TISZÁNTÚL ERŐTÉRI JELLEMZŐI

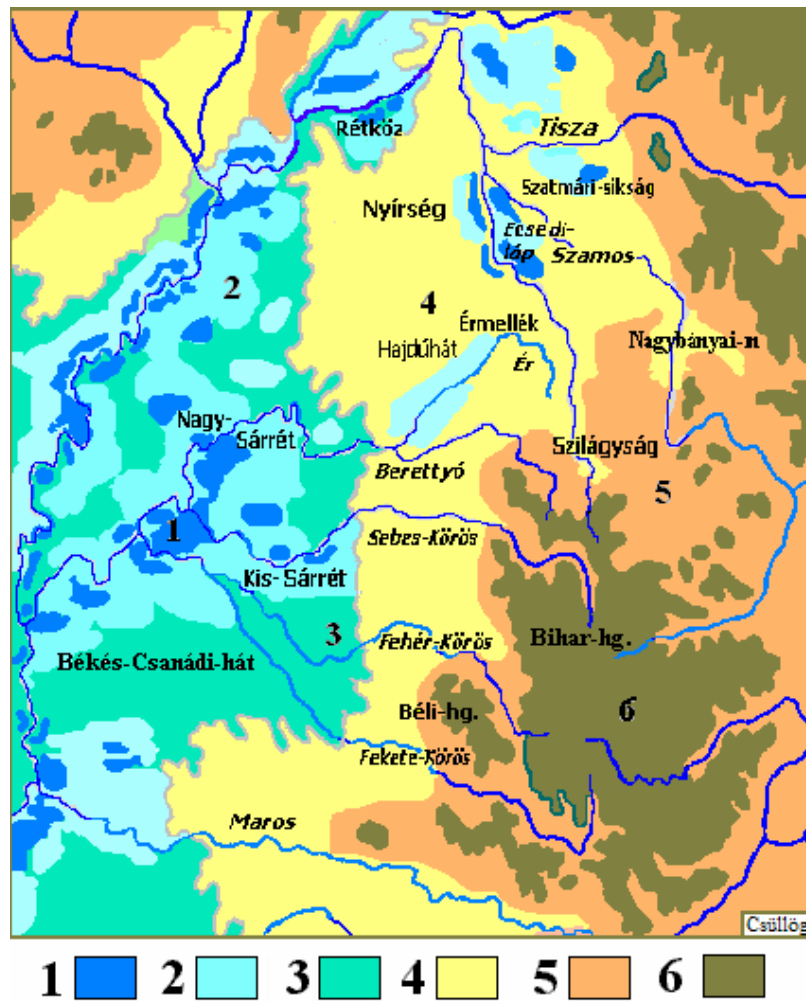
A Tiszántúl magán viseli a Kárpát-medence legtöbb természetföldrajzi jellemzőjét, amelyek közül a legfontosabb a medence jelleghez kapcsolódó domborzati és vízhalozati elrendeződés. Szinte a nagytérség összes tájtípusa megtalálható itt, az állandóan vízzel borított felszínektől, mocsaraktól a magashegységi zónáig. Természeti térosztása ezért igen összetett, egyszerre nyújt megtelepedésre kedvező és kedvezőtlen felszíneket. Nagymedencei összefüggésben is kiemelkedő a folyótérszínhez tartozó tagoltsági felszínek nagy kiterjedése a Felső- és a Közép-Tisza vidékhez kapcsolódóan. A Berettyó és Körösök mentén igen kiterjed árterületek találhatók, amelyekről keskeny, de erőteljesen aktivizálódó ármentes síksági felszínek húzódnak az Erdélyi-középhegységig. Ez a Tiszántúl középvonalában északkelet – délnyugati irányú tengelyben elhelyezkedő település-térszín mint a térség meghatározó aktivitási zónája, több a Túr, Szamos, Kraszna, Ér, Berettyó, Sebes-, Fekete-, Fehér-Körös és mellékágaik által átszőtt tagoltsági tájtípusra terjed ki:

- *a gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású alacsony helyzetű hordalékkúp síkságokra*
- *a részben kiegyenlített térosztású – kismértékű elsődleges és közepes másodlagos tagoltságú magasabb helyzetű hordalékkúp síkságokra*
- *a hegyvidékekkel érintkező kiegyenlített térosztású változatos növényzetű, sűrűsödő völgyhálózatú 200-500 m szintmagasság közötti hegylábi, dombosági és medence felszínekre, valamint a hegyvidékbe benyúló folyóvölgyekre*

A magasabb helyzetű folyókkal tagolt ármentes felszíneken kialakult nyílt település-térszín, a Kárpát-medence egyik legkedvezőbb adottságú alföldi megtelepedési térszínét adta már a 11–13. században.

A kiemelt térszínek felé eső oldalon a hegylábi felszínek, dombvidékek, valamint a belső- és fél-medencék – Nagybányai-medence, Bánya-vidék, Kővár-vidék, Bükkalja, Tövishát, Szilágság, Somlyóalja, Rézalja, Hegyköz, Báródság, Erdőhátság, Bél-vidék Belényesi-medence, Fehér-Körös belső völgye, Zarándi-Hegyalja – sűrű völgyhálózatú, irányított térállapotú felszínei a völgy-hát tagolódás váltakozásával kedvező kiterjedésű térhasznosítást (szántó és erdő), és védettebb megtelepedési helyzeteket kínáltak.

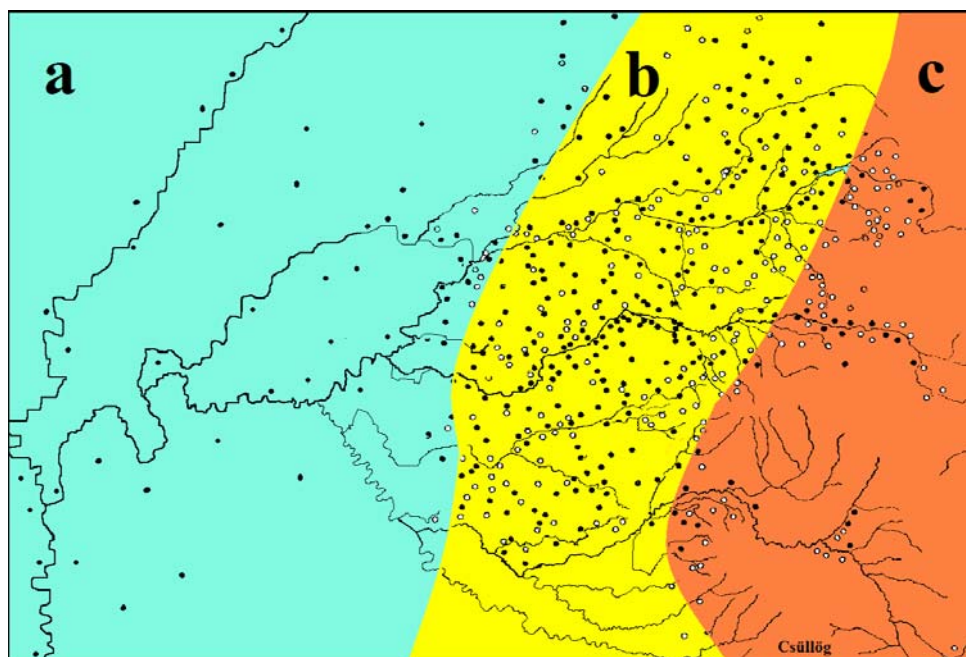
Az erős elsődleges és kismértékű másodlagos tagoltságú, sűrű völgyhálózatú és homogén növényzetű (erdő) középhegységi felszínek Bükk-, Réz-hegység, Meszes, Király-erdő és Béli- és Zarándi-hegység adják erdőtérszínének többségét. A hegységek között futó folyók mentén fontos átvezető vonalak futnak, amelyek Erdéllyel kötik össze a belső medenceperemet. Ezek mentén és az útvonalak kijáratánál már korán megszerveződő várhelyek jellemzők, bár ezek száma nem olyan magas mint a belső medenceperem más térségeiben. A szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszíneken - Kőhát, Bihar-hegység, Gyalui-havasok – magashegységi erdőkhöz és erdőhatár feletti felszínekhez kötött, és alacsony benépesedésű szintű, igen passzív háttér a jellemző.

16. ábra

A Tiszántúl térosztási felszínei és tájai

- 1. térosztáson kívüli, állandóan vízzel borított síksági felszínek
- 2. erős borítottsági térosztású, időszakosan vízzel borított síksági felszínek
- 3. gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású síksági felszínek
- 4. részben kiegyenlített térosztású magasabb hordalékkúpi felszínek
- 5. kiegyenlített – jelentős mértékű domborzati és borítottsági térosztású dombsági felszínek
- 6. erős domborzati térosztású középhegységi és szélsőséges térosztású magashegységi felszínek

17. ábra

A középkori településsűrűség eltérései a Berettyó és a Körösök mentén
(Jakó Zs. Maksai F. Györffy Gy. alapján)

a) folyó-térszín b) település-térszín c) erdő-térszín

Az elő- és hátterek említett sajátos arányai (16. és 21. ábra) kiemelik a Tiszántúlt a Kárpát-medence többi térsége közül. A jellegzetes felépítéssel összefüggő megtelepedés határozza meg áramlási szerkezetének asszimetriáját. A korai időszakban főleg a Tiszába futó mellékfolyók völgyeiben szerveződnek érintkezések és áramlások, mindenhol hasonló funkcióval. A Körösök, a Berettyó, a Kraszna és a Szamos menti megtelepedések, térhasználatok, települési érintkezések sokáig különállóak, a nagyobb távú érintkezések csekélyek.

Ekkor több kisebb, főleg a folyók futására kiterjedő hatóterű központ jön létre (Szatmár, Szalacs, Bihar, Várad, Gyula, Békés, Zaránd) Ebben változást a regionalizáció áramlásokat erősítő szerepe hoz a 12. századtól. Először az Erdéllyel való szorosabb kapcsolatrendszer működtetésével, majd a belső medenceperem zónájában kialakuló területi munkamegosztás bővülése élénkíti az áramlásokat. A folyamatosan sűrűsödő települési zóna (17. ábra) völgykapuiban lévő központok vonzástervei a medenceperemmel párhuzamosan terjedve szerkezeti vonalként kapcsolódtak össze. Ez a térbeli kapcsolatrendszer pedig a regionalizálódás folyamatának részeként a 14. századra már egy elkülönülő regionális szerkezetet mutat, amely meghatározó egysége a Kárpát-medence nagymedencei térszerkezetével összefüggő térkapcsolati régióknak.

II. A TÉRKAPCSOLATOK REGIONÁLIS RENDSZERE: TÉRSZERKEZET ÉS RÉGIÓK

1. RÉGIÓ ÉRTELMEZÉSEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TERÜLETI TAGOLÓDÁSÁBAN

A nagytérségen belüli táji és térhasznosítási jellegek területi elkülönülése és a regionális működés egységeinek elhatárolásában két alapvető értelmezés jelenik meg:

1. A **nagytáji szerveződés funkcionális egységeire építő megfogalmazás** (Frisnyák S. 1996) hat nagy kárpát–medencei – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tengermellék régiót különít el. A hat régió között a kapcsolódást a vásárvonalak teremtik meg. A különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás által teremtett gazdasági egység adja a másik értelmezési lehetőséget. Ennek alapvető működési rendszere már a középkorban létezett (Frisnyák S. 1996), de markáns térszerkezeti megjelenése (Budapest, mint központ, Kisalföld és Nyugat-Dunántúl, Közép-és Dél-Dunántúl, Alföld, Felvidék, Ruténföld, Erdély, Délvidék, Horvátország) a 19. század polgári és gazdasági átalakulási folyamataihoz kapcsolható (Tóth J. 1998.).
2. A **területi munkamegosztás összekapcsolódásának és a társadalom területi szerveződésnek funkcionális működéséből** (Csüllög G. 2000/e) adódó elhatárolások téráramlásokkal összefüggő vizsgálata több, egymásra épülő régió meghatározást tesz lehetővé (Csüllög G. 2000/e, Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000, 2003/b):
 - A **térkapcsolati régió**, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége. Kiterjedése – rögzített és jogi határok nélkül – alapvetően a központ/központok (Kristó Gy. 2003, Kubinyi A. 2001) régió áramlási vonalain keresztül érvényesülő hatóterének függvénye.
 - A **politikai régiók** a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, a regionalitás téregységei fölé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalitás/regionalizmus által kialakított térségekhez (rögzített és jogi határokkal). Ilyenek voltak tárgyalt korszakban a dukátusok, az Erdélyi Vajdaság, Szlavónia, Horvátország, délvidéki bánóságok, egyházmegyék, pénzügyi kamarák és a főkapitányságok, a 18-19. században II. József kerületei és a Bach korszak közigazgatási beosztásának területi egységei.
 - **Történeti régiókként** jelenhetnek meg azok a térkapcsolati régiók, amelyek

hosszabb időszakon át többé-kevésbé politikai régióként is keretet kapnak. A 10–16. századra vonatkozóan ilyen elsősorban Erdély, és részben változó területiséggel és tartalommal Szlavónia – Horvátország, de a következő korszakban hasonló jellegűek a főkapitányságok és az Erdélyi Fejedelemség is.

Az első (nagy táji szerveződésű) régiómeghatározás alapvető az azonos térhasznosítású térségek területi gazdasági és településrendszer fejlődési folyamatának vizsgálatakor. A második (térkapcsolati), pedig a történeti folyamatokban különböző formákban megjelenő tértagozódási formák kialakulási és működési értelmezéséhez nyújthat hasznosítható támpontokat, ezért a bevezetőben megfogalmazott céloknak megfelelően a továbbiakban az erre a meghatározásra épülő régiófogalom értelmezése jelenik meg.

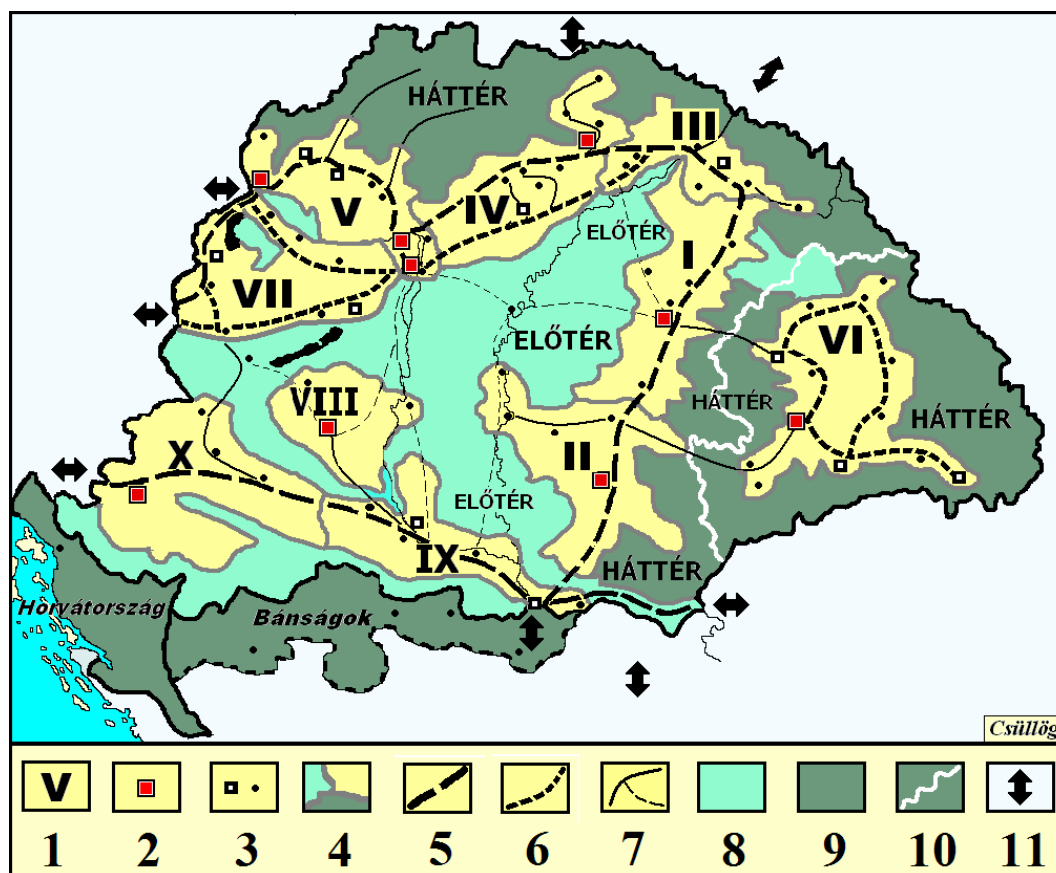
2. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG NAGYMEDENCEI TÉRSZERKEZETE

A 14. századra kialakuló nagymedencei térszerkezet jellemzője a Kárpát-medence földrajzi, környezeti jellemzőinek a társadalom szerveződési céljai és fejlettsége szerinti hasznosítása, és az ezzel összekapcsolódó területi szerveződése. (Csüllög G. 2000/e, Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000, 2003/b) A megtelepedés jellegének és mértékének az eltérő térhasználatra épülő különbségei, az eltérő településsűrűség, a központok kialakulási helyei és vonzástervei által kijelölt szerkezeti vonalak, a centrum és a perifériaként megjelenő előtér és a háttér térségek sajátos nagymedencei elrendeződése egyszerre adja a szorosan összeszövődő térségeket (régiókat) és a teljes nagytérséget egybefogó működést (18. ábra).

3. A TÉRKAPCSOLATI RÉGIÓ JELLEMZŐI

Az adott területi összefüggésben kialakuló, és egymáshoz illeszkedő összetevők - aktivitási térszínnek, térállapotok, centrum-, háttér- és előtér-térségek, centrumhelyek/központok – a nagymedence szerkezeti vonalainak (térpályák – vásárvonalak) meghatározott szakaszaihoz kötődve, hasonló felépítésű és működésű, de a szerveződési irányokban és bizonyos energiákban (korábbi térstruktúra, külső centrumok, külső határok) eltérő jellegű téregységeket - térkapcsolati régiókat alakítanak ki. (Csüllög G. 2003/b) Alapvető sajátosság, hogy egy-egy régióon belül is kialakul a centrum – periféria kapcsolatrendszer. ***A kimutatható belső tagozódás így nem önmagában a domborzati különbségektől, hanem a térszerveződési irányok eltéréseitől és a területi aktivitás a térpályákhoz kapcsolódó különbségeitől függően jön létre.*** A nagytérség régiókra tagolódásának földrajzi törvényszerűségei – az arányok és a szerepek módosulása mellett – alapvetően nem változtak az egységes terműködés érvényesüléséig, vagyis a 20. század elejéig (Tóth J. 1998).

A magyar állam 11–16. század közötti területi szerveződésével összefüggésben a nagytérségen belül 10 térkapcsolati régió különíthető el (ábra), amelyeket felépítésük összetettsége alapján teljes, illetve hiányos szerkezetű régiókra csoportosíthatunk (18. és 19. ábra).

18. ábra

Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14–16. században

1. térkapcsolati régiók: I. Tiszántúl II. Temesi délvidék III. Kelet-Tiszaninnen IV. Nyugat-Tiszaninnen V. Dunáninnen VI. Erdély VII. Nyugat-Dunántúl VIII. Dél-Dunántúl IX. Duna-Száva menti délvidék X. Szlavón délvidék 2. régió központ 3. központok 4. régiók határa 5. térszerkezeti vonalak 6. térszervező vonalak 7. közvetítő vonalak és összekötő útvonalak 8. előterek és köztes térségek 9. háttér 10. Erdély belső határa 11. külső hatásirányok

3.1. TELJES SZERKEZETŰ TÉRKAPCSOLATI RÉGIÓK

A térpályákhoz közvetlenül szerveződő, felépítésükben teljes szerkezetű (folyó-, település-, vár- és erdő-térszín) régiók a Kárpát-medence meghatározó régiói: Tiszántúl, Kelet-Tiszaninnen, Nyugat-Tiszaninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Temesi-délvidék. Nyílt és irányított térállapotú részeik a nagytérség centrumtérségei. Ezeken találhatóak a legfontosabb politikai, egyházi és gazdasági központok. Felépítése és medencén belüli helyzete alapján a kárpát-medencei térkapcsolati rendszert és régió jellemzőket leglátványosabb formában a Tiszántúl mutatja.

19. ábra

Térkapcsolati régiók és köztes térségek a 14–15. században

a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín

Teljes szerkezetű régiók: 1. Tiszántúl 2. Temesi délvidék és Maros folyosó
3. Kelet-Tiszáninnen 4. Nyugat-Tiszáninnen 5. Dunáninnen **Hiányos felépítésű
régiók:** 6. Erdély 7. Nyugat-Dunántúl 8. Dél-Dunántúl
9. Duna-Száva menti délvidék 10. Szlavón délvidék **Köztes térségek:**
11. Nagyalföldi köztes térség 12. Felvidéki köztes térség

3. 1. 1. A TIZSÁNTÚL MINT TÉRKAPCSOLATI RÉGIÓ

A tiszai ártérrel a magashegységi zónáig terjedő táji kapcsolódás igen nagy, egymást kiegészítő térhasznosítású területet köt össze a Felső Tisza-vidéktől a Maros mentéig. Így a társadalom itteni megtelepedése, térhasznosítása, munkamegosztása az egész Kárpát-medencére jellemző formában jeleníti meg a magyar állam középkori területi szerveződését.

A különböző tájakon eltérő a településsűrűség és a térhasznosítás mértéke. A legaktívabb társadalmi megjelenés a részben kiegyenlített és a kiegyenlített térszínű felszínnek találkozásánál alakult ki. Ennek a zónának a Tisza felé eső oldalán a folyómedrekkel és széles lapos völgyekkel-hátakkal tagolt, és a hegységből kifutó folyók által közrefogott hordalékkúp síkságok magasabb felszínének tájain – Avasság, Krasznaköz, Berettyó mente, Sebes-Körös mente, Bihari mezőség, Bihari-Erdőhát, valamint a Fehér- és Fekete-Körösök között – a kevésbé védett nyílt térállapot folyókhoz kötődő megtelepedései és halmazszerű érintkezései jellemzőek.

A Tisza felé tartó folyók háttér felé eső völgyeiben a fő- és mellékvölgyi településhelyek, míg a folyók széles kapuiban a völgykapu és lejtő településhelyek érintkezési zónája alakult ki. A Kárpát-medence egyik legsűrűbb és hosszabb távon rögzülő megtelepedési térségében többirányú közvetlen érintkezéssel rendelkező lánc- és fűrtszerűen kapcsolódó völgyi településhely-csoportok sokasága található.

Az aktív térszín völgykapuiban találkoznak az irányított térállapot kifelé tartó és összekötő áramlásai a régió középvonalában elhelyezkedő energikus vonalával, a keleti térpályával. Ez az áramlási összegződés hozza létre a régió központjait az összetett funkciókkal rendelkező centrumhelyeket: Szalacs, Bihar, Szatmár, Várad, Zaránd településeket, amelyek közül több a 13–14. századtól kialakuló vásárvonal része lesz. A centrumhelyekhez és a térpályához, annak leágazásaihoz szerveződnek az állam regionalizációs területi egységei a vármegyék: Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd. A központok körül kialakuló centrumtérsegek a 15. századra érnek össze és alkotnak a nagytérségre is kiható, összefüggő regionalizációs zónát.

A település térszín korai időben kevésbé aktív részei az alacsonyabb helyzetű hordalékkúp síkságok folyó-medrekkel és széles és lapos völgyekkel – hátakkal tagolt, tájain – Szamoshát, Szamosköz, Szatmári-erdőhát, Nyírség (*Frisnyák S. 2000/b, 2001, 2002*) Hajdúhát, Békés–Csanádi-hát – találhatók. Itt a talajtípusok és a növényzet elrendeződését követve, a folyómedrekhez közeli árvízmentes felszíneken kisebb számban és változó sűrűségben megjelenő településhelyek jellemzők (16. ábra).

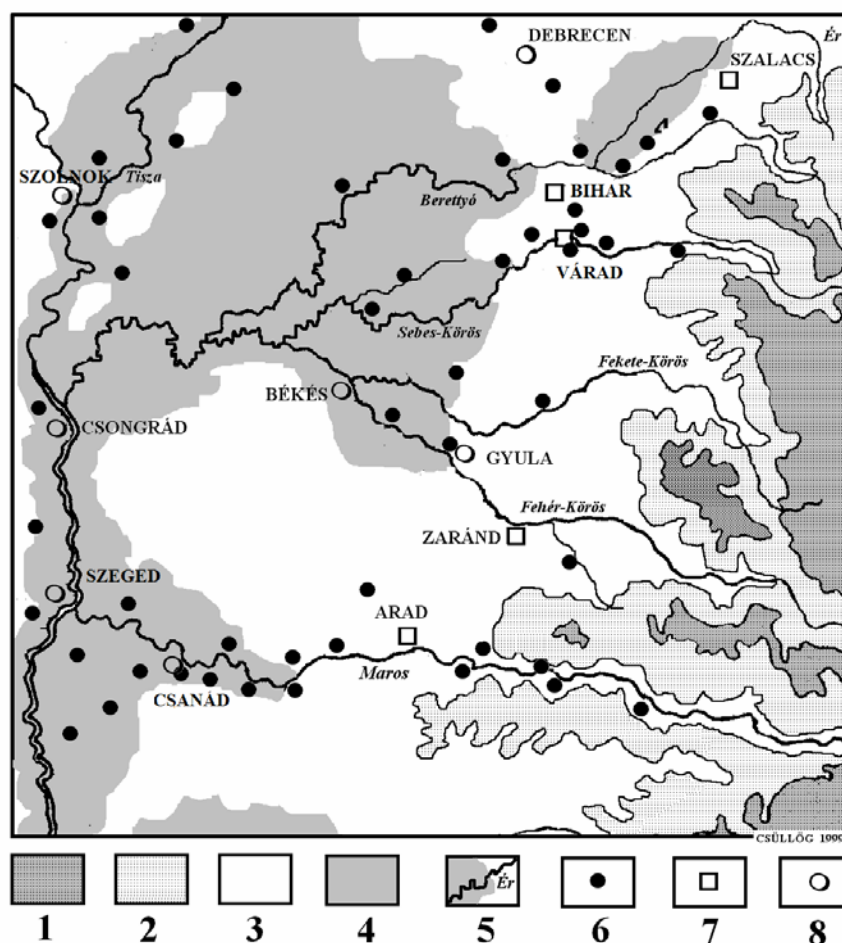
A régió sajátos települési jellegzetességét adja, az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított és az árvízmentes térszínnek peremén (a Rétköz, Kis- és Nagy-Sárrét) a két eltérő táji szerveződés gazdasági kapcsolatára (sokáig gyenge dinamikával) szerveződő, szigetszerű települések megjelenése. Egyes irányokban ezek funkciójához a fokozatosan szerveződő téráramlási rendszerek vízi, vagy szárazföldi útvonalainak ellenőrzésére is kapcsolódik.

Az aktív zónától a Tisza felé csökkenő téraktivitása, alacsony helyzetű előtér található, amely a vízzel borított területekbe benyúló, a központoktól távolabb lévő településtérszínből (a Nyírség egy része és a Körös-Maros köze) és a – többi régióénál nagyobb kiterjedésű – folyó-térszínből áll.

Folyótérszínén a kiterjedésének nagyságához képest kevés rögzült település található. A Túr, Szamos, Kraszna, Ér, Berettyó, Sebes- és Fekete-Körös alsó szakaszainak, valamint a Rétköz, az Ecsedi-láp, a Kis- és a Nagy-Sárrét és a Tisza mentének erős borítottsági térosztású, időszakosan vízzel borított felszínein többféle, kisebb és alacsony népességszámot eltartó településhely alakul ki. A zárt működésű, helyi környezetet hasznosító, vízzel körbezárt és a vízjárás változását követő, gyengén szervezett településhely-nyomok vízjáráshoz igazodó területi áthelyeződései nagyobb számban található meg, de ezek nem jelentenek ugyanilyen számú tartós megtelepedést. A településrendszerbe bekapcsolódó tartós települések száma már kevesebb, elsősorban a Tisza, valamint az erősen kanyargó mellékfolyók szállítói, átjárói, katonai útvonalaihoz kapcsolódó térhelyein, a folyó viszonyaihoz kötött, pontszerűen megjelenő révhelyzetben és a karakteresebb belső ártérperemeken jellemzőek.

A térosztáson kívüli, folyók menti közvetlen árterek, a Rétköz, Ecsedi-láp, a Kis- és Nagy-Sárrét állandóan vízzel borított területeihez kapcsolódóan állandó aktív térhelyek

nem alakulnak ki. Itt a speciális felszín gazdasági hasznosítása zajlik, a vízviszonyokat

20. ábra

Monostorok a 11–15. században a Közép-Tisza mentén

1 erdő-térszín 2. vár-térszín 3. település-térszín 4. folyó-térszín 5. folyók
6. monostorok 7.aktív térszíni központok 8. passzív térszíni központok

követő, esetleges ideiglenes térhelyek kialakításával. A települési formák közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban jelentős számban szerveződő alföldi monostorok. (Csüllög G. 2000/a) A Tisza bal parti mellékfolyóihoz kapcsolódó megyék – Bihar, Zaránd, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok és Heves (Tisza menti és bal parti része) területén a források és a szakirodalom (Györffy Gy. 1963/1987) alapján 50 – ebből a folyó-térszínen 34 – darab 11–14. század között keletkezett és többségében ezekre az évszázadokra kiterjedő működésű monostorhely földrajzi helyzete határozható meg, illetve becsülhető azok korabeli földrajzi környezete, különös tekintettel a vízrajz akkori állapotára. A monostorok folyó-térszínhez és az ártéri peremekhez kapcsolódó magas elhelyezkedési gyakorisága egészen a 13. század végéig, 14. század közepéig mutatható ki. Ezután a forrásokban egyre kevesebb bukkan fel, és nagy valószínűséggel elhagyják őket, vagy

elveszítik monostori funkcióikat. A 13. században az adatok alapján tizennégy monostor elhagyása, vagy pusztulása következett be. Ezek felhagyása összefüggésbe hozható a tatárjárással, mivel az erdőperemen és aktív térszínen elhelyezkedő monostorok a nyílt térállapot miatt a pusztítások vonalába eshettek (20. ábra).

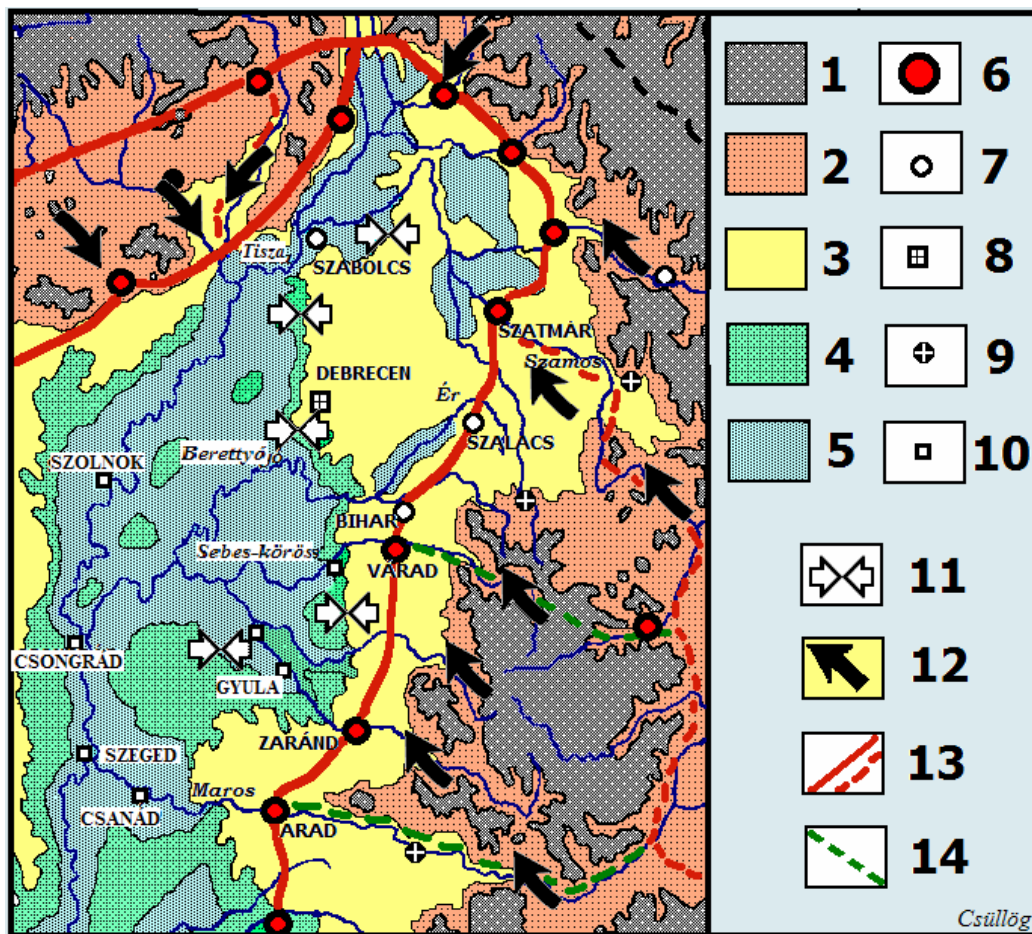
Ez az előtér nem határolódik el élesen más régióktól, a Tisza nem képez határt, és a jobb oldalán lévő közeli hevesi és borsodi centrumok hatásai a Tisza bal partján is érvényesülnek.

A régió sajátos helyzetű (nem nagytérségen kívüli területekkel érintkező) háttere is igen összetett. Az erős elsődleges és kismértékű másodlagos tagoltságú, sűrű völgyhálózatú, homogén növényzetű (erdő) középhegységi felszínek: a Bükk-, a Réz-hegység, a Meszes, a Királyerdő, a Béli- és a Zarándi-hegység nem túl magas és zárt tömegei a különböző szintű völgyrendszereiken keresztül inkább a régió belső szerveződése felé irányulnak. A szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszíneken - Kőhát, Bihar-hegység, Gyalui-havasok – és a közöttük kialakult kötött irányú, szűk völgytalpú átjárókon zárt, magashegységi erdőhöz kötött szórt megtelepedések, vagy a hegységek között futó folyók mentén fontos gyűjtő és átvezető funkciókat közvetítő, településhely-láncolatok és a várakhoz közvetlenül szerveződő várhelyek jellemzőek.

A régió áramlási szerkezetét alapvetően meghatározza, hogy a térpálya centrumhelyeiből a háttér felé ágaznak le a régió belső szerveződésében és tagolódásában meghatározó közvetítő-vonalak. Ezek többnyire az olyan helyzetű folyók völgyi – közvetítő irányaihoz kapcsolódnak, amelyeken keresztül egyrészt a szomszédos erdélyi régióval való kapcsolat, másrészt jelentősebb belső leágazások szerveződnek. Ilyen a Szamos menti vonal Szatmártól, és a Sebes-Körös vonala Váradtól, illetve a szomszédos Temesi délvidék és a régió déli határán a Maros mentén, Aradtól Erdély felé. Ezek háttérbe vezető mellékvölgyi kapujába települnek a vártérszín meghatározó útvonal és erdőtérszín ellenőrző várai és vártelepülési zónái.

A másik irányban a folyó-térszín felé a 15. századig gyengébb áramlási szerkezet volt jellemző, és a centrumok felé tartó áramlások kevésbé alakultak ki. Az aktív és a köztes térségeken áthaladó, a térpályákat összekötő vonalakból a régióban elsőként a Várad – Debrecen – Szabolcs – Tokaj vonal vált meghatározóvá, amely az északi- és a keleti-térpálya centrumtérsegei közötti legrövidebb útvonalat is adta és felfűzte a vízmentes és az árvízjárta térszínek érintkezési peremét. Sokáig kisebb jelentőségű és alacsonyabb szervezettségi szintű volt a tiszai előtérben Várad, Debrecen és a későbbi betelepítésű nagykun területeken keresztül Szolnokig húzódó összekötő vonal.

A hasonló és összefüggő szerveződés ellenére a földrajzi helyzetből adódó a belső tagolódás az eltérő szerveződési irányok mentén már a korai időszakról kimutatható Szatmár közelsége az északi térpályához. A felső-Tiszavidéki folyó-térszín itt inkább összekötő, mint elzáró jellegű, és az aktív település-térszíni kapcsolódás a 16. századra szoros összefonódást alakít ki a Kelet-Tiszaninnyi folyamatokkal.

21. ábra

A Tiszántúl térszerkezete a 13–15. században

1. erdő-térszín 2. irányított település-térszín 3. nyílt település-térszín 4. passzív település-térszín 5. folyó-térszín 6. szervező központok 7. korai központok 8. folyótól távoli központ 9. közvetítő központ 10. másodlagos ártérperemi-, vagy révközpont 12. szervező völgyi irányok 13. szerkezeti és szervező vonalak 14. közvetítő vonalak

A régió szerveződési jellemzőit leginkább a bihari térség (Bihar és Zaránd, előtérként Békés és Szabolcs vármegyékkel) képviseli. Az Ért, a Berettyó és a Körösök völgyeire, belső medencéire, külső félmedencéire, hegységi előtereire és árvízjárta felszíneire szerveződő térség igen tagolt, és a tiszai ártértől a Bihar-hegység magas felszínéig tart. A régió belüli központi helyzete minden történelmi korszakban meghatározóvá teszi.

Erdő-térszíne mint háttér, nem külső térszínek, hanem egy szomszédos régió felé képez természetes határt, az egyetlen teljes régió, amely nem érintkezik külső térségekkel. Ennek következménye, hogy a régió szervezésében meghatározó folyók (Szamos, Körösök, Maros és Temes völgyei) nem csak a hegységi térszíneket kapcsolják a régióhoz, hanem a szomszédos régió, Erdély felé is közvetítenek, ezért a háttérbe szövevényesen benyúló aktív térszínek az alacsonyabb helyzetű erdő-térszín más régióktól eltérően már korábban aktivizálják. Ez nagymértékben meghatározza nagytérségi összekötő szerepét, amely leginkább Erdély és a felvidéki térség közötti kapcsolatban jelenik meg (21. ábra).

3. 1. 2. TEMESI-DÉLVIDÉK

A Tiszántúlt a délről a „**Maros-folyosó**” határolja, amely részben önálló jellegét köztes helyzetétől kap, és mivel a háttér megszakad, a folyó völgye aktív kapcsolatot teremt Erdély régiójával. Ez a közvetítés, azonban döntően a temesi térségen keresztül a Duna és a balkáni átjárók felé irányul és szorosabban kapcsolja a Temesi-délvidékhez mint a Tiszántúlhoz.

Ez a régió egyrészt szinte teljesen azonos szerkezeti felépítéssel és térfunkciókkal rendelkezik, mint a Tiszántúl. Ugyanakkor jelentős folyó-térszíne már nem csak a Tiszához, hanem a Dunához is szerveződik, így ez az előtér a belső köztes térszínnek mellet külső térszínnek felé is kapcsolódik. Még erőteljesebb hatása a másik különbség a déli, részben külső térpálya megjelenése. A két térpálya Morava – Duna torkolat közeli találkozása a Kárpát-medence északi, Morva – Duna torkolat utáni második térpálya kapuja, amelynek hatása már a római provinciális szerveződés óta folyamatosan jelentkezik a balkáni migrációban (bolgár, bizánci, délszláv stb.).

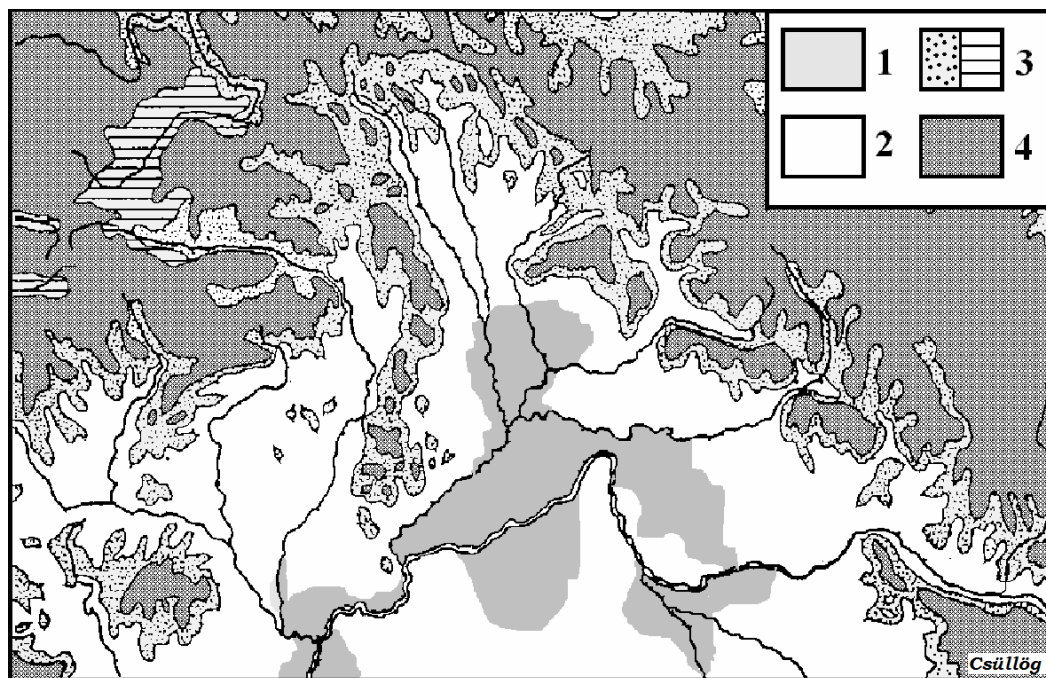
3. 1. 3. KELET-TISZÁNINNEN

A Kárpát-medence szerveződési irányainak fontos belső csomópontja és elosztó térsége a Felső-Tisza jobboldali mellékfolyóihoz szerveződő és az egyházi, valamint a gazdaság területi szerveződésben gyakran előforduló elnevezéssel megjelenített földrajzi régió (*Csüllög G. 1998/a*).

Felépítését a szélsőségesen változó természeti térosztás és az ehhez kapcsolódó sokféle tájtypus megjelenése jellemzi. Az Északkeleti-Kárpátok medencékkel és befelé irányuló folyóvölgyekkel tagolt hegyvonulatai igen kiterjedt, homogén borítottsági, és erőteljes völgyűrűségi tagoltságú erdő-térszín jelenítenek meg. Elhelyezkedésében, szintbeli és belső tagolódásban ez a háttérterület nem egységes. Az ÉNy-DK irányú külső hegyvidéki keret DK-i oldal jobban kiemelt, itt az alapiránnyal párhuzamos folyóvölgyek (Iza, Visó, Tisza) sokkal hosszabbak, mint az erre az irányra ráfutó folyók völgyei. Ebben az irányban ÉNy felé haladva a külső hegységtömb előtt a tagolt belső vulkáni keret szigetszerűen elhelyezkedő hegységei találhatóak.

A kettő között kialakult köztes medencéket a hegységekből kifutó és a Tiszába tartó folyók kapcsolják kiemeltségük arányában az aktívabb térszínhez. Az előbbiektől eltérő helyzetű és jellegű az Északnyugati-Kárpátokhoz sorolt É-D-i irányú vulkáni vonulat az Eperjes – Tokaji-hegység, amely keskeny, kisebb magasságú és nem a külső területek felé határol, hanem egy szomszéd régióval köt össze. A háttérterületnek igen fontos funkciója a külső térségek felől érkező hatások elosztása: egyrészt felfogja és megszüri a nem szervezett népességmozgásokat, másrészt áramlási folyosókat biztosít a Duklai-hágón a lengyel szerveződés és az Uzsoki-, Vereckei-, Tatár-hágókon keresztül a Halicsi térség felé. Ebből adódóan a hegyvidéki területek egyéb (települési, gazdálkodási, katonai) szerepe a határozott áramlási vonalak kialakításán túl ebben az időszakban még kisebb mértékű. Ezek a funkciók a külső hatóterek közelségéből és az áramlási vonalak jelentős aktivitásából következőleg koncentrált területi

elrendezésben jelennek meg a belső területek felé eső zónában, a hegységből kifutó folyók völgykapuiban. Ezért a kiterjedt és igen erőteljesen tagolt nagytáji érintkezési vonalon a szomszédos régióknál kisebb jelentőségű, (Zemplén, Ung, Borsova, később Munkács, Visk, Terebes, Huszt) de nagyobb területi ellenőrzésre kiterjedő várakból álló vár-térszín alakul ki (22. és 23. ábra).

22. ábra

Aktivitási térszínek a Felső-Tisza vidéken

1. folyó-térszín 2. település-térszín 3. vár-térszín 4. erdő-térszín

A domborzati és vízhálózati sajátosságok következtében nem csak a vár-térszín, hanem a település-térszín is igen sajátosan tagolt elrendezésű. A vulkáni hegységek, valamint a Tisza árvízi területei között helyezkedik el a régió fő aktivitási tengelyét adó települési zóna, amely DK-i irányban egy kiemeltebb, keskeny medencével egészül ki (Máramarosi-medence), míg ÉNy felé egy tágasabb, több folyó (Tapoly, Ondava, Laborc) által tagolt, alacsonyabb helyzetű félmedencében záródik. A település-térszín kisebb jelentőségű megjelenési formái a fő hegységtömb és a vulkáni hegységek közötti kisebb félmedencék szigetszerűen megjelenő csoportja, valamint a Tisza és a feléje tartó mellékfolyók mentén kialakuló folyó-térszín árvízjárta és állandóan vízzel borított területei által közrefogott, különböző méretű árvízmentes felszínek.

A terület alacsonyan fekvő részének jelentős hányada tartozik a nem összefüggően kialakult folyó-térszínhez, amely döntően a Tisza, Borsova és Latorca (Szernyemocsár), valamint a Bodrog és a Tisza (Bodrogköz) közötti vízzel borított területeket jelentette.

A korábbi társadalmak térszerveződési utóhatásai sok olyan tényezőt közvetítenek, amely beépül a magyar térstruktúrába is. A római időszakban jelentős provinciális előtéri funkciója volt, amely főleg a provinciahatárok előtt feltorlódó különböző

társadalmak (szarmata, dák, thrák, germán, stb.) keveredési zónáját jelentette, a limeshez és a dáciai érdekekhez igazodó római katonai, diplomáciai és kereskedelmi hatások itt már gyengülő érvényesülésével.

A 4–5. századtól a kelet - nyugati irányú hun, (gót) és gepida átvonulások jelentős csomópontja jött létre. Ha tartós jelenlét és uralmi központ nem is alakult ki, de a terület stratégiai fontossága döntővé vált. (Bóna I. 1993, 1994, Szőke-Béla M. 1994, 1996) Ezzel összefüggésben, a folyótérszín és a hegyvidék földrajzi közegében hosszabb, míg a települési térszínen rövidebb ideig meggyökeredző, a vándorlásokból kimaradó népességnek igen fontos gyűjtőterülete volt. A mozgásoknak kitett helyzet következtében a területet nem túl nagyszámú népesség jellemezte, amely a menedéki térszínhez kötődve a folyó-térszín közé ékelődő, vízmentes részeken és a hegyvidékek oldalvölgyeiben települt meg. A hatalmi szerveződéshez tartozó katonai ellátó népek pedig az útvonalak védhető stratégiai pontjain, a vár-térszín völgykapuiban szerveződtek. A 8–9. századra a germán mozgások elültével a beáramló szláv népesség mellett a déli irányból érkező avar, majd bolgár - török hatások is szerepet kaptak. Ez a csomóponti, népeket gyűjtő, mozgásokat elosztó, stratégiai helyzet tette a kárpát-medencei magyar szerveződés egyik központi térségévé a Kelet-Tiszánineni régiót.

A 10. századtól kialakuló hatásirányok a korábbi szerepkör lényegét megőrizve igazodnak az egységes kárpát-medencei területi rendszer kialakulásakor megváltozó földrajzi helyzethez, s ebből fakadóan a külső kapcsolattartási funkciók mellett a belső területekkel való közös szerveződés és kapcsolattartás korábban nem érvényesülő funkciója válik döntővé.

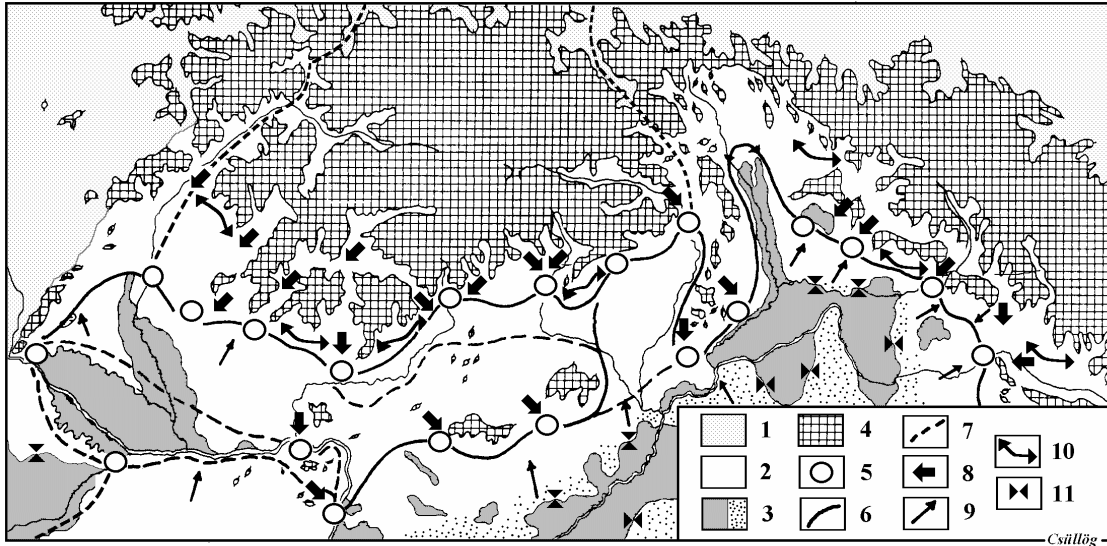
A lakott térhelyekből kialakuló, nem túl magas számú település döntő része a vízjárta és a vízmentes térszín érintkezésénél, a különböző folyóhátakon, a vulkáni hegységek lábainál és a hegységekből kilépő folyók völgykapuinál koncentrálódik. Az államiság és a megyerendszer kiépülésével fokozatosan szaporodó és összekapcsolódó településrendszerben az érintkezésekből fakadó hatások a vízperemi, a hegylábi és a mellékfolyók menti érintkezési vonalakra irányulnak. Ezeket a hatásokat gyűjtik össze a völgykapukban kialakult centrumhelyek (Ungvár, Munkács, Huszt, Visk és Sziget), valamint a vízzel közbezárt térszínen Borsava, Lampert/Beregszász.

A közöttük kialakuló (külső és belső térségek folyamatait egyaránt közvetítő és elosztó) áramlások adják a régió meghatározó erővonalát, amely mind a keleti, mind az északi térpályának fontos része, és az ebből adódó nagytérségi közvetítő szerepkör nem csak a korai államszervező időszakban, hanem a 16–17. században is jelen van. Nyugat felé a Bodrog és a Tokaj – Eperjesi-hegység közötti keskeny települési térszínen futó térpálya és a gyenge háttérként funkcionáló hegység átjárói kapcsolják a Nyugat – Tiszánineni régióhoz, míg DK felé egyrészt a Tisza bal parti vulkáni hegységei előterének települési térszíne, másrészt nehezen elhatárolható formában a Tisza, Túr, Szamos menti folyó-térszín változó szerveződési irányú térsége kapcsolja a Tiszántúli régióhoz.

3. 1. 4. NYUGAT – TISZÁNINEN

Az északi térpálya folytatásához kapcsolódik az előzőhöz hasonló felépítésű, de attól eltérő helyzetű régió (23. ábra). Az előtér területe itt is a Tisza mentén, a Bodrog és a

Zagyva torkolatai között kialakult jelentős szélességű folyó-térszín. Ezután következik a Tiszába futó folyók medreivel tagolt kelet felé keskenyedő település-térszín, amely a Sajó és a Hernád mentén alacsony domboságokkal jellemezhető, nagy félmedencévé

23. ábra

**Kelet-, Nyugat-Tiszáninnen és a Dunáninnen térszerkezete
a 13–16. században**

1. Külső térségek 2. Aktív térállapotú település-térszín 3. Előtér: folyó-térszín és passzív térállapotú település-térszín 4. Háttér: erdő-térszín 5. Központok
6. Országos térszerkezeti vonalak 7. Regionális térszerkezeti vonalak 8. Völgyi irányok
9. Település-térszíni vonzásirányok 10. Központok közötti vonzásirányok
11. Ártérperemi érintkezési irányok

szélesedik. Ez egy tagolt, belső, a Bükk kivételével döntően vulkáni hegyvonulatra támaszkodik, amely mögött a település-térszínnek a kelet-tiszáninneninél nagyobb, és több részre osztott zónái találhatóak: A Rima és Sajó magasabb dombvidékekkel és középhegységekkel tagolt térsége és a Hernád észak felé keskenyedő félmedencéje. Ezek még kiegészülnek kisebb, a hegysek belsejében futó, szélesebb völgyekkel is.

Ebből a domborzati tagolásból fakadóan igen jelentős kiterjedésű érintkezési vonal található a hegyvidékek peremén. A sűrű völgyhálózat, a sokszorosított medence helyzetből adódó erőteljes térosztás és az elkövetkező évszázadok szerveződési folyamatai kapcsán meghatározó, és funkciójában is erős vár-térszín alakult ki.

A hegyvidéki háttérterület többszintű: A belső alacsonyabb középhegységek térosztó áramlás terelő szerepe meghatározó. A Kárpátok belsőbb tömegei magasságuk arányában válnak gátló szerepűvé, de helyzetükből és a folyók (Tarca, Hernád, Sajó, Rima) felső szakaszának völgyirányiból adódóan nem külső térséggel, hanem a hasonló, de ellentétes irányú folyókon keresztül a Dunáninenni régióval (Garam) és a magashegységekkel közbezárt, sajátos gazdasági és társadalmi folyamatokkal, lassan szerveződő köztés területtől (Vág, Poprád) határolnak.

Ezen a területen kevés nyoma maradt a korábbi szerveződések térbeli jellemzőinek. A római előtéri hatások igen szűrtlen jelentek meg, mivel fontos kereskedelmi útvonal nem vezetett itt át. Kelta jellegű népességmaradványok mellett a germán szerveződések nyomai mutathatóak ki: a vandálok és gepidák főleg az alacsonyabb térszíneken, a folyókhoz kötődve jelennek meg. Több nyoma maradt az őket követő avarságnak, amely különösen a késő avar korban már a belsőbb térségek folyó menti területein is megjelent (Mátra-, Bükk-előtér, Sajó- és a Hernád-mente). Valószínűleg igen élénk érintkezési vonal alakult ki a térbeli elterjedésben és számban nem mindig azonosan becsült, de egyre meghatározóbbá váló szlávssággal. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a különböző feltételezések ellenére ez a terület nem tagozódott be a Morva szerveződésbe.

A dombsági és a középhegységi erdő-térszinek által erőteljesen tagolt településtérszínen a települések követik a legfontosabb tagoló tényezőket, így alapvetően a folyó- és völgy-vonalakhoz igazodó megjelenéssel és kapcsolódási típusokkal jellemezhetőek (Móga J. 1998). A régiók közül talán itt a legösszetettebb a települések térhelyzeti megjelenése. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódnak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések jellemzőek (Móga J. 1998). A települések legnagyobb csoportját a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpain, valamint azok mellékvizeinek torkolati szakaszához kapcsolódva, az allúvium kiterjedésétől függően csoportosan, vagy láncszerűen megjelenő települések adják, az említett folyók közötti medence-dombsági (nógrádi, borsodi, hevesi, csereháti) területek völgyi csomópontjaiban.

A településrendszer előbbi régiónál összetettebb tagolódása miatt a kapcsolatokból kialakuló hatásirányok is sokkal bonyolultabbak megjelenésük (23. ábra). Legerőteljesebb az említett folyók (és kisebb kifejlődésben a Zagyva és az Eger-patak) völgyirányában futó és az erre irányuló hegy-völgyi érintkezéseket felfűző, hol keletnyugati, hol észak-déli csapású szervezési irány. Más jellegű, a Tisza felé néző településtérszínen a hegységi-dombsági területből kifutó vízhálózatra és a gyenge völgyi megjelenésre merőleges futású ÉK-DNy-i szerveződési irány, amely sokkal inkább a hegylábi felszínhez, mint a vízmentes térszín pereméhez kapcsolódik. Ez a hálószerűen kialakuló rendszer igen sajátos centrumhelyeket hozott létre. Az előző régióra jellemző völgykapuhoz kapcsolódás más-más jelleggel csak három központ esetében meghatározó (Eger, Borsod, Eperjes). Sajátosak a fővölgyi irányokhoz kötődő, azok találkozásánál, vagy részben mellékvölgyek bejáratánál kialakuló centrumhelyek (Rimaszombat/Rimabánya, Gömör, Vasvár, Torna, Kassa).

A téráramlások több erővonalat és két főágra bomló északi térpálya szakaszt alakítanak ki. A kétoldali hegy-völgy irányból építkező energia vonal szélétében (ráhordó irányokban) kisebb hatóterülettel, de koncentrált kialakulásban, több szakaszra osztva húzódik Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. Igen erőteljesen jelent meg az erdővidékek és a folyóvölgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati/fémmezmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei, amelyek már a honfoglalás- és árpád kori településfunkciókban is megmutatkoznak. Később pedig, a

regionalizáció folyamatával együtt, mint királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések rendszere, a magyarországi városfejlődés igen fontos vonalává vált. (Györffy Gy. 1997) E városokat összekötő zóna az északi térpálya aktívan működő belső vonala lett.

A Tisza felé húzódó külső település-térszínen nagyobb hatóterületű, de kevesebb (és hiányosabb funkciójú) centrumhelyet összekötő, egyoldalú hegy-völgy és előtéri irányra szerveződő energia vonala alakult ki. Itt főleg a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalakhoz kapcsolódva érvényesülnek a koncentráló szervező irányok (Miskolc/Diósgyőr, Eger, Pásztó). Az északi térpálya külső szakaszán így erőteljesebb és gyorsabb a régiók közötti áramlások érvényesülése.

Az erőteljes területi és funkcionális tagolódás, a birtokmegosztás differenciálódása, a regionalizációs törekvések és a térpályán igen erősen jelentkező áramlási és diffúziós hatások, valamint a tiszai térség és a belső hegyvidék közötti összekötő szerep igen jelentős, és nagyszámú várhely kialakulását hozta magával. A térhelyzetük és tulajdonosi jellegük alapján funkcionálisan is hierarchikus várak a térelenőrző szerepkör mellett fontos gazdasági, birtokközponti és egyházi funkcióikkal szorosan kapcsolódnak a városvonallal térszervező folyamataihoz.

A régió helyzetében alapvetően a befelé irányuló kapcsolódás a meghatározó, mivel a külső térségek felé csak közvetve – a régióhoz csak hosszabb folyamat révén is sajátos szerepkörrel szerveződő szepesi térségen – érintkezik. A szomszéd régiókkal való kapcsolatát határterületeinek típusai és a térpálya futása határozza meg. A térpályán/térpályákon keresztül, (Bodrog- Hernád és Rima – Zagyva - Ipoly térségei) igen aktív érintkezés a jellemző. Igen sajátos az előtérben, a tiszai árterületeken keresztüli kapcsolódás a Tiszántúllal. Itt a régió centrumhelyei közelebb vannak a folyóhoz, hatásai erőteljesebbek, maga a folyó-térszín is keskenyebb, mint a Tisza baloldalán, így a folyó nem jelent éles határt, ezért a baloldali térség a folyó-térszín folyamatainak megfelelően a korszakon belül váltakozó szélességben a Nyugat-Tiszáninenni régióhoz szerveződik.

3. 1. 5. DUNÁNINEN

A következő régió szerveződési irányai markánsan eltérnek az előző két régióétól, mivel közvetlenül a Dunához szerveződik. Kedvező térhelyzete és tagoltsági irányai következtében meghatározó térszerveződési struktúrák előzik meg a magyar területi szerveződést (23. ábra). Egyrészt a Duna és Morva által közvetített folyamatos kelet - nyugati áramlás, másrészt az itáliai térség felől, az Alpok keleti pereme mentén, a Morva irányába észak felé tartó évezredes áramlási vonal határozta meg a népességmozgások és letelepedések irányát. A kelta, germán és szláv népek az útvonalak leágazásai mentén jelentős letelepedési zónákat és hosszan fennmaradó területi struktúrákat alakítottak ki. Ezzel összefüggésben vált a terület a rómaiak által gazdaságilag befolyásolt előtérre. Ezek a térstruktúrák és a romanizációs gazdasági, majd vallási hatások kihatottak a morva szerveződésre, amely bizonyos vonatkozásokban előképe volt az itteni magyar térhasznosításnak.

Jelentős kiterjedésű háttérterülete a térosztásban és a belső szervezési irányok előjelzésében meghatározó. A Dunába tartó folyók kisebb és gyakran szűk belső medencéi, szélesebb és szűkebb szakaszokkal váltakozó hosszú völgyfolyosói, és a belőlük kiágazó mellékvölgyek jelentős érintkezési zónával körbeölelt zárt hegységtömbökre tagolt, és mélyen feltárt erdő-térszint jelenítenek meg.

Az összefüggő előtér a Vág-torkolat és Pozsony között a Duna és a beömlő folyók vízjárásához igazodó, változó szélességben kialakult folyó-térszín. A centrumokhoz való közelsége, a térpálya szakaszokkal való érintkezése miatt itt kevésbé zártan és passzívan jelenik meg, mint a Tisza, vagy a Duna alsóbb folyása mentén.

Település-térszíne nagy kiterjedésű, és a korábbiaknál sokkal egységesebb. A vár-térszín érintkezési zónája és a Duna menti előtér között, a Dunába tartó folyók völgyei által enyhén tagolva, összefüggő kiterjedésben húzódik az Ipolytól a Dévényi-kapuig. Az előtér vízzel borított felszínei között található ármentes település-térszínnek arányaikban csak kisebb hányadot képviselnek. Felépítése sajátosan kettős. Egyrészt a hegységekből kifutó folyók völgykapuja a Dunától távol van, ezért nagy kiterjedésű hordalékkúp felszín jött létre, amelynek alacsonyabb szintjeit csak a Csallóköz és a Vág alsó szakasza mellett borítja állandó, vagy időszakos vízfelület. Ennek következtében a völgykapuk előtt jelentős kiterjedésű, folyóvölgyekkel tagolt települési-térszín található, amelyet a vár-térszín félkörívben ölel át.

A szerkezet másik oldala a hegyvidékek belsejébe az előző régióktól eltérően, hosszan benyúló folyóvölgyi folyosók rendszere. Ezek szervezési szerepe itt igen fontos, mivel hosszú érintkezési peremeket kapcsolnak a régióhoz, valamint jelentős összekötő, illetve átvezető szerepet adnak a magashegységek és az azokon túli külső térségek felé. Legmarkánsabb közöttük a Vág vonala, amely egyben az Észak-Itália és a lengyel térség közötti európai útvonalnak egyik ága.

Az ehhez a szerkezethez szorosan hozzátartozó vár-térszíne ezért nem csak a belső hegylábi érintkezési vonalban, hanem mélyen az erdő-térszínbe húzódva a *hosszanti völgyfolyosók és medencék* mellékvölgyi bejáratainál, a *zárt hegyláncok átjáróin* (sokszor az 500 méteres magasság fölött) kiépült várakhoz kapcsolódóan is jelenik meg. Az északi térpálya fő iránya a vár-térszín peremét követi és felfűzi a völgykapuk centrumait, a másik ága a Duna, illetve a vízzel borított felszín mellett (részben a Nyugat-Dunántúli régióhoz kapcsolódva) haladva Pozsony térségében csatlakozik az előzőhöz. Ez a pont a nagytérség meghatározó nyugati kapuja.

A régió nagytérségi szerepét növeli, hogy két belső régióval (Nyugat-Tiszaninnen, Nyugat-Dunántúl) való szomszédsága a legaktívabb hármas régióérintkezést alakította ki. Az egymást átfedő határok mentén az ország meghatározó, mindhárom régióra közvetlenül kiható központok szerveződtek (Esztergom, Visegrád, Buda). Ugyanakkor a délvidéki régiók mellett a legaktívabb külső érintkezések is itt találhatók. Három meghatározó külső térséggel vannak határai és kapcsolódásai (Bécsi-medence, Morva-medence, Szilézia), amelyek folyamatosan hatnak működésére.

3. 2. HIÁNYOS FELÉPÍTÉSŰ RÉGIÓK

Több az eddigiektől eltérő szerkezeti felépítésű, többé-kevésbé hasonló szerveződésű, egymástól jobban eltérő régió különíthető el.

3. 2. 1. ERDÉLY.

A második csoport legegységesebb megjelenésű és környezetétől határozottan elkülönülő régiójának hiányosságát két tényező adja. Egyrészt a főtérvályák elkerülnek, így alapvetően leágazó szerkezeti vonalra szerveződik. Másrészt domborzati helyzetéből, és az ehhez kapcsolódó vízhálózati jellegéből adódóan hiányzik a folyótérszín. Ugyanakkor határozott, világos megjelenését a régió belsejében, egy tömbben elhelyezkedő település-térszín és az azt (csak kisebb megszakításokkal) körbefogó erdő-térszín adja. Ezt a zárt, szinte szabályos medencét különböző aktivitású folyósók kötik össze a háttérterületeken keresztül a szomszédos régiókkal és külső a térségekkel.

A területi struktúra kiépítésében, a centrumhelyek kialakulásban és működésében ezeknek az összekötetési irányoknak, ha koronként eltérő mértékben is, de mindig nagy szerepük volt. A 10. századot megelőzően, hosszú időszakon keresztül a D-i (Olt-átjáró) és a DK-i (Maros-folyósó) irány volt a meghatározó. A két évszázadig sem tartó római provinciális szerveződés (Dácia Superior és Porolissensis) súlypontja is kisebb részben az Olt, nagyobb részben a Maros és a Szamos település-térszíni környezetéhez kötődött. Bár a népvándorlaskor gyorsan fel- és letűnő népei, a hunok, gótok, gepidák és avarok szervezett térfoglalása más irányokhoz is kapcsolódott (a nagytérség felől a Körösök és a Szamos völgyein keresztül), a domináns irány a bizánci és bolgár törekvéseken keresztül a magyarok térszervezéséig fennmaradt. A külső térségek felé határoló nagyterjedésű háttérterületek átjáróin a nem szervezett népességáramlások (szláv, besenyő, vlach) és a népességmozgásokat elkerülő, helybenmaradt, etnikailag valószínűleg igen összetett népesség csak kisebb részben kötődött az áramlási pályákhoz és a centrumtérségekhez. Sokkal erőteljesebben a háttér sajátos hasznosíthatóságú térszíneire (erdők, átjárók, magasra kiemelt hegységi medencék, havasi legelők). Ez a Kárpáti-előtérrel való folyamatos, bár sokszor „szűrten” működő térkapcsolat adja a régió meghatározó jellegét. A sokáig nem túl aktív és jelentős külső erőterek (Moldva, Havasalföld) felé különböző hágókon, szorosokon keresztül működő áramlások hozzájárulnak a régió átjárókhoz és háttérterületekhez kötődő másodlagos centrumhelyeik (Beszterce, Radna, Brassó, Szeben).

A centrumhelyek a nagytérség egységgé szerveződésével párhuzamosan a Maros és Szamos menti területek korábbi centrumainak térvonaljaihoz kapcsolódnak. Az Erdélyi-középhegység medencéjére néző, de a belső régiók felé vezető átjárókhoz tartozó völgykapuiban (Déva, Gyulafehérvár, Torda, Kolozsvár) szerveződnak. Szerepet kap a Kelet-Tiszáninneni régióval való érintkezés is (Dés), amely majd a 16. század sajátos folyamatai révén válik igazán meghatározóvá. A fő térvályáktól való távolság, a zártabb jelleg és a sajátos, de folyamatos külső erőterei hatás következtében a másodlagos centrumokhoz szerveződő település-térszín közigazgatási, politikai beépülése lassan és a térvonalakhoz igazodóan, sajátosan megy végbe. Itt alakulnak ki a

megyeszerveződéstől elkülönülő formák (székely székek, és a szász betelepülések területei), amelyek hosszú időn keresztül a régió funkciójában is meghatározóak maradnak.

A folyóknak itt is igen hangsúlyos és aktív a térszervező szerepe. Nem csak a régió központi részén, ahol a völgyek által jelentősen tagolt aktív térnek kedvező térosztása alakult ki hanem a hegységek között is, mivel ez az aktivitás a folyók mentén felhúzódik a jelentős túlsúlyú erdő-térszínre. Ennek következtében a régió háttérterületein a megtelepedés mind szerveződési, mind konkrét magassági helyzet értelmében többszintűen, és gyakran a várszerveződési funkciókhoz kötve jelenik meg. Ezek többsége a különböző magassági zónákban speciális térhasznosítási funkciókhoz (bányászat, fakitermelés, havasi pásztorkodás) kapcsolódik és a sajátos téráramlási vonalak népszerűségmozgásaival összefüggésben éles etnikai elkülönüléseket mutat.

Mindezeknek igen nagy szerepe van a régió sajátos térszerveződési jellegének kialakításában, amelyben jelen van egyrészt a helyi elemek erőteljes, hosszú időn keresztül önállósága, másrészt az erőteljes térpálya áramlás helyett a többirányú hatásrendszerek sokszor beszivárgásszerű érvényesülése. Végül pedig az igen nagy kiterjedésű háttér, a sokrétű társadalmi tagoltság és a különböző térfunkciók jelenléte teszi lehetővé a háttérből építkező, folyamatos területi bővülést.

3. 2. 2. NYUGAT-DUNÁNTÚL

Felépítésében minden meghatározó összetevő megtalálható, de nem túl erőteljes kifejlődésben, és nem összefüggő kiterjedésben. Sajátossága, hogy a Rába vonala által tükrözött szerkezet alakult ki két háttérre (Alpok-alja, Dunántúli-középhegység) való támaszkodva. A kettős szerkezet szoros kapcsolatát a kisebb területi kiterjedés és a szervező vonalak futása adja. Ezek szerepe részben eltér egymástól: a déli és az északi térpálya között húzódó alpi-előtéri vonal a Bécsi- és a Morva-medence felé közvetít, és erőteljesebb külső térszíni szerepe van, amit háttérének (a korábbi régióknál fontos szerepet játszó kárpáti zártsággal szemben) nyitottsága az alpi térség felé is erősít. A Dunántúli-középhegység térségén keresztül Buda felé irányuló vonal kisebb közvetítő szerepe mellett inkább a helyi energiákat szervezi. A hozzá tartozó alacsony középhegységi erdő-térszín (Dunántúli-középhegység és környezete) nem összefüggő, maga a vonal is át-át szövi a hegységet, és mind az ÉNy-i, mind a DK oldalán megjelenik. Ugyanakkor a hegység, és a Balaton – Sárrét – Velencei-tó sávjának jelentős szerveződési térirányt befolyásoló szerepe van, mivel a tőle Dk-re lévő dunántúli térség szerveződése más formában és más irányokba történik (köztes térség, délvidék).

Harmadik szervezővonalként jelentkezik az északi térpálya kisebb dunántúli leágazása Esztergom és Bécs között, mint Duna-menti szervező vonal. A szervezővonalak között, mintegy háromszög alakban elhelyezkedő aktív zónákat nem túl nagy kiterjedésű előterek tagolják (Zala, Rába, Fertő-tó). Ez az aktív térség viszont a délvidéki régiók mellett a nagytérség legjelentősebb történeti térstruktúra múltjával rendelkezik. A római provincia (Pannonia Prima és Valéria) kiépülése, majd maradványainak a megjelenő népek általi felhasználása erőteljesen kihatott a térség kora középkori szerveződésére (egyházi, királyi, főúri központok, városok nagyobb sűrűsége).

3. 2. 3. A DÉLVIDÉKI RÉGIÓK

A délvidéki régiószerveződés sajátossága, hogy a régió építkezési elemei az eddigiektől eltérő arányokban, viszonyokban jelennek meg. Elhelyezkedésük folytán az eddigi régiókkal ellentétben a külső térségekhez nem zárt, passzív formában, a nagy kiterjedésű hátterek átjáróival és folyosóival kapcsolódnak, hanem nyitott formában, az előtereken és aktív térségeken keresztül. Ennek alapvető oka, hogy a háttért, az erdő-térszint a Balkán Duna és Száva melletti, Kárpátoktól eltérő megjelenésű, tagolódású hegységei adják. A két folyó mellékfolyói (Morava, Drina, Boszna, Orbász stb.) szűkebb, hosszú, és sok leágazású völgyei a hegységek zárt, belső területeivel, a balkán jellegzetes térszíneivel (Bosznia, Szerbia) kapcsolják össze a Kárpát-medencét. Ezek észak felé tartó erővonalait veszi fel a hegységek előtti aktív zónában az al-dunai térségtől Észak-Itáliáig a Duna és a Száva mentén futó déli térpálya. Az ebből adódó észak-balkáni szerepe igen erőteljesen hat a délvidéki régiókra. Lényegében ez a szerkezet és hatásrendszer készítette a Magyar Királyságot a folyamatos regionalizációra, vagyis a háttérterületek ellenőrzésére, a bánsági struktúra kialakítására. A térség aktív térszíneit igen erőteljesen tagolják a jelentős kiterjedésű folyó-térszinek. Ez fejeződik ki a korábbiaktól eltérő, kevésbé éles régió elkülönülésben. A Dunához szerveződik a Temesi-délvidékkel részben kapcsolódó *Duna-Száva menti délvidék*. A Drávához szerveződik a *Dél-Dunántúli régió (Baranyai-délvidék és Somogyország)*, a Szávához pedig a *Szlavón-délvidék*. A korábbi térstruktúrák sajátos kettőssége az erős helyi jelleg és az ideáramló népesség együttélése, keveredése, struktúráinak egymásra épülése nem csak a későrómai időszakban, hanem a magyar államszerveződés kapcsán is meghatározó maradt. Ezért itt sok és összetett funkciójú, etnikumú centrumhely és központ jelenik meg (Nándorfehérvár, Szávaszentdemeter, Pétervárad, Valkóvár, Bács, Bodrog, Kalocsa, Baranyavár, Pécs, Pozsegavár, Kőrös, Varasd, Zágráb).

3. 3. A KÖZTES TÉRSÉGEK

A centrumtérségek elhelyezkedése és a térpályafutások sajátossága következtében kialakulnak olyan előterek, amelyeknek a régióképző elemek hiányosságai, vagy a szervezővonalaktól való távolsága miatt, még átlagos település-térszíni jellemzők mellett sincsenek megfelelő térenergiai. Ezeket ritkább településsűrűség, vagy település hiány és központ nélkülség jellemzi. Ezek a sokáig passzív területek egyszerre több régióhoz is kapcsolódhatnak, azok gyenge átfedési területei is lehetnek. Ugyanakkor meghatározó funkciót kapnak a külső térségekből szervezeten áramló népesség letelepítésében (kunok, jászok, szászok stb.). Két meghatározó és a 16. századra a régiószerveződésben feloldódó köztes térség jelenik meg ebben az időszakban. Az alföldi köztes térség település-és folyó-térszínhez kapcsolódva, a Dunántúl mezőföldi részén és a Duna–Tisza-közén, 7 régió között elhelyezkedve jelenik meg. A külső pedig erdő-térszínen, az ÉNy-i Kárpátok területén a Tiszáninneri és Dunáninneri régiók között, a Vág és a Poprád folyók felsőszakaszai mentén alakul ki.

4. RÉGIÓK ÉRINTKEZÉSE

A régiók elhatárolódása nem egyszerűen a központok hatásának vonzásteréből merev határok mentén szerveződött, hanem a téráramlás irányainak az összegződéséből, vagy elhatárolódásából alakult ki. Közöttük az aktivitási, áramlási érintkezés erőssége alapján eltérő típusú határok alakulnak ki (*Süli-Zakar I. 1996*).

A fő térpályákon az összetett funkciók jelenléte és a funkciókülönbségek erősítő hatása, valamint az integrációs kapcsolódás következtében a régiók érintkezése nem merev és elválasztó, hanem *összekapcsoló aktív határok –sajátos átfedő érintkezési terek alakulnak ki.*

A háttérterületen a régióra jellemző aktivitás csökkenése, elhalása adja a passzív határokat. Az aktivitás csökkenésének több oka is lehet, diffúziócsökkentő földrajzi táj (magashegység, vízzel borítottság), távol eső centrumok, alacsony hierarchia szintű térpályák találkozása stb.

Az aktív határok sajátosságából adódik, hogy *a régiók átfedése összegzett, kiemelt funkciójú térségeket hoz létre, amelyek több régió működésében vesznek részt egyszerre.* Ezek a térségek a *nagy térség központjai* (Felső-Tisza- vidék, a Duna Pozsony - Buda közti szakasza), amelyek a gazdasági, politikai, vallási elrendeződésben is kifejeződnek. Valójában tehát ez az *összegző, átfedő működés vonzza a regionalizációs központok politikai kiépítését és jelöli ki azok térbeli helyeit.*

III.

A REGIONALIZÁLÓDÁS ÉS A REGIONALITÁS TÉRALAKÍTÁSÁNAK MEGJELENÍTÉSE A 11–17. SZÁZADI REGIONALIZÁCIÓS FOLYAMATOKBAN

1. A KÖZÉPKORI REGIONALIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK KÜLÖNBÖZŐ SZINTŰ TÉREGYSÉGTÍPUSAI

A honfoglalás területi hódításával meginduló területszerveződési folyamat korai formái (a hosszú ideje folyó történelmi viták ellenére is) nehezen azonosíthatóak. A dolgozat több okból nem tér ki ezekre, csak hatásaikra. Egyrészt, mert nem rögzültek könnyen azonosítható és értelmezhető formákhoz, mivel szisztémájukban még jelentős szerepet kaptak a térbeli mobilitás elemei. Másrészt az államszervezés első évszázadában gyorsan eltűntek, vagy átalakultak. A dolgozat szempontjából sokkal fontosabbak az államszerveződés területi kiépítéséhez és rögzítéséhez kapcsolódó térformák, amelyek a 10. század második felétől jelennek meg, és folyamatos fejlődésük, átalakulásuk vezet a 14. századra azokhoz a karakteres regionalizációs szintekhez és térformákhoz, amelyekre a középkori magyar állam térbelisége szilárdan épül. Ez sem egyszerű rendszer, de a történészek által elemzett írásbeli forrásanyag és az abból levont következtetések, a regionalitás és regionalizmus folyamatának vizsgálati eredményeivel együtt feltárhatják a legfontosabb jellemzőket és árnyalhatják az elsősorban a megyék szerepére koncentrált egyszerűbb képet.

A Kárpát-medencei erőtereket egységes állami területté szervező regionalizáció összetevői közül a legfontosabb folyamatok:

- *korábbi térstruktúrák érvényesülése*
- *külső hatásirányok beépülése*
- *a társadalom térnyerési érdekeltsége és szervezési képessége*
- *az állami működés intézmény-rendszereinek területi elosztása*
- *a regionális működési struktúrák kiépülése*
- *a regionális struktúrákba beépülő szervezési területegységek kialakítása*
- *a területegységek térségi és szerveződési szintjeinek jogi rögzítése*
- *a szakrális egység folyamatos kinyilvánítása*

Az összetevőkből látszik, hogy az első fejezetben ismertetett, a regionalitás és regionalizmus folyamata által kialakított **regionális működési struktúrák meghatározó alapját adják az összefüggő regionalizációs téregység rendszer összes szintjének**, így a megyék kialakulásának és térbeli fejlődésének is. A regionalizációs téregységek szintbeli és részben hierarchikus elkülönülésének oka részben méretbeli, részben funkcionális, de leginkább a szakrális politikai és területi egységnek a legfelsőbb királyi

hatalomhoz és az azt képviselő királyi koronához kötődő politikai elvéből fakad.

Az *alapszintet* a több funkciót összegző és domináns szerepű *vármegyék*, és a velük összefüggő egyházmegyék, valamint a mellettük megjelenő, tőlük független speciális közigazgatási és gazdasági funkciókkal rendelkező téregységek: a *királyi földek*, a *székely*, *szász és jász-kun székek*, valamint a *kiváltságolt királyi városok* képviselik.

Eltérő szinten jelennek meg, időben változó súllyal, szerepkörrel a *nagyobb kiterjedésű téregységek*, amelyek *dinasztikus politikai, katonai és gazdasági célok és funkciók szerint szerveződtek*. Szerepük a területi egység fennmaradásában legalább olyan fontos volt, mint a vármegyéké, bár magukban rejtették a szétdarabolódás veszélyét:

- a korai, 11–13 századi „tartományok”
 - a dukátusok
 - a későbbinél nagyobb kiterjedésű Erdély – Erdélyi vajdaság
 - a korai Szlavónia
- a 14. században kialakított funkcionális „gazdasági régiók”, a pénzügyi kamarák területei
- a késői, 14–15. századi tartományok
 - a megyerendszerrel is tagolt, de különállóságát megőrző Erdélyi vajdaság
 - a lassan önállóságát veszítő Szlavón Bácság
 - a királyi hatalomgyakorlásban fontossá váló 14–15. századi tartományúri területek
- a 16–17. század három regionalizációs nagy téregysége, eltérő további osztásszintekkel:
 - a Királyi Magyarország területe a főkapitányságokkal
 - az Erdélyi Fejedelemség Erdély, a Partium nagy része és (bizonyos időszakban) a Hét Vármegye területe
 - a törökök által a birodalomba tagolt hódoltság terület a vilajetekkel és a szandzsákokkal

Bár az látszana egyszerűbbnek, hogy a kisebb méretű, alap regionalizációs vármegyék megelőzik a nagyobb térformák kialakulását, és azok a megyékből épülnek fel, de a fordított folyamat is lehetséges, hogy a nagyokat osztják fel kisebb egységekre. Az összefüggések alapján azonban a folyamat ennél bonyolultabb. Valószínű, hogy a két szint létrehozása egyszerre és egymás mellett ment végbe. A korai időszakban azonban a nagyobb kiterjedésű téregységek a gyakoribbak, így a korai tartományok mellett nem csak a korai egyházmegyék nagy kiterjedésűek, de a királyi vármegyék egy része is az. A 12. századtól indul meg a kisebb téregységek kialakítása – a nagyobb egyházmegyék és vármegyék feldarabolása. Ettől eltérően a 14. századtól viszont a nagyobb téregységek már a megyékből építkeznek. Nagyon fontos, hogy szervezeti elkülönülésük, térbeli szerepük eltérése továbbra is megmarad.

E sokrétű és sokszínű területi rendszer egységét hosszabb távon a szakrális egységre támaszkodó, a térfolyamatokat felismerő és befolyásoló uralkodói politika, valamint a kárpát-medencei térfolyamatokból fakadó működés egyensúlya biztosította.

2. A KORÁBBI TÉRSTRUKTÚRÁK REGIONALIZÁCIÓS SZEREPE

Minden átalakuló, vagy eltérő társadalmi irányultsággal újra szerveződő térstruktúrába beépül, ha különböző mértékben is, a korábbi folyamatok által kialakított térfelhasználás igen sok eleme (földhasznosítási formák, érintkezési pontok, útvonal használatok, központok, stb.) és azok szervező hatása. A korábbi térszerveződési struktúrák szerepe a magyarság 10–13. század közötti területi szerveződésében is meghatározó volt.

2.1. A SZÉTTAGOLTSÁG IDŐSZAKA

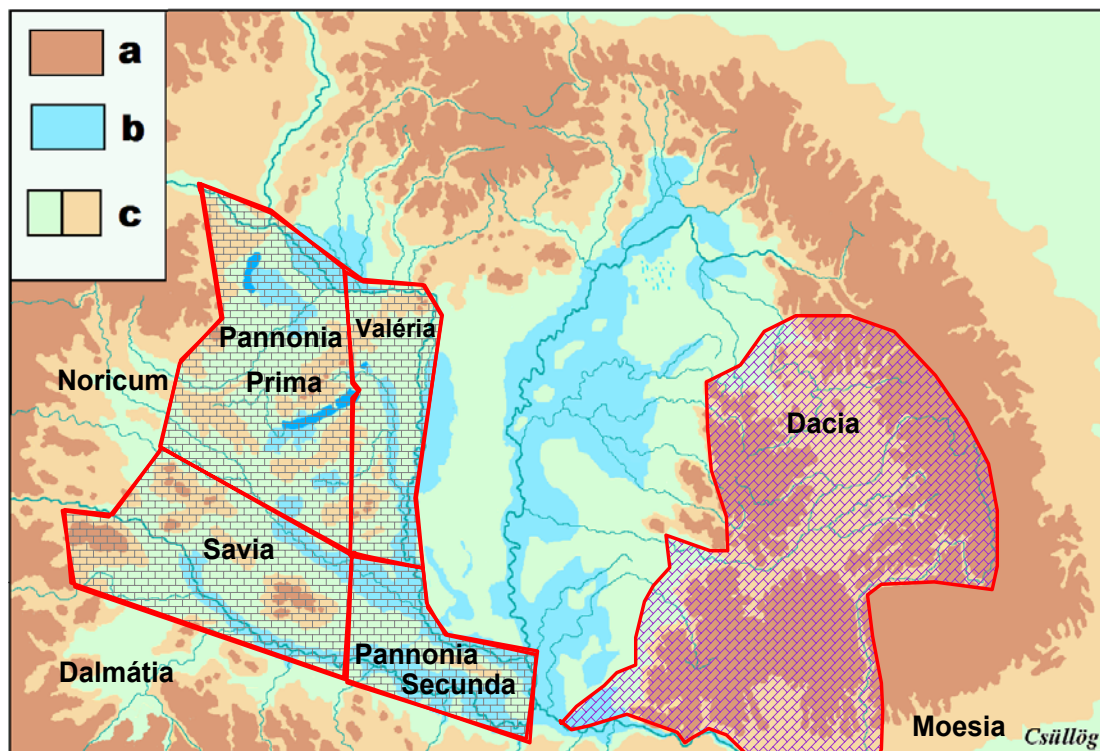
A Kárpát-medence történetében bizonyíthatóan egységes állami szerveződésű területi struktúra csak a római provinciákhoz köthetően jelent meg, de ez sem fogta még teljesen át a Kárpát-medencét.

A több évszázados, és a Dunántúlt (Pannónia Prima és Valéria) a Dráva–Száva közét (Savia és Pannónia Secunda), valamint rövidebb időszakra Erdély és a Temes vidék (Dácia) egyes részeit a nagy mediterrán központú oikumenéhez kapcsoló római szerveződés hatása viszont szinte az egész Kárpát-medencére kihatott. A régészeti leletek alapján valószínűsíthető a rendszeres gazdasági és részben politikai kapcsolat az Északi–Kárpátok jól aktivizált hegylábi, medence dombsági és belső folyóvölgyi térségeiben élő kelta (Osi, Cotini) és (Markomanni, Quadi) népeiséggel, amelyek hasonló szinten és szervezettséggel éltek, mint a provinciákon belüli kelták. Kisebb és inkább katonai jellegű kapcsolat volt jellemző a medence belsejének folyó-térszínéhez kötődő szarmata népeiséggel.

A római területi struktúrát (Mócsy A. – Fitz J. 1990) alapvetően az aktív térszíneket feltáró és összekötő birodalmi utak köré szervezett telepítések és civitas peregrinák (romanizált helyi népek területi szerveződései) alkotják. A Pannóniát szervező utakból három volt meghatározó szerepű: az északi irányú Itáliából a Baltikum felé, a Száva–Duna mentén Itáliából Észak-Balkánra tartó és a kettőt összekötő dunai limes menti. Ebből adódóan az utak (áramlási irányok) találkozásánál erőteljes katonai, közigazgatási és gazdasági centrumok (Poetovio, Savaria, Vindobona, Carnuntum, Aquincum, Neviodunum, Siscia, Singidunum) épültek ki, amelyek a négy pannóniai provincia strukturális felbomlása után a későbbi évszázadok térfolyamataira is hatottak. Ettől eltérő volt a dáciai útvonalak és centrumok szerepe, amelyek nem a fő birodalmi útvonalhoz, hanem egy leágazás mentén a szűkebb térség gyors és szó szerinti kiaknázását szolgálták. Rövid működésük és gyengébb kiépítettségük ellenére, Erdély domborzati zártságát és tagoltságát előnyként értékelő népek újra, meg újra megpróbálták feléleszteni a római térstruktúrát (24. ábra).

A „barbár” népmozgásoknak a volt provinciák felé irányuló migrációja és azok területén az uralmi struktúra kiépítésének szándéka egészen a 7. századig meghatározta a medence európai helyzetét és a benne kialakuló centrumtérségeket. Az egymás után következő hun, gót, gepida, langobard, népesség a romanizált térségek hasznosítására és uralmára törekedett. A történelmileg rövid időszakok, a birodalom belsejébe jutás célja és az állandóan változó erőviszonyok miatt nem építettek ki tartós és önálló térstruktúrát.

A Hun Birodalom számára a Kárpát-medence a rómaiak elleni felvonulás igen fontos területét jelentette, ezért térstruktúrájában a hadi mozgásoktól és céloktól függő elemek jelentek meg elsősorban. A fennállás rövid időtartama miatt azonban nem tisztázható a birodalmon belüli későbbre tervezett funkciója. (Bóna I. 1993).

24. ábra

Római provinciák a Kárpát-medencében az 1. és 4. század között

a) erdős hegyvidékek (erdő-térszín) b) állandóan, vagy időszakosan vízzel borított síkság (folyó-térszín) c) megletelepedésre kedvező síkság és dombvidék (település-térszín)

A gótok, gepidák és langobardok medencén belüli területi elhelyezkedését egymás elleni harcaik, és a volt provinciákba való betelepedés sikere szabta meg. Legtartósabbnak a gepidák tiszántúli és erdélyi megletelepedése (Apahidai fejedelmi központtal) bizonyult.

A hatodik század végétől megváltozott a térség geopolitikai helyzete. Olyan népek is bekerültek a Kárpát-medencébe, amelyeknek korábban közvetett kapcsolatuk sem volt a Római Birodalommal (avarok, északi szlávok). Észak-Itália új szerveződése elhatárolódnak a korábbi északkeleti irányoktól, így ez az útvonal és a Dunántúl, mint felvonulási terület elveszítette jelentőségét. Nyugati irányból, a Duna és a Morva mentén pedig egyre erőteljesebb migráció jelentkezett. Mindezek a későbbi magyar állami szerveződésre is kiható, különböző fejlettségű és eltérő irányból szerveződő térsztruktúrák kiépüléséhez vezettek.

- A Száva és Dráva mentén (és a Dél-Dunántúl egy részén) kimutatható a késő római struktúra (városok, útvonalak, vonzásirányok, a helyi illír-szláv népesség keresztény

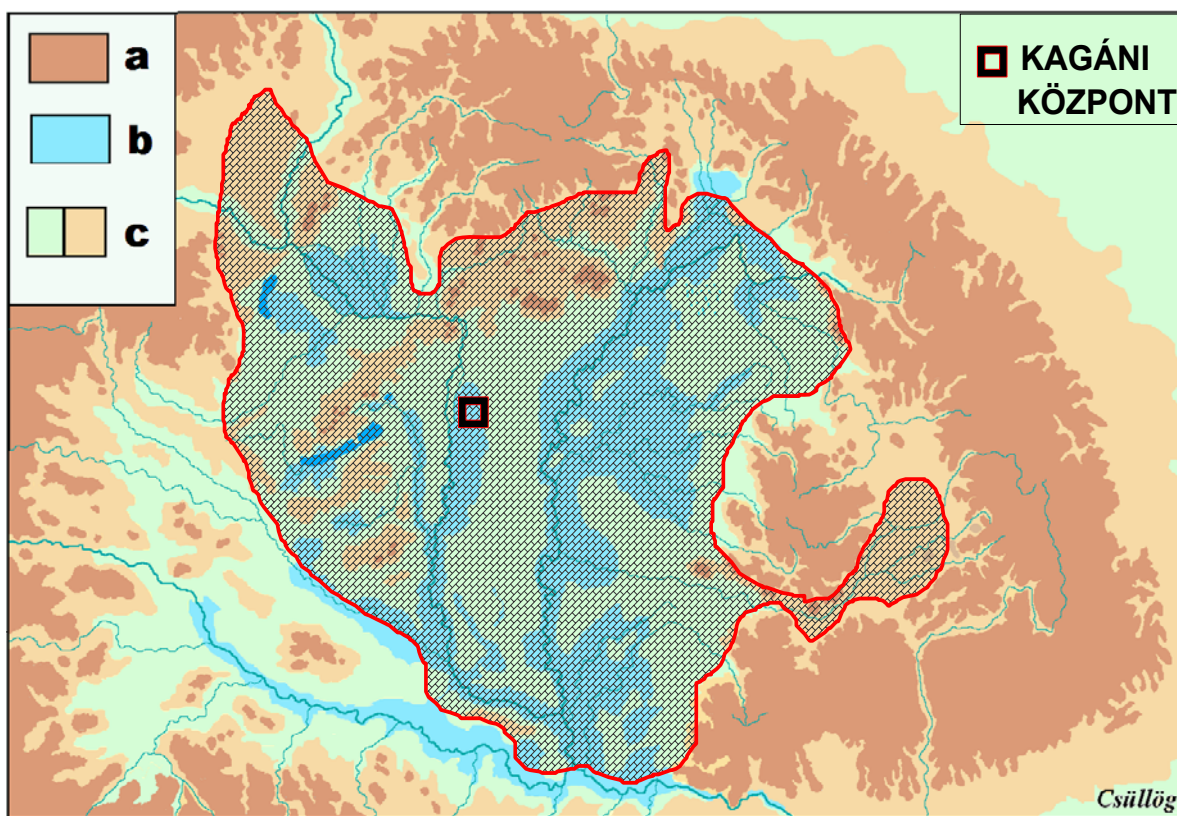
kultúrája) folyamatossága. Bár az észak-balkáni útvonal egy időre elveszíti folytonosságát, de Bizánc irányából egyre erőteljesebb hatások jelennek meg rajta. Az itt kialakuló területi szerveződés lesz a nagytérség legstabilabb és legjobban kiépített téregysége a magyar állam megszerveződéséig.

- *A stagnáló és leépülő késő római struktúra felélesztési kísérletei. Ilyen volt a frank-morva „Pannónia rekonstrukció”, a 9. század elején az Oriens tartományhoz (803-828) tartozó Pannonia Inferior és Superior megszervezése, vagy a bolgárok részéről az Erdély belsejébe nyúló Bolgár végek kialakítása. Ugyanakkor az adott népek ezeket rövid ideig uralják, és hatásukat nem tudják az egész térségre érvényesíteni.*
- *Újraszervezett római előtér erőteljes népesség koncentrációval a Morva és Garam között. A gyorsan váltakozó népségek közül korábban a langobardok, majd a szláv (morva) népesség alakít ki határozottabb területi szerveződést.*
- *A nagytérség többi részén az egész medencére irányuló szláv terjedés jelenik meg, keveredve egyes korábbi népek feltételezhető maradványaival, alapvetően köztes helyzetben, nagytérségi működést kialakító térstruktúra szintjei és valós centrumok nélkül.*

A nagytérség térszerveződési széttagoltsága ezért igen jelentős volt, és leginkább a korábbi centrumtérségek 10. századig tartó eltérő irányú, külső területekhez való kapcsolódásában nyilvánult meg.

2. 2. A TERÜLETI EGYSÉG KIALAKÍTÁSÁNAK KEZDETE

Az eddigi folyamatoktól jelentős eltérést hoz az avarság megjelenése, amely sajátos kettős funkcióval szervezi területiségét. Tömeges megtelepedései a centrumok nélküli területek folyó-térszínek területére esett. (Bóna I. 1994) Kagáni központjait is a Duna és a Kapos vízzel körbezárt térségeire feltételezhetjük. Ezek a térszínek jelentős védettséget jelentettek, illetve más, külső hatalmaknak valószínűleg nem voltak betelepítési törekvései. Ugyanakkor az avarság katonai szerveződéshez kapcsolódóan folyamatos törekvés volt a kiépültebb nyugat-dunántúli, Vág és Nyitra, valamint a Száva menti térségek tartós betelepítésére, illetve ott a katonai érdekek biztosítása. Ezzel folyamatos katonai összeütközésbe került a frank, morva és bolgár szerveződésekkel, mintegy erősítve és sajátosan vonzva azok érdekérvényesítését a medencében. Nem tudni, hogy mennyire tudatos vagy kényszer szülte folyamat zajlott le, de az avar szerveződésnél mutatkozik először bizonyíthatóan a Kárpát-medence korábban elkülönülten megjelenő területinek (Észak-Erdélyt, valamint az Északi-Kárpátok belső hegységeit kivéve) egységes politikai hatótérben való összekapcsolása. Ezt fejezte ki a belső medenceperem hegylábi völgyeiben a folyók mentén a szláv, valamint a „maradvány” népesség közé való lassú betelepülés folyamata, bár ez az erdő-térszíneknek továbbra is csak a peremét érinti (25. ábra).

25. ábra

A késő avar megtelepedés a Kárpát-medencében

- a) erdős hegyvidékek (erdő-térszín) b) állandóan, vagy időszakosan vízzel borított síkság (folyó-térszín) c) megtelepedésre kedvező síkság és dombvidék (település-térszín)*

Ebben az időszakban a területi szerveződések kevésbé szilárd voltát jelzi, hogy nincsenek (a Dráva–Száva-köz és a Nyugat-Dunántúl kivételével) központokra utaló nyomok a mozgási útvonalak zónáiban, ezek a tagoltabb, természetileg is védettebb belső völgyekben, vagy a folyó-térszínhez kapcsolódva jelennek meg. Fontosabb leletek a nyílt térszíneken a sokszor változó, egyszerű településnyomok mellett inkább a katonai felvonulásokhoz, temetkezésekhez kötődően találhatók.

Külön ki kell emelni a területi szerveződés egy sajátos oldalának, a vallási formák térbeli kiterjedésének összetettségét. Nem csak a kereszténység több változatának együttes jelenléte és kiépült területi struktúrájuk, hanem ezeknek eltérő irányú kapcsolódása is szerepet játszott a magyarság előtti területi szétagolódásban. Kimutatható (Tóth E. 1996) bizonyos késő római keresztény kontinuitás – döntően az ariánus irányzat kihatása – egyrészt az itt megforduló népek (gótok, gepidák, langobardok) vallása, másrészt bizonyos dunántúli néptörödékekhez kapcsolódó továbbélése révén, egészen a 8. századig. A hetedik század végétől pedig a keleti kereszténység szerveződési formái jelennek meg, döntően a Temesi délvidéken és Dél-Erdélyben. Később a frankokkal megjelenik a Rómához kapcsolódó kereszténység is, amelynek egyházi szerveződése a Duna menti és az észak-itáliai területekhez kapcsolódik.

2.3. A TERÜLETI EGYSÉG RÖGZÍTÉSE, A MAGYARSÁG TERÜLETFOGLALÁSA

A 9–10. században a nagytérségi dinamikát egyszerre jelzi egy befelé és egy kifelé ható irányultság, amelynek folyamatos és egységes működtetése bizonyos római birodalmi előzmények és avar próbálkozás mellett csak a magyar államszerveződés kialakulása kapcsán jött létre. A korábbi különböző irányú itáliai, frank, morva, bolgár törekvések után nem valamely külső térséghez, centrumhoz, vagy irányhoz kötötte a térség folyamatait, hanem társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva használni és működtetni tudta a téráramlási vonalak hierarchikus rendszerét. Erre, pedig egy olyan társadalom volt alkalmas, amely hosszú időn keresztül alkalmazkodott az áramlások dinamizmusához, azaz magas fokú területi mobilitással (Hofer T. 1997) rendelkezett. A magyarság 9–10. századi területi elhelyezkedését a Kárpát–medencében vélhetően több szempont határozta meg:

- *Stratégiai/politikai:* A korábbi hatalmi struktúrák betagozható területeinek leszakítása, külső védelmi rendszerek kiépítése, a hadi felvonulási utak biztosítása.
- *Hadszervezeti/katonai:* A katonai/törzsi központok védett és a felosztott katonai funkcióknak megfelelő, politikailag kiegyenlített elrendeződése, valamint hadi utánpótlási bázis területek biztosítása.
- *Közigazgatási:* A területi egységet kifejező és a működést fenntartó sajátosan osztott törzsi szállásterületek és központok kiépítése.
- *Gazdálkodási:* A különböző funkciók – ló és szarvasmarhatartás, földművelés, só és fém bányászat, vasipar, hadellátó koncentrált kézművesség, elosztás – népességcsoportjainak telepítése a funkciókra alkalmas térszínekre és megfelelő arányú területi elosztása.
- *Védettségi:* A lakóhely és a térhasznosítás környezetének megfelelő védhetőségének biztosítása.
- *Közlekedési:* Először katonai útvonalak, a fejedelmi/királyi udvari ellátási útvonalak, majd a települések elérhetőségének útvonalai voltak fontosak.

A 11. században Szent István által megindított állami regionalizáció részletezése előtt érdemes körülmények között egy olyan felvetést, amely a területfoglalás sajátos magyar és kárpát-medencei elvét modellezi és alapvetően a medencei vízrajz sajátosságaira épül. A honfoglalás előtti magyarság megtelepedési és térhasznosítási formáinak folyóvízhez kötődése jól ismert és elfogadott, csak úgy, mint ennek továbbélése a kárpát-medencei megtelepedéskor a 9–10. században. (Bakay K. 1978) Különösen a téli és a nyári szálláshelyek tárgyalásakor (Györffy Gy. 1977, 1997) került ez előtérbe, a fejedelmek nevének sajátos, folyók menti elrendeződése alapján. Eltekintve ettől a vitától, a régészeti leletanyagok, a temetők, a 10-11. századi települések nyomai erőteljesen kötődnek a folyókhoz, sőt egy folyó mentén a torkolattól a forrásig összekapcsolható leletanyag és névanyag mutatható ki, de döntően csak a medence belseje felé tartó folyók mentén.

Mindez azt jelzi, hogy a folyók futása volt a legfontosabb regionalizációs (területszerzési) megjelenítő és rögzítő eszköz, mivel a folyók mentén világosan lehetett követni a jelenlét kiterjedését és a hatalom érvényesítését, mégpedig határozott rendszer

szerint. Ebben kifejeződött a folyók hierarchiája – a Duna, a Tisza, és a mellékfolyók; valamint az Árpád házi fejedelmek és Szent István központi térségének elhelyezkedése és a Dunához kötődése, amellyel az ország hatalmi súlypontját a térség nyugati felére, a pannon – morva térségre helyezték. Ez az a központi mag, amely köré a folyók futásának és hierarchiájának megfelelően kiépítik – a korábbi felosztással szemben – a korai állam területi struktúrájához vezető tagolási és összefüzési rendszert. Hatalmi perifériaként kezelték, de könyörtelenül betagozták a korai Erdélyt (amelyen ekkor a későbbinél sokkal nagyobb területet értettek, vagyis a Felső-Tisza-vidék jelentős részét is hozzátartozónak vették), ugyanígy a Temes vidékét, Somogyországot és a Dráva – Száva-közt – ahol a bolgár, morva, szláv jelenlét hatása erőteljes volt.

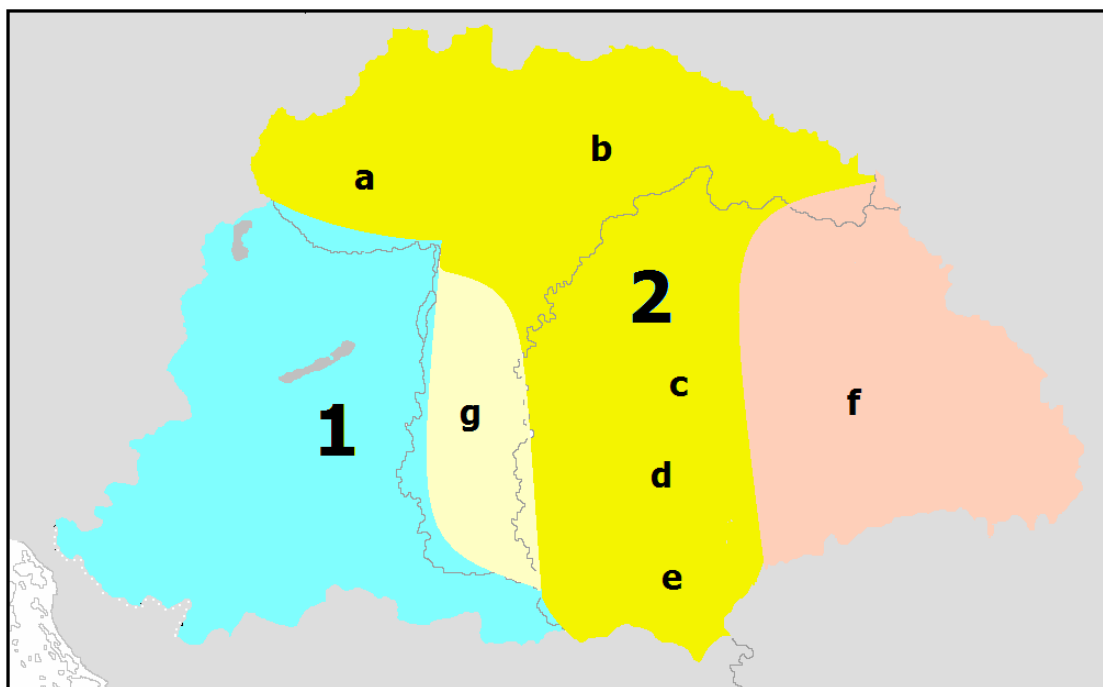
Pannónia végleges betagozásával alapvetően kettős területfoglalási struktúra mutatható ki a 10. századra (26. ábra):

1. A **pannóniai struktúra** elsősorban a késő római provinciák tagolódását követi a Dunántúlon, ahol a folyók közti teret a római utak tagolják kiindulásképpen hármas egységre, amit a korai egyházmegyék, de a korai vármegyék is jól mutatnak. Itt a jelentősebb központok a korábbi hatalmi struktúrákhoz kötődően, elsősorban az útvonalak mentén jöttek létre (Sopron, Vasvár, Zalavár, Somogyvár, Veszprém, Székesfehérvár, Buda). Hasonlóan megmaradt a római kelet-nyugati tagolás (Savia és Pannonia Secunda) a Dráva – Száva közti területeken, és a Dunának a Dráva – Morava közti szakasza mentén.
2. A **medencei struktúra** alapvetően a Duna és a Tisza mellékfolyóira épül, azok mentén való területfoglalást jeleníti meg és több elkülönülő részből áll:
 - a. A Duna Morva és Ipoly közötti szakaszára és az ide beömlő jelentős mellékfolyókra épülő folyó-menti struktúra (a korábbi morva hatalom területe), ahol a meghatározó központok a mellékfolyók betorkolása közelében és a fontos völgykapukban, kettős vonalban jelennek meg:
 - Morva – Pozsony, Sasvár
 - Vág, Nyitra – Komárom, Galgóc, Bány, Nyitra
 - Garam – Esztergom, Bars
 - b. A Tisza jobboldali mellékfolyóira épülő struktúra ahol a 11. századi központok már elsősorban nem a torkolatok közelében, hanem vagy a nagyobb mellékfolyók mentén, a síkvidék és a hegyvidék találkozásánál, vagy a belső ”folyóelágazásoknál” épülnek ki:
 - Zagyva – Pata, Szolnok
 - Sajó, Bódva – Gömör, Borsod,
 - Hernád – Szerencs, Újvár
 - Bodrog, Ung, Latorca – Zemplén, Ungvár
 - c. A Tisza baloldali mellékfolyói a Szamos és a Maros között, ahol kettős központstruktúra alakult ki. Itt a központok a hegyvidékből kilépő folyók völgykapuinál jelennek meg:
 - Szamos – Szatmár
 - Ér, Berettyó – Szalacs
 - Sebes-Körös – Bihar, Várad
 - Fehér-Körös – Zaránd

A vízzel borított síkságok peremén pedig, a folyók mellett, őrző és révközpontok alakultak: Békés, Gyula

A 11. századi regionalizáció előzményei

- d. A Maros menti közvetítő zóna, amely meghatározó szerepű lesz Erdély betagozásában: Szeged, Marosvár, Csanád, Arad központokkal
- e. A Duna – Tisza – Maros és a Déli-Kárpátok közötti terület, ahol elsősorban
 - a Dunához – Krassó, Keve
 - és a mocsarak peremén az Erdélybe vezető útvonal mentén – Temesvár – szerveződve jönnek létre központok
- f. Az erdőntúli folyók menti területfoglalás
 - Maros – Gyulafehérvár, Újvár
 - Kis-Küküllő – Küküllővár
 - Szamos – Doboka, Dés
- g. A folyóközi térség: a Duna és a Tisza közötti mellékfolyók nélküli terület, ahol központok csak a két folyó partján szerveződnek:
 - A Duna mellett – Kalocsa, Bodrog, Bács
 - A Tiszánál a mellékfolyó torkolatokkal szemben
 - Körös – Csongrád
 - Maros – Szeged

26. ábra

A magyar területfoglalás elve

- 1. pannóniai struktúra 2. medencei struktúra:** a) a Duna baloldali mellékfolyói a Morva és az Ipoly között b) a Tisza jobboldali mellékfolyói c) a Tisza baloldali mellékfolyói a Szamos és a Maros között d) a Maros mente e) a Duna, Tisza és Maros közti bolgár uralmú térség f) erdőntúl g) a Duna és Tisza közötti folyóköz

A Duna jelentette a külső hatalmakkal való összeköttetést és kapcsolódást (Német–Római Császárság és Bizánc), míg a mellékfolyók jelezték a foglalt területet. Ebbe a rendszerbe ekkor csak a két kifelé jelentős tartó folyót az Oltot és a Poprádot nem illesztették be szorosan, csak a 12. században történik változás, amikor is az ekkor kialakított területi rendszerben különálló szász és székely megletelepedés térségei lesznek. A későbbi századokban a folyóhierarchia szervező szerepe háttérbe szorul, de szerkezeti hatásai a regionalizációs téregységek kialakításában sokáig jelen vannak.

Ez a kettős, folyókhoz kapcsolódó területfoglalási szisztéma fejeződik ki a politikai, dinasztikus területfelosztásban a királyi hatalom kiépítésekor.

3. A 11-13. SZÁZADI REGIONALIZÁCIÓS TÉREGYSÉGEK

Mellőzve a szállásterületeknek törzs vagy nemzetség szerinti kialakításának és felosztásának az irodalomban vitatott (*Györffy Gy. 1977, 1996, Kristó Gy. 1996/a, 1996/b*), erőteljesen történeti aspektusú folyamatát, a földrajz oldaláról megállapítható, hogy a területi szerveződés alapvetően a fő mozgási vonalak (későbbi áramlási pályák) csomópontjaihoz, elágazásaihoz kapcsolódva mindhárom funkcionális térszínre – ha nem is azonos mértékben és hasznosítási céllal – kiterjedt, és az uralmi rendszerbe beépítette a korábbi térstruktúrákat is. Az is tény, hogy ez a folyamat történeti mértékben igen rövid idő alatt ment végbe, bár ilyen gyors és jelentős foglalásra a Kárpát–medencében már volt példa a hunok és avarok esetében. Azonban ekkor a területszerzésen túl olyan területi rendszer kiépítése következett be, amely igen gyorsan – néhány évtized – alatt megteremtette azt a szerkezetet, amely kisebb módosulásokkal évszázadokig tartós maradt. A rövid időtartam alatti teljes területi uralom kiépítésének lehetséges oka a történettudományban régóta vita tárgya. A következő okok vetődtek fel: az esetleges korábbi foglalásokkal való kapcsolat (*László Gy. 1978*), az előnyös külpolitikai helyzet (*Györffy Gy. 1977, Kristó Gy. 1996*), a társadalom kedvező szerveződési sajátosságai (*László Gy. 1944/1988, Györffy Gy. 1997*), a vezetői karizma, a szent istváni tett (*Györffy Gy. 1977*), vagy a térhasznosítási képesség magas foka (*Hoffer T. 1997.*). Valószínűsíthető az összes említett tényező valamilyen arányú együttes hatása, de a földrajzi vizsgálatban jobban értelmezhető az utolsó tényező szerepe. Ezt legjobban a regionalizáció jogi és törvényi formákkal rögzített téregységeinek a térhasznosítási folyamatokra és a regionális összefüggésekre építő megszervezése fejezi ki.

3.1. A KORAI TARTOMÁNYOK A 11–13. SZÁZADBAN

A 10. század végétől formálódó állami/királyi területi rendszer kiinduló állapotában több eltérő funkciójú téregységekből állt (27. ábra):

1. A külső (hegyvidéki) és belső (egyres folyó-térszíni és Duna-Tisza köz) gyepűk
2. Az örvidékek - Alpok alja, Morva mente, Északkeleti-Kárpátok, Dél-Erdély, Duna-Száva köz

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

3. A dukátusok kiemelt szerveződésű területei
4. Erdély és a szlávok lakta Dráva – Száva köz elkülönülő térségei
5. Elsősorban a Felső-Tiszavidék és a Bécsi-medence közti útvonal betorkoló folyóvölgyeinek – Hernád, Sajó, Ipoly, Rába - leágazásainál kialakuló köztes szállásterületek és fejedelmi központ
6. A Garam torkolata és a Csepel-sziget között a Duna, valamint a ráhordó összekötő vonalak mentén, a Pilishez szerveződő fejedelmi központ.

Elrendeződésük követi a fő mozgáspályákat a Morvától a Felső-Tiszaig és onnan a Moraváig húzódó hegységperemen egymást váltva helyezkednek el az örvidékek, dukátusok, a fejedelmi és a nem kiemelt funkciójú szállásterületek.

Az államszerveződés területi rendszerének kiépítésében az első fontos feladat az államalapítást megelőző törzsi/nemzetségi térstruktúrák beépítése volt, amelyek szükségszerűen ráépültek a korábbi hatalmi struktúrák térségeire. Ilyenek a Morva és Garam közötti morva térség, a pannóniai frank–morva központ, a temesi és erdélyi bolgár uralmi területek, és az aktív helyi népességű határmenti térségek a Rába – Mura – Dráva – Száva között. E térségek uralása és betagozása a Felső-Tisza-vidék (erdélyi előtér, Biharország) fejedelmi térségével együtt létfontosságúvá vált az ország területi és politikai egysége szempontjából. Ez a folyamat több évtizeden keresztül zajlott és komoly dinasztikus hatalmi harcokban is kifejeződött. Eredményképpen pedig megjelent egy új korai struktúra, amely szerveződésében már királyi – állami volt, de területi vonatkozásokban őrizhette a korábbi elrendeződést. Először a nagy téregységek jelentek meg, így a tartományok, az egyházmegyék és néhány korai nagyobb területű királyi vármegye, majd a 11. század végétől, megjelennek a kisebb téregységek, a továbbosztott egyházmegyék és vármegyék, de a tartományi szerveződés a megyékkel együtt él tovább.

A részleges szerveződési önállóságot megjelenítő **korai tartományok** (Kristó Gy. 2003) fontos szerepet játszanak a korai államiség területi megjelenésében. Ebben meghatározó a térségek medencén belüli, különálló helyzete és kiépítettsége, valamint hosszabb ideje funkcionáló központjaik – Erdélyben Gyulaféhevár (Apulum-Belgrád), Torda (Potaissa) és Kolozsvár (Napoca), a Duna mentén Belgrád (Singidunum), a Száva mentén Siszek (Siscia) és Szerém (Sirmium), az Adria partján Zeng (Senia) – megléte a vonzáskörzeteikben sűrűn elhelyezkedő szervezett népességgel együtt. Ugyanakkor jelentős különbségek is vannak a két terület között, amelyek eltérően befolyásolták a konkrét regionalizációs folyamatokat (26. ábra). A korábbi területi struktúrák továbbélése, beépítése ezért döntővé vált ezekben a térségekben.

A korai **Erdély** (amely alatt a 10–11. században sokkal nagyobb területet értenek, mint a későbbi jogilag rögzített Erdélyi vajdaság) zártabb felépítése és a nagytérségi mozgásvonalaktól leágazó útvonalakhoz kapcsolódó helyzete más formában, de szintén az egymást követő térstruktúrák erőteljes hatását közvetítette.

Erdély szervezése a 11. és 12. században folyamatosan, több lépcsőben történt, az első lépés a betagozás folyamata, Gyula területéből Doboka vármegye, Zoltán területéből Fehér vármegye kialakítása volt. Ezt követte a katonai védelmi szerepének, a támadások kivédésére való alkalmasságának további erősítése az erős helyi hatalommal, mivel

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

Erdély fekvése, felépítése, a királyi központi területtől való távolsága mindezt megkívánta.

A folyó-térszín hiánya és az átvezető folyósokkal, útvonalakkal tagolt háttérterület következtében a téraktivitás a kivezető folyók – elsősorban a Maros és a Szamos – völgyeire koncentrált. A népesség összetétele is sokkal vegyesebb: a betelepülő magyarok előtt bolgárok, szlávok és egyéb, töredékes népcsoportok jelenléte mutatható ki, a különböző völgytalpi, erdei és havasi térhasznosítással összefüggő megtelepedésben. Ezért itt a regionalizáció összetett térfunkciókra épült, amelyekben a hegyvidéki háttér szervezése más térségeknél nagyobb szerepet kapott. A nagytérségi központoktól való távolsága, helyzete, a külső átjárók katonai védelme mellett a lassú, de a gazdasági aktivitás növekedésével erősödő népességmigráció, az európai jelentőségű só, érc bányászat, fémművesség szervezése, a hasznosítatlan területek nagysága igényelte az összefüggő térstruktúra kialakítását. Ez kezdetben – részben az előbb említett adottságok és a bolgár/bizánci hatás miatt – a központi fejedelmi törekvésekkel nem egyező territórium formában indult meg, és a két irányból – a Felső-Tisza, Szamos és a Temes, Maros felől – meginduló folyamat a korábbi hatalmi struktúrának a magyar szállásterületi struktúrába való beépítését jelentette. A folyók menti szállásterületek kiépítésével egységesülő rendszerben a megyék szerveződése az után indult meg, hogy István felszámolta és királyi tisztséggé alakította a Gyula és Ajtony nevéhez fűződő törzsi/nemzetségi jogi formát. A régió belül hosszú ideig három eltérő működésű regionalizációs téregység jellemző: a Maros, a Küküllők, a Szamosok és az Aranyos menti szállásterületek központjaira, a bányavidékekre és a fontos összekötő útvonalakra szerveződő királyi vármegyék mellett, az azoktól különálló királyi földek és székely székekkel átalakuló határőrvidékek alakultak ki.

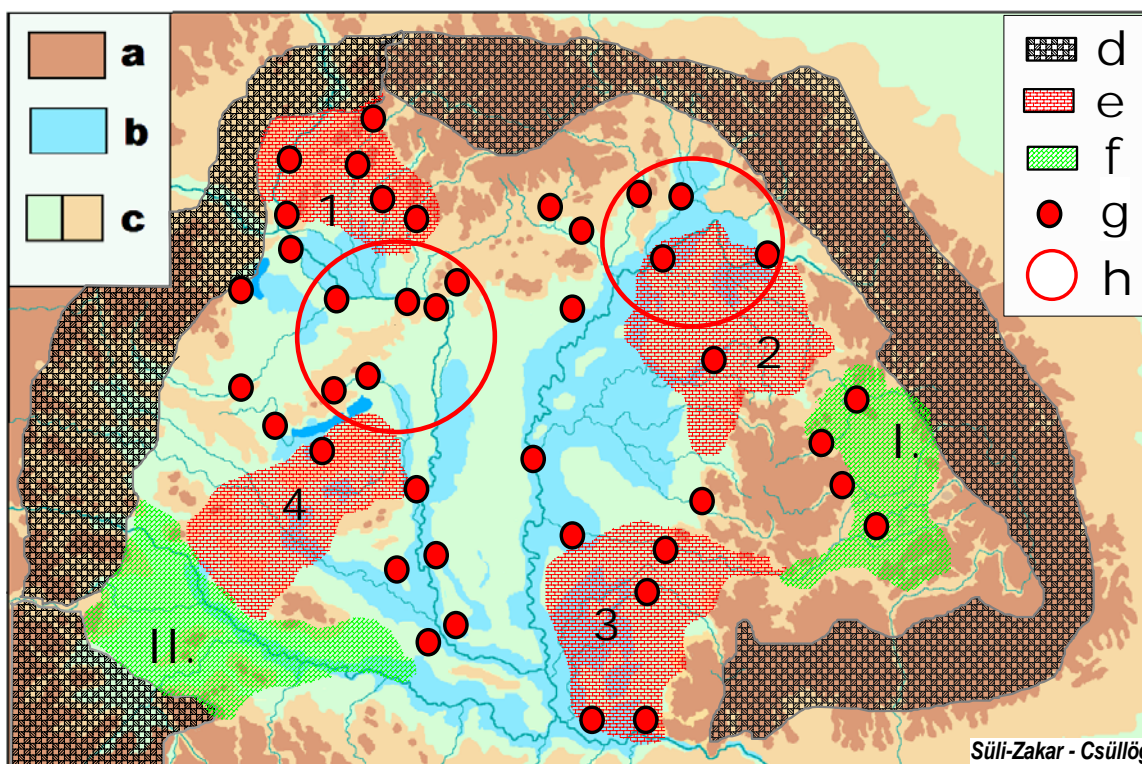
Szlavónia területe a 11. században még nem szerveződik világosan formában. Egyrészt a Dráva – Száva köz Somogy és Kolon (Zala) megyéhez tartozott, másrészt a Száva menti térségek erőteljesen kötődtek a Szlavóniaként nevezett és szlávok lakta, ekkor még külső térséghez, a tengermelléki Dalmáciához és a tengertől a Kapella hegységig terjedő Horvátországhoz. Változást ezek elfoglalása és egy bán kinevezése hoz a 11. század végén. A báni hatalom és jövedelmek ottani csökkenése tette szükségessé a Szávától északra lévő területeknek a Szlavón bánshoz csatolását, lényegében ekkortól értelmezhetjük Szlavónia tartomány (a Száva-vidék és Horvátország) létét, amelyet a királyi szándék hozhatott létre (*Kristó Gy. 2003*). Így, Szlavónia ekkorra már elsősorban a Dráva-Száva közének nyugati területét jelenti (Savia római provincia területe). Aktivitási térszíneit a kárpát-medenceihez csak részben hasonló elrendeződés jellemzi. A folyó-térszínnek közé zárt település-térszíneket kisebb belső hegyvidéki (Mecsek/Zselic, Bilo, Papuk/Pozsega havasa, Fruska Gora/Tarcal) a Száva déli mellékfolyóinak völgyeihez kapcsolódó jelentős külső hátterek keretezik. Ez a helyzet domborzatilag zárt, de működésileg aktív külső nyitottságot jelent. Etnikai összetétele is egyöntetű, a szláv népesség túlsúlya meghatározó.

A déli területek folyamatos (korábbi és későbbi) ütköző szerepe a helyi szerveződési formák részbeni önállósága mellé az erőteljesen érvényesített katonai funkciót társította. A térségből egyrészt Baranya, Bodrog, Bács és a határ funkciójú Pozsega, Valkó, Szerém megyék jönnek létre másrészt, pedig a megyékre csak lassabban szerveződő,

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

elkülönülését részben megőrző Szlavónia szerveződik meg. István után a térfolyamatokból adódó politikai, katonai törekvések célja a külső hegyvidékek, ország felé tartó folyók völgyeiben a változó területű bánóságok katonai, és a tengeremelléki Horvátország stratégiai érdekérvényesítő területeinek kialakítása.

Mindkét tartományban megjelenik a 11–12. századtól a megyeszerveződés is, de az ország más részeitől eltérően ez sokkal lassabban megy végbe és Erdélyben még a 17. században sem érvényesül a teljes területen. Ugyanakkor Erdélyben a regionalizmus és a regionalizáció hosszútávon egyensúlyban és azonos térkeretek között érvényesül, és csak a 16. század második felében lezajló folyamatok következtében lépi túl a regionalizáció a regionalizmus kereteit (Erdélyi Fejedelemség). Mindvégig megőrzi tartományi jellegét. A Délvidéken a korai időktől kezdve a regionalizáció érvényesül erőteljesebben és a tartományi forma elhalványul, illetve áthelyeződik a Szávától délre eső erőteljesen stratégiai és katonai funkciójú bánóságokra. (A tartományi jelleg a 14. századtól új formákban jelenik majd meg.)

27. ábra

Magyarország korai térstruktúrájának regionalizációs téregységei a 10–12. században

- a) erdős hegyvidékek (erdő-térszín) b) állandóan, vagy időszakosan vízzel borított síkság (folyó-térszín) c) megtelepedésre kedvező síkság és dombvidék (település-térszín) d) külső gyepű e) **dukatúsok:** 1. Nyitrai 2. Bihari 3. Temesi 4. Somogyi g) a korai várispánságok h) fejedelmi-királyi központi térség **tartományok:** I. Erdélyi vajdaság II. Szlavónia

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

Részben eltérő a fejedelmi és királyi öröklésrendhez kapcsolódó, a honfoglalás bonyolult uralmi összetettségét területi formában is kifejező **korai dukátusok (hercegségek)** szerepe. Keletkezésüket leginkább a 11. század közepére teszik és a bonyolult királyi hatalom megosztásrendszeréhez kötik. Többször felmerült ugyanakkor előzményeik (esetleg mint korai hatalmi megosztási, dukátusi forma) 10. századi megléte is (*Kristó Gy. 2003, Bakay K. 1978, Györffy Gy. 1977*), mivel a korábbi kárpát-medencei hatalmi struktúrákkal és a regionalitással való összefüggésük több szempontból is kifejezhető. A három meghatározó dukátus – Bihar, Temes és Nyitra – korábbi hatalmi térstruktúrák központi térségeihez kapcsolódik és ebből adódóan a nagytérség erőteljesebben népesedett és gazdaságilag fontos részeit jelenti. Közös sajátosságuk, hogy a később erőteljessé váló áramlási pályákon található, mégpedig nagyon fontos stratégiai helyzetben, meghatározó útvonalak találkozásánál, ahol a központok egyrészt a folyókhoz kapcsolódva az erdő-térszinek kijáratainál, a településtérszín peremének védettebb völgyeiben, másrészt a folyó-térszín szintén jól védett belsejében szerveződnek (27. ábra).

A volt morva uralmi területekre, az északnyugati kapuhoz szerveződik - a Vág és a Garam között - a **Nyitrai Dukátus**, míg a dunai vonal másik végpontjára, a bolgár területekre a **Temesi Dukátus**. Ezeknek nem csak az előző hatalom konszolidálása és a magyar uralom erőteljes, katonai és uralmi viszonyokban kifejezett biztosítása a feladata, hanem az ország szervezésének lehetőségeit megszabó bajor (Német-Római Birodalom) és bolgár (közvetve a Bizánci Birodalom) hatásirányok kezelése is. A dukátusok központi területei és a hozzájuk kapcsolódó térfolyamatok (szállásterületek elosztása, őrvidekek, vonalak kijelölése, útvonalak biztosítása, központok kiépítése) a későbbi Dunáninnen és a Temesi Délvidék régiók magterületeit adják.

Hasonló kiépítésű és funkciójú, de eltérő helyzetű a Tiszántúlhoz kötődő **Bihari Dukátus**, amely a honfoglalás után a térség első regionális megjelenítője. A Körösök mente a régészeti leletek tanúsága szerint a gepida és avar korszak óta folyamatos és relatíve sűrű megtelepedésű volt. Ide, és a hegységperemmel érintkező térségbe települtek a honfoglalók, és a folyók révén szoros kapcsolatot építettek ki az igen védett helyzetű folyótérszinnel, valamint a hegyvidéki folyosókon át a bányaterületekkel és az észak-erdélyi központokkal. Itt nem a külső hatalmi központok hatásainak felfogása és az itt maradt népelemek feletti uralom biztosítása, hanem a nagyon fontos észak-erdélyi területek betelepítésének, bányatermék forgalmának ellenőrzése és az ország belseje felé közvetítése volt a meghatározó funkció. Szoros kapcsolódás alakult ki a Felső-Tiszavidékkel, amely a 10. század elejéig a magyar szerveződés felvonulási területe volt, és ezt a stratégiai szerepét, mint fontos fejedelmi terület, a szállásterületek és központok kiépítése után is megtartotta.

Sajátos helyet foglalt el ebben a rendszerben a Dunántúl. Bár ez a pannon térség minden nép területszerzésének célpontja volt, de a frank kísérlet után, a változások következtében a 10. századra elveszti korábbi stratégiai jelentőségét. A magyar stratégia és területi megszilárdulás következtében a bolgár és bizánci területekről nehezen elérhetővé, míg a bajor területekről pedig megtarthatatlanná vált. Fontossága a honfoglalás lezárásában nyilvánult meg. Pannónia dunántúli része igen sajátos állapotban élhette meg a magyar foglalást, amely 900-ban katonai úton, de nem

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

háborúban történt meg (Györffy Gy. 1996). Bár a Dunántúl nem rendelkezett magas zárt hegységekkel és a Tisza mentihez hasonló méretű folyó-térszínekkel, sűrű völgyhálózatú középhegységi és dombvidéki felszínei és a közöttük kialakult vizenyős mocsaras területek (Fertő-tó, Hanság, Rábaköz, Balaton, Kis-Balaton, Sárrét, Velencei-tó, Sárvíz, Sárköz, Kapos és Dráva mente) mégis több elkülönülő, zártabb térségekre tagolták ezt a Duna és Dráva által három oldalról közbezárt térséget. Már a késő római korban igen erőteljes területi átrendeződés ment végbe, a limes katonai vonalai helyett a védhetőbb térségekben nagy belső erődök épültek, mintegy számolva az elkövetkező viharos évszázadokkal. Az újonnan megjelenő népek vonulásai és háborúi sok tekintetben elpusztítják a romanizáció infrastruktúráját, de az épített környezet – utak, városi építmények, szentélyek, erődök stb. – maradványai még sok formában hasznosíthatóak lehetnek. Valószínűsíthető a földművelési térszinek nagyobb részének és a technológiának továbbélése is. A lehanyatló és elbukó uralmak népessége csak kevés kivétellel költözött ki teljes számban innen (vandálok, langobardok), így a népesség 900 körül már igen vegyes összetételűvé vált. (Szőke B. M. 1996) Ugyanakkor több hatásirány találkozott itt, észak-nyugat felől a frank, bajor, morva, keletről az avar, délen a balkáni szlávoké és Bizáncé. A természeti, népességi és hatásirányi tagoltság kifejeződik a magyar területi struktúra itteni kiépítésében:

- *A központi fejedelmi terület Esztergom és Fehérvár központokkal*
- *A Dunához szerveződő tágabb Rába menti térség Győrvar központtal*
- *A Vértes és a Mura közti dombsági és hegyvidéki erdőségek Veszprémvár központtal*
- *A Dráva-Száva közével szorosan kapcsolódó a Balaton és a Zselic-Mecsek erdőségei közötti somogyi térség Somogyvár központtal*
- *A Dráva, Duna és Sárköz közötti térség a Száva – Dunai délvidékhez kötődően*

A Dunántúl frank központhoz kapcsolódó része, **Somogyország** is kiemelt fejedelmi, vagy dukátusi szerepet kap, amely azonban több okból is csak rövid ideig él. A kalandozások lezáródása után Pannónia már nem volt olyan fontos katonai felvonulási terület, mint korábban. Amiatt, hogy Géza a nyugati határokról megegyezik a Német-Római Birodalommal és a katonai súly délvidékre helyeződik az ezredfordulóra a térség stratégiaiilag köztes területté válik. Talán ennek is szerepe volt Koppány főhatalmi és területi követeléseiben, mert nem csak az önállóságot növelő territórium hatalom kiépítésére törekedett – mint később Ajtony és Gyula – mivel Pannónia erre, a kiépült területi rendszerben már nem volt olyan alkalmas helyzetben, mint Erdély, vagy a délvidék. Mindez nem véletlenül váltotta ki István drasztikus választát, aki nem egyszerűen a duxot cserélte le, hanem Koppány kivégzésével itt a dukátus lehetőségét is megszüntette és a területet szorosan beépítette a királyi, királynői és egyházi rendszerbe, amit kifejezett a sváb, bajor térségekből érkezett udvari főemberek itteni birtokhoz juttatása is. Így István uralkodásának elejére a volt Pannónia dunántúli térsége a Magyar Királyság leginkább összefüggően szervezett részévé vált.

A dukátusoknak nem csak a kezdete tisztázatlan, de részben valódi számuk, és tényleges területi működésük időtartama is. A történészek egy része csak a két „késői” dukátust, az 1048 körül I. András által létrehozott nyitrai és biharit tartja bizonyíthatónak az oklevelek alapján (Kristó Gy. 2003). A két nyugati dukátus a királyi magterülethez való közelsége miatt, hamar elveszíti tényleges önálló szerepét (bár bizonyos

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

térműködésben, pl. egyházmegyék, vármegyék kialakítása, birtokviszonyokban megőriz valamit ebből később is). A két keleti dukátus viszont Erdélyhez és a határokhoz kapcsolódása, valamint a nagy távolság következtében, tovább és többet őriz meg ebből külön kormányzati szerepéből. A két belső hercegség 12. századi felszámolása után a peremterületekhez kapcsolódóan jelennek meg dukátusi szerepű térségek a királyi családon belüli hatalomfelosztás területi formájaként, egyrészt a délvidéki bánságok kapcsán, másrészt Szlavónia és Erdély tekintetében, amikor a királyi család tagja hercegeként a létező különkormányzati egység élére kerül a bán és a vajda elé (*Kristó Gy. 2003*).

3.2. A MEGYERENDSZER A 11–13. SZÁZADBAN

A történeti szakirodalom szerint az államszerveződéshez köthető területi struktúra regionalizációs értelemben már eltért a honfoglalás utáni évtizedekben kialakítottól (ezért is nehéz a korábbi formát meghatározni), de még messze nem mutatta a 100 – 200 évvel későbbi állapotot. Így valójában átmeneti jellegű és kettős szerkezetű struktúra volt, mivel a környező hatalmi struktúrákkal összekapcsoló és a korai regionalizációban alapvetőbb egyházi megyerendszer egyenrangú volt a kiépülő királyi megyerendszerrel (*Kristó Gy. 2003, Bakay K. 1978, Györffy Gy. 1977*).

A korai egyházmegyék

Az Európában döntő fontosságú szakrális egységet kifejező egyházmegyék kapcsán jelenleg vita tárgya, hogy vajon ezek kialakítása megelőzte, vagy követte a vármegyék szervezését, esetleg egyszerre hozták létre őket (*Kristó Gy. 2003*). Nehezen eldönthető kérdés ez, mivel a források és a később leírtakból megismert események nem adnak rá világos választ. A fontosságuk az európai betagozódásban és a hatalmi terület nem katonai kinyilvánításában, nem utolsó sorban a keresztény fejedelmi és királyi főhatalom megjelenítésében, indokolja a korai szervezést. Térbeli vonatkozásban igazodtak a hatalmi terület lefedésére, a bizonytalan területek (Vág és Nyitra mente, Száva és Duna mente, Erdély) bevonására. Nyilván való, hogy a korai egyházmegyék az első jogilag alátámasztott új állami – királyi szerveződési téregységek, amelyekkel érvényes ellenvetések nélkül (érvénytelenek persze voltak, pl. Ajtony és Gyula) felül lehet írni a korábbi törzsi területiséget. Ezt kialakításuk menete is mutatja: 997 – veszprémi, 1000 – győri, 1001 – esztergomi, 1003 – erdélyi 1009 – pécsi, egri, kalocsai, 1030 – marosvári. A fentieket bizonyíthatja, hogy az erdélyi és a marosvári egyházmegyék Gyula és Ajtony által szervezett törzsi területek voltak. Csak később került sor az egriből kiszakított bihari és a – korábbi hovatartozását nehezen kideríthető – váci egyházmegye kialakítására. Számukat és nagyságukat tekintve a politikai érdekek mellett az is fontos lehetett, hogy az egyházmegyei terület központjából bejárhatók és elérhetők legyenek. Ezért meghatározó a folyókhoz igazodó megjelenés. A korai egyházmegyék elhelyezkedése, száma (28. ábra) világosan mutatja a kárpát-medencei tagolódáshoz igazodó területszervezés szempontjainak korai megjelenését a belső medenceperemre épülő Esztergomi, Eгри, Bihari, Marosvári egyházmegyékkel, a folyóközi területekre szerveződő Váci és Kalocsai egyházmegyékkel, valamint a pannóniai tagolódást világosan mutató Győri, Veszprémi és Pécsi egyházmegyékkel. Látható, hogy egyszerre jelenik meg az egyházmegyék kialakításában a korábbi hatalmi

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

struktúrák beépítése, a politikai, királyi hatalmi érdek érvényesítése és a nagymedencei térkapcsolatok korai szervezése. Nem véletlen tehát, hogy a korai, még nem osztódott egyházmegyék a nagymedencei regionális tagolódás alapvonásait mutatják már a 11. században. Különösen informatív az érseki és püspöki központok elhelyezkedése, mivel az ország belső területén (Doboka kivételével) találhatóak, és mintegy szabálytalan gyűrűt alkotva egybefogják a különböző területfoglalási és ekkor már államszervezési térségeket:

1. a Duna menti királyi központi területet (Esztergom)
2. a medencei szerkezet egységeit (Esztergom, Eger, Bihar, Marosvár)
3. a pannon tagolású dunántúli egységeket (Győr, Veszprém, Pécs)
4. a folyóközi egységeket (Vác, Kalocsa)

28. ábra
Egyházmegyék 1050-ben
(Kristó Gy. nyomán)

A korai vármegyék

A korai vármegyék kialakulása együtt ment végbe a királyi tisztségek megjelenését hozó társadalmi átalakulásokkal (Györffy Gy. 1977, Kristó Gy. 1988, 2003). A 11. század közepétől a földrajzi felépítésében és társadalmi térhasznosításában összetett Kárpát–medencei szakrális egységet már a királyi korona alá foglalt, nevesített területek, az ezt képviselő királyi hivatali rendszer, a területekkel is összefüggő tisztségek képviselték. Egységes rendszer szerinti működését, pedig a legfontosabb és legtartósabb

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

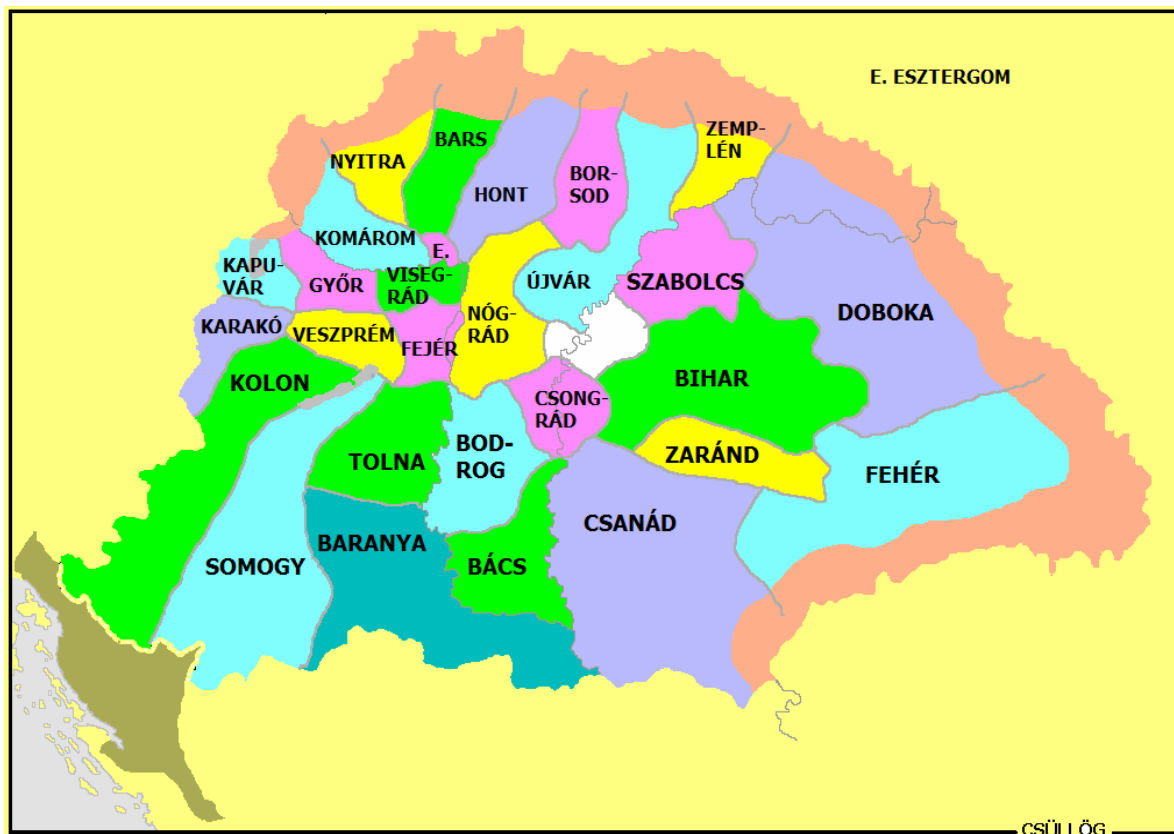
regionalizációs téregység a királyi vármegyerendszer teremtette meg, amely átfogta a nagytérség lakott térszíneit. Szerveződési egységteremtő szerepét csak jobban kiemelik és kiegészítik az eltérő funkciójú térségek: Duna-Tisza köze, Tisza- Körös köz (belső gyepük – a későbbi jász és kun területek), Szlavón Délvidék (csak a 12–13. századra jönnek létre), Erdély (királyi földek, székelyszékek).

Mind a földrajzi, mind a történeti irodalomban régóta tárgyalt jellegzetesség – a királyi Magyarország természetes kárpáti határai mellett – a vármegyék többségének a földrajzi sajátosságokkal összefüggő megjelenése. A szakirodalmi áttekintésben említett eredményeket (*Cholnoky J. 1934, Györffy Gy. 1963, 1987, Kristó Gy. 1988, 2003, Frisnyák S. 1990*) figyelembe véve megállapítható, hogy a megyék kialakulásában, kiterjedésük változásában és az új megyék létrejöttében a történeti – politikai okok mellett a földrajzi tényezőkből fakadó térhasznosításnak és térkapcsolatoknak is jelentős szerepe volt, vagyis területi megjelenésük a regionalitás/regionalizmus magalapozó folyamataira épült. A megyék területi megjelenése szoros összefüggésben volt a **népesség letelepedési sűrűségével, a védhető és hasznosítható térségek kiterjedésével, a mozgási útvonalak, vízhálózathoz kötődő elrendeződésével, a központ elérhetőségének mértékével.**

A korai egyházmegyéknek valószínűsíthetően fontos szerepük volt a korai vármegyék kialakításában (*Kristó Gy. 2003*), mivel már egy jogilag és szervezetileg biztosított királyi területegységhez kötődően jelenhettek meg minden fontos térségben a királyi hatalmat jelző ispáni központok. Ezt valószínűsíti, hogy a 29 szent istváni vármegye mindegyike egy várról (amelyek jó része személyekről) kapta a nevét. (*Kristó Gy. 2003*) A megyék kiterjedése ezért sokban kötődött a stratégiai útvonalak csomópontjainál kialakított ispánsági központokhoz, amelyek megyeszervező szerepét (hiszen nem mindegyik köré szerveződött királyi vármegye, vagy később betagozódott egy másik vármegyébe) **a bevonható népesség- és településszám, valamint a központból való elérhetőség szabta meg.** (*Györffy Gy. 19, Kristó Gy. 1988, 2003*). A hegyvidékeken átvezető útvonalak fontossága és a folyó- térszíni védelmi szerep, ha eltérő formában is, de a megyék többségének szerveződését erőteljesen a vízhálózathoz kötötte. Számukat és tényleges kiterjedésüket a felhasználható források alapján nehéz pontosan meghatározni, korábban 39-re (*Cholnoky J. 1934*) tették, ma 48-ra (*Györffy Gy. 1977*) vagy 29-re (*Kristó Gy. 2003*) teszik. Legtöbbjüknel kimutatható az aktivitási térszinek érintkező peremének térhasznosítása, így a folyó és település-térszín felfűzése a belső megyékben, valamint a település- és erdőtérszín összekapcsolása a kárpáti határvármegyékben. Van arra is példa, amikor mind a három térszín hasznosítása összefüggően jön létre. Ilyen Borsova határvármegye (*Frisnyák S. 1990*), ahol a külső gyepű erdő-térszíne és a belső gyepű folyó-térszíne között a Latorca, Borsova és Tisza, valamint a hozzájuk igazodó útvonalak mentén szerveződtek meg a különböző települések. Az ármentes nyírségi területen az első központ Kisvárdra volt, az ártérperemen alakult ki az ezt követő Borsova, de jelentőssé vált az erdő peremen Munkács is. Részben hasonló funkciójú, de más földrajzi felépítésű, és a háttér tagoló folyók szélesebb völgyeihez kapcsolódó vármegyék típusát jeleníti meg Gömör vármegye. A Sajó és a Rima találkozásánál kialakuló keskeny, előtér nélküli település-térszíni sávhoz jelentős területű háttér, gyepű tartozott. Az előbbiektől eltérő a korai differenciált ártéri gazdálkodás (*Frisnyák S. 1990*) zártabb de kiemelkedő védelmi

A 11–13. századi regionalizációs téregységek

szerepű folyó-térszíneihez szerveződő vármegyék jelege és funkciója. Ilyen például Békés, amely a Körösök, Berettyó, Túr és a Tisza között alakult ki, mégpedig sajátosan, a vízzel borított térség szigetszerű kiemelkedéseinek peremén létrejött kicsi, változó helyzetű településeket felfűző és Békésnél összefutó útvonalak mentén (29. ábra).

29. ábra

A korai vármegyék területe Szent István korában (Kristó Gy. nyomán)

4. A REGIONALIZÁCIÓ TÉREGYSÉGEI A 14. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A regionalizációs téregységek átalakulása a 13–14. század folyamán több irányban ment végbe. Egyrészt a társadalmi átalakulás folyamata hatott erőteljesen: a rendi struktúra, a fő- és köznemesség kialakulása, másodsorban, pedig az előbbi folyamatokhoz kötődő birtokstruktúra, a főúri nagybirtoktestek kialakulása, valamint a királyi hatalom területi rendszerének átfogalmazódása. A területi egységek közül az egyházmegyék belső fejlődése, differenciálódása folyamatos volt, de korai, fontos regionalizációs szerepét, már nem nyerte vissza. Új tartalommal töltődik meg a folyamatosan meglévő tartományi rendszer. A dukátusok politikai szerepe feloldódik, nehezen körülhatárolhatóvá válik, lényegében eltűnik. Szlavónia részben funkcióját veszti, és a vármegyék kiépülésével korábbi szerepének egy részét Horvátország és a speciális funkciójú külső téregységek, a délvidéki bánágok veszik át. Erdély esetében

A 14–16. századi regionalizációs téregységek

megszilárdul az összetett szerkezet (vármegyék, székely és szász székek). A legerőteljesebb változás a megyék szintjén megy végbe a nemesi vármegyrendszer megteremtődésével. Számuk a 12. és a 13. században ugrásszerűen megnő, sokuk neve megváltozik és elszakadnak a konkrét várszerveződéstől. Alapvető szerepük lesz az uralmi rendszer belső kiterjesztésében (hegyvidéki erdőterületek), az aktív térhasználat bővítésében és a térkapcsolatok teljessé válásában. Ekkora már érintkező és jogilag rögzített megyei területiség jön létre.

4. 1. VÁRMEGYÉK ÉS A REGIONÁLIS TÉRSZERKEZET A 14. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A völgyi és folyóközi útvonalakhoz szerveződő megyék belső kitöltődését, azaz a települések rögzülését, számbeli növekedését, térhasznosításuk kiterjedését a nagybirtokrendszer és a telkes jobbágyság kialakulása gyorsította. Mindez a nemesi szerveződés kialakulásával a közigazgatási és jogi rendszer differenciálódásával összefüggésben ment végbe, amely elősegítette az osztódásokat és az új megyék megjelenését. A 14. századra már összefüggő rendszert (a jász, kun, szász és székely székek eltérő szerepű területeit kivéve) alkotó vármegyék a későbbiekben már csak kisebb változásokon mennek át a korszak végéig. Ha a regionális folyamatokhoz kapcsolódó szerkezet szerint vizsgáljuk őket, akkor több, a regionalizációs szerepkörüket is meghatározó típust különíthetünk el (30. ábra):

- 1. Teljes szerkezetű – aktív-, elő- és háttérre épülő – térszerkezeti vonalhoz szerveződő 19 megye, ahol mindhárom térszín összefüggő, a település-térszínhez kapcsolódó térhasznosítása jellemző: Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd, Arad, Temes, Krassó. Természetesen a különböző térszínek megyénként eltérő arányúak*
- 2. Folyó-térszín nélküli, más összefüggésekben az előző típus jellegzetességeit mutató, térszerkezeti vonalhoz szerveződő Bars, Hont, Nógrád megyék.*
- 3. Szervező vonalra szerveződő, folyó-térszín nélküli és erdőtérszíni túlsúlyú 12 megye: Túróc, Zólyom, Kishont, Gömör, Kraszna, Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Fehér, Küküllő, Hunyad.*
- 4. Teljes szerkezetű, szervező vonalhoz kapcsolódó 4 dunántúli megye: Sopron, Vas, Veszprém, Fejér. Az első három vármegyénél alapvetően a kisalföldi medence helyzet érvényesül, bár sem a folyó-, sem az erdő-térszín nem olyan domináns mint az első típusnál.*

Az első négy típus 38 megyéje adja az ország belső, délvidék nélküli területének meghatározó központjait és centrumtérségeit, területükön találhatóak a térpályák leágazási csomópontjai és bennük teljes formában megjelenik megyeszervezőként a régiószerveződésre jellemző felépítési és áramlási szerkezet.

- 5. Térszerkezeti vonalon kívüli három dunántúli vármegye: Zala, Somogy, Tolna*
- 6. Térszerkezeti vonalhoz szerveződő, jelentősebb erdő-térszín nélküli Baranya és 7 délvidéki megye: Varasd, Zágráb, Körös, Dubica, Szana, Orbász, Pozsega.*

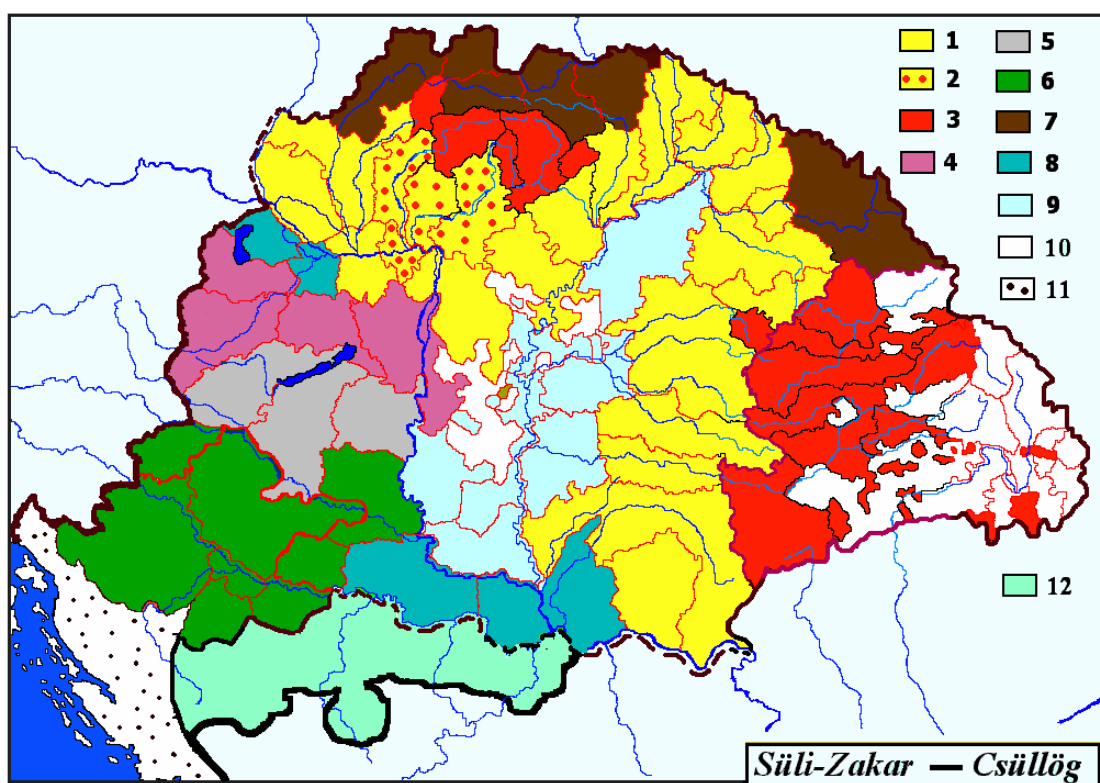
A 14–16. századi regionalizációs téregységek

Az irányított szerveződésű település-térszínüket mozaikszerűen tagolják a nem összefüggő elrendeződésű folyó- és erdő-térszínek, áramlási szerkezetük pedig alapvetően délvidéki irányultságú.

7. *Háttér helyzetű, döntően erdő-térszínű határvármegyék: Trencsén, Árva, Liptó, Sáros, Máramaros*
8. *Térszerkezeti vonalhoz szerveződő dominánsan folyó-térszín túlsúlyú megyék: Keve, Szerém, Valkó, Bács, Moson és Győr. Az első négy megye a délvidék balkáni, a két utolsó a nagytérség felső-dunavölgyi kapuja*
9. *Térszerkezeti vonalhoz nem kapcsolódó folyó-térszín megyék: Szabolcs, Külső-Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád, Bodrog.*

A megyék többségének és a régióknak a felépítési és áramlási szerkezeti azonossága azt mutatja, hogy a regionalizációs téregység a regionalitás területi működésére épül, és azt a szervezési adottságok és célok függvényében tovább bontva, kisebb területi kiterjedéssel jeleníti meg. A régióhatárok és a megyehatárok részbeni átfedése is ezzel magyarázható (29. ábra). Ehhez azonban két megjegyzés szükséges. A határ az aktív településtérszínen mindkét esetben alapvetően a települések jogi, közigazgatási hovatartozása alapján alakul, amelyet a szervező irányok mellett politikai, birtokmegosztási folyamatok is alakíthatnak. Eltérően érvényesülnek a határok a folyó- és erdőtérszíneken. Az utóbbin az erőteljes völgyi tagoltság következtében a vízváltások éles határt jelentenek – hasonlóképpen az irányított aktív térszínen is, pl. a Cserehát esetében, ahol Abaúj, Borsod és Torna határa a keskeny völgyközi hátakhoz igazodik hosszú évszázadokig (*Dobány Z. 1999*).

A folyótérszíneken (különösen a Tisza mentén) a gyenge és határozatlan áramlási szerkezet következtében vagy a közelség, vagy a funkció és kiépítettség miatt erősebb központ vonzása érvényesül. Jellemző példa erre a Felső- és Középső-Tiszavidék, ahol hol a Tiszántúl, hol a Tiszáninneri régiók központjainak vonzása döntőbb. Ez leginkább a 16. században figyelhető meg, amikor a politikai közigazgatás átrendeződése (az ország három részre szakadása) miatt bizonyos mozgáspályák használata erőteljesebbé válik, amely kihat az áramlási szerkezet arányainak megváltozására. Elmondható, hogy a folyó- és a passzív térszínek, de maguk a folyók sem jelentenek éles határt, ezért alakultak ki a Duna-Tisza Közén Heves és Bodrog megyék között gyenge szerveződésű átfedő területek. Hasonlóképpen a folyókat keresztező irányok következtében még a Duna és a Tisza folyómedrei sem jelentettek megye- vagy régió határt, például a folyók két oldalára kiterjedő megyék (Komárom, Esztergom, Pest, Fejér, Ugocsa, Heves, Külső-Szolnok) esetében. Így alakultak ki Dunáninneri hatóterületek a Dunántúlon (Esztergom és Pest megye), Tiszáninneri kapcsolódások a Tiszántúlon (Heves, Ugocsa).

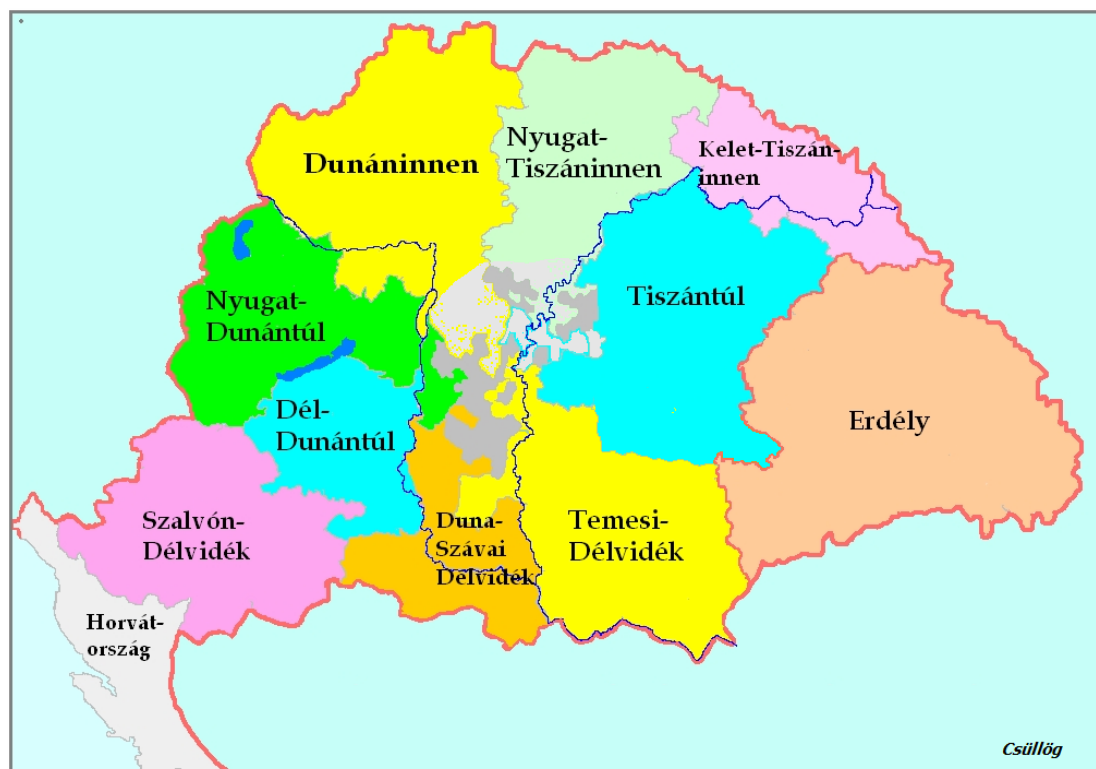
30. ábra

A 15. századi vármegyék térszerkezeti típusai

1. szerkezeti vonalra szerveződő teljes szerkezetű megyék
2. folyó-térszín nélküli szerkezeti vonalra szerveződő megyék
3. szervező vonalra kiépülő folyó-térszín nélküli megyék
4. teljes szerkezetű, szervező vonalra kapcsolódó megyék
5. szerkezeti vonalon kívüli dél-dunántúli megyék
6. szerkezeti vonalra szerveződő, jelentősebb erdő-térszín nélküli délvidéki megyék
7. háttér helyzetű, erdő-térszíni megyék
8. térszerkezeti vonalra szerveződő folyó-térszín megyék
9. térszerkezeti vonalhoz nem kapcsolódó folyó-térszín megyék
10. megye szerveződésen kívüli (kiváltságolt) területek
11. Horvátország
12. Bánságok

Az évszázadok alatt a területi munkamegosztás a térhasznosítás változásával módosítja az elő- és háttér funkcióit, sőt az aktív térszín „rovásukra” gyarapodik is, de az áramlási irányultságok energikus zónákhoz kötődése hosszú ideig rögzülő megye megoszlást – és régiótagolódást – alakít ki. A későbbi közigazgatási régióknál, így a 16. században a főkapitányságoknál és a 18. században II. József kerületeinél a kialakítás alapja a megyékből való építkezés (31. és 41. ábra).

A 14–16. századi regionalizációs téregységek

31. ábra

A 14–16. századi térkapcsolati régiók a megyehatárok alapján

A megyeszereződés szintjén, azzal egyenrangúan, a térszerkezeti rendszerhez igazodóan a tiszai előtérre és a Duna-Tisza közti köztes térségre, az államalapítás utáni betelepítéshez kötődően szerveződnek meg a megyéktől a független jogállású jász és kun székek, mintegy jogi tartalommal kitöltve a köztes térség kategóriáját. Hasonló funkciójú az Erdély területén, nagyobbrészt a háttér egyes részeihez kapcsolódó területek szerveződése. Itt a megyék még ebben a korszakban is csak részben töltik ki a térséget, jelentős nagyságot foglalnak el a sajátos jogállású székely székek és a több részre tagolódó Királyföld, valamint Fogarasföld és Beszterce. Ez utóbbiak fontos területei a szászok betelepítésének, mivel ezek ellentétben a felvidéki köztes térséggel (ahol nem jönnek létre a megyeszerveződésből kiszakadó területek, csak királyi városi jogállások), a megyéktől területi különállással rendelkeztek. Ugyancsak sajátos a székelység területi elrendeződése, mivel az erdélyi medencei és dombsági településtérszín mellett a Keleti-Kárpátok erdő-térszínét is hasznosításba fogják (32. ábra).

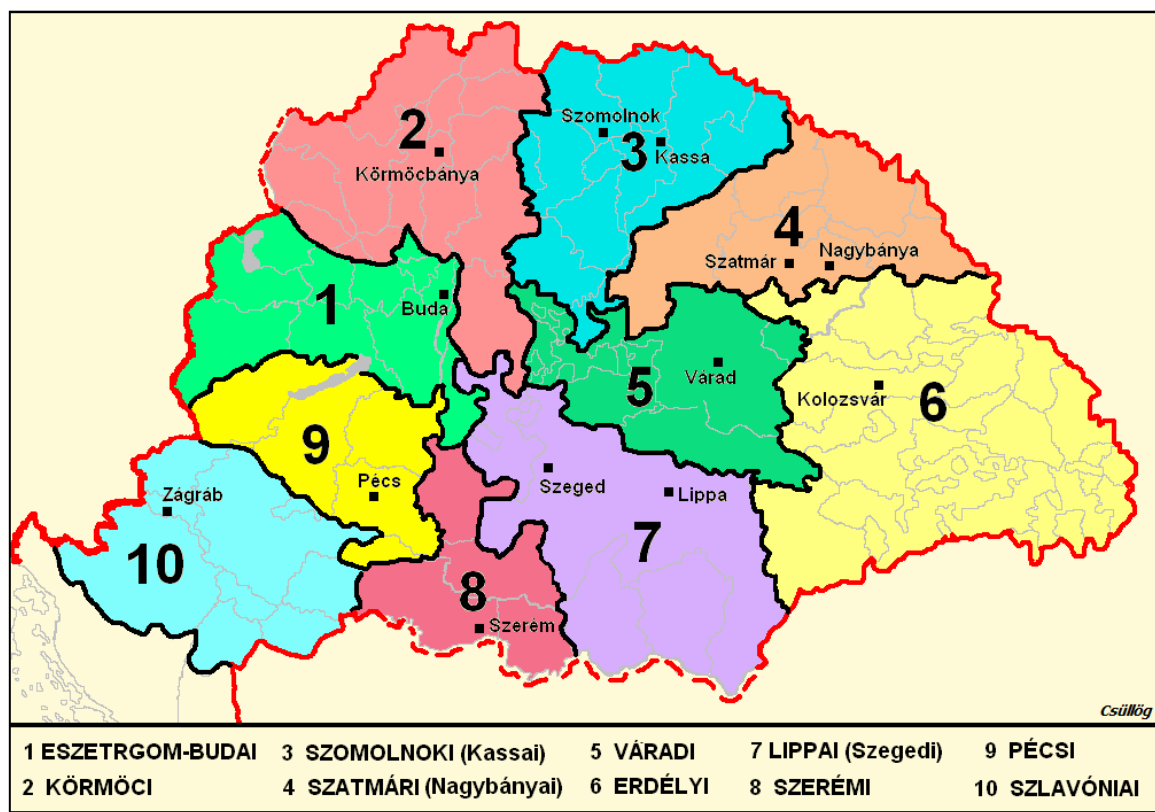
A 14–16. századi regionalizációs téregységek

32. ábra

Magyarország területi közigazgatási egységei a 15. században

A megyékből szerveződnek, de a térkapcsolati összefüggéseket jelenítik meg a 14. századra kialakított gazdasági, pénzügyi igazgatási téregységek: a kamarák. A tartományi keretek nem érvényesülnek bennük, pl. az Erdélyi Kamara területéhez az erdélyi Vajdasághoz nem tartozó megyét is soroltak. A kamarák kialakításában jelentős szerepet kapott a háttér gazdasági erőforrásainak, bányakincseinek (arany, ezüst, réz, só) területi elhelyezkedése. Az Európában is jelentős bányavidékek négy kamara magterületét adják (Körmöci, Kassa-Szolnok, Szatmári, Erdélyi), de fontosak a bányavidékek a Váradi és a Pécsi kamara estében is. Összességükben kisebb eltérésekkel már speciális funkcióval közigazgatásilag is megjelenítik a területi munkamegosztásra épülő regionális rendszert, a térkapcsolati régiókat (33. ábra).

33. ábra

Magyarország pénzügyi igazgatása (kamarák) a 14. században

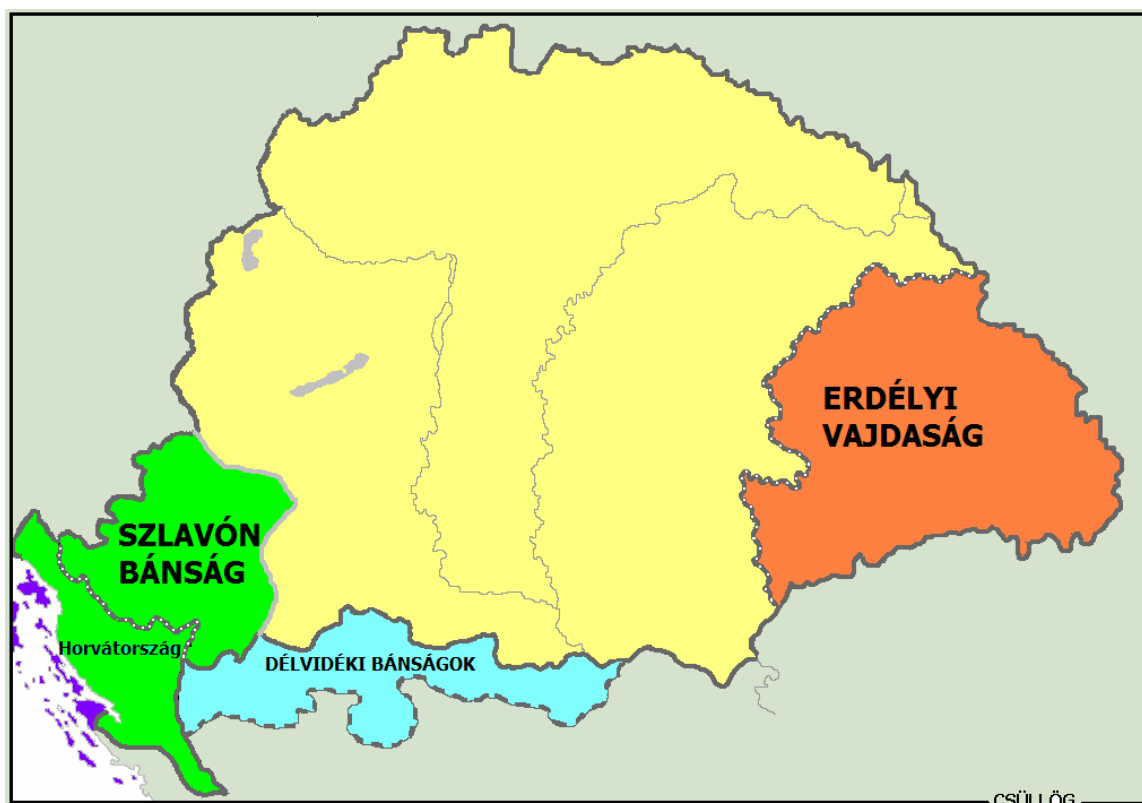
4. 2. TARTOMÁNYOK A 14. SZÁZAD ELJÉTŐL A 16. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A 13. században átalakuló, területileg kiterjedő és politikailag megszilárduló vármegyerendszer mellett/helyett, a királyi hatalom érvényesítésében, (különösen az idegen dinasztiák politikai bázist kiépítő és gazdaságfejlesztő politikája következtében) a tartományok politikai szerepe több oldalról is megerősödött

A korai tartományokból származó a hercegségi területi funkció azok megmaradásával továbbélt (34. ábra), de egy megerősödött arisztokráciával a háttérben, amely a 13. század végén és a 14. század elején, a dinasztikus harcok idején már kifejezetten területi hatalomra tört. Tehát nem csak a királyságért való harcban váltak fontossá és bázissá az uralkodójelölteknek a tartományok, hanem a helyi arisztokráciának is, a minél nagyobb hatalom érvényesítésében. Vagyis, ha az ország egészének uralma nem is volt elérhető számukra, de az adott tartományban a teljes hatalom érvényesítése igen. Ez az időszak az, amikor a 11. század után először volt esélye az ország területi szétszakadásának. Ekkor a tartományok, a korábbtól eltérően, ellenfelévé válnak a királyi hatalomnak. Hatalmuk alapja a birtokkoncentráció, a királyi tisztségekben

A 14–16. századi regionalizációs téregységek

(nádor, vajda, bán, megyésispán), a közhatalomban szerzett hatalmas birtoktestek kiterjedése, és jövedelme.

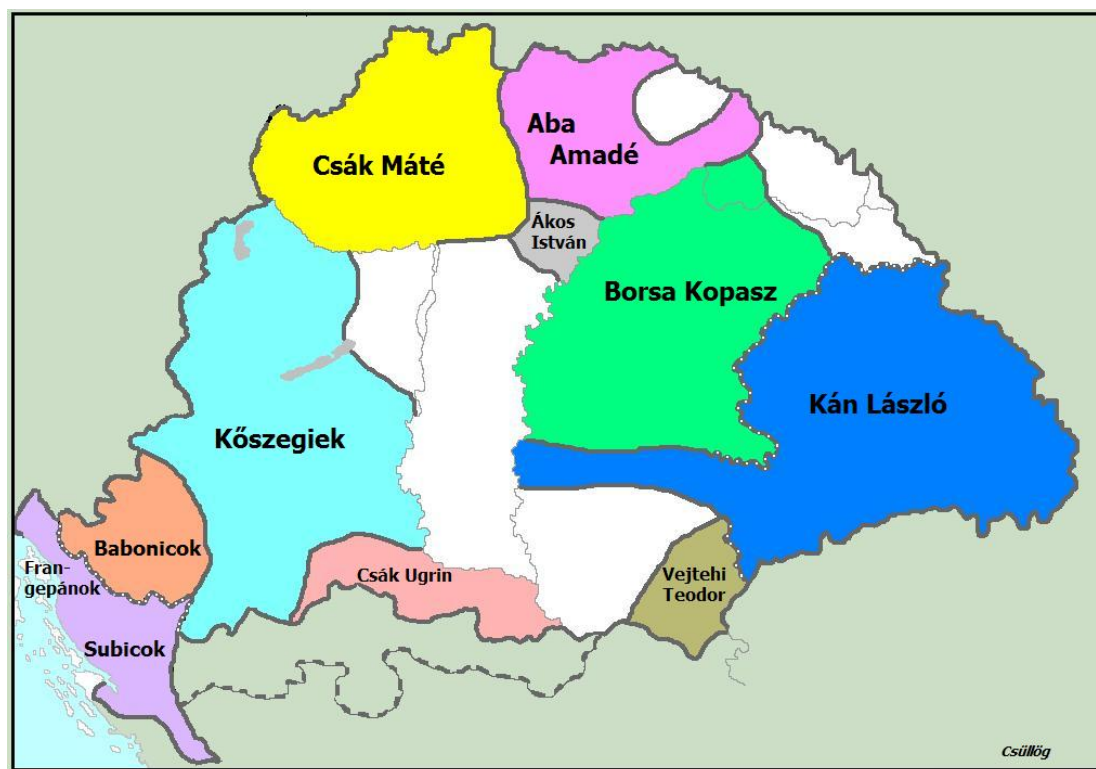

34. ábra

Királyi tartományok (hercegségek és bánságok) a 13–15. században

Ezek a tartományok is a „perifériákon” jöttek létre, számuk kb. 11 lehetett. (Kristó Gy. 2003) Közülük a legfontosabbak (35. ábra):

- Csák Máté területe a Dunáninnen terültén
- Kőszegiek területei a Nyugat- és Dél-Dunántúlon, valamint a Dráva–Száva közötti területeken
- A Subicok Horvátországban
- A Babonicok Szlavóniában
- Csák Ugrin a Szerémségben
- Aba Amadé és fiai, valamint Ákos István a Tiszáninnen
- Borsa Kopasz a Tiszántúlon
- Kán László Erdélyben és a Maros-folyóson
- A Szörényi Bánóságban Vejtehi Teodor

35. ábra

Tartományurak hatalmi területe a 14. század elején
(Kristó Gyula nyomán)

Mint látható ezen a tartományok többsége (a Nyugat-Dunántúlt, Tiszáninnent és a Szerémséget kivéve) a korábbi a dinasztikus hatalom felosztásban külön kormányzati részek voltak, akár mint korai dukátusok (Dél-Dunántúl/Somogy, Tiszántúl/Bihar). Másrészt nagyon jól lefedik a korábbi korszakokra jellemző a pannóniai és medenceszerkezeti területfoglalás elkülönülő térségeit. Ugyanakkor szoros kapcsolatban vannak az alakuló térkapcsolati régiókkal, amelyekben a gazdasági térfolyamatok erősödésének, a központok hatótér bővülése mellett nagyon fontos összetevőjévé válik az új birtokszerkezet és a birtokkoncentráció, amely a tartományi hatalom bázisa.

A rövid ideig fennálló tartományúri berendezkedés végül nem vezetett az ország szétszakadásához. Ennek egyik oka, hogy a tartományurak nem nyúltak a megyeszerveződés alapjaihoz, azaz nem bontották fel azokat, mivel az átalakuló megyeszervezet jó alapot biztosított a hatalomhoz, átvehették az erre vonatkozó királyi jogokat, pl. a megye ispánok kinevezését. Ugyanakkor próbálkoztak a várakra támaszkodó területiség, várkerületek kialakításával is. A várak száma és közigazgatási szerepe ezért ekkor jelentősen megnövekedett.

A 14. század második harmadától két területi közigazgatási forma alakult ki: az első a megyei, ahol a megye ispán közvetlenül a királytól függött, a második, pedig a

A 14–16. századi regionalizációs téregységek

tartományi, ahol a megyeispán a tartományúrtól kapta kinevezését, és hozzá kötődött. Ez a rendszer már kevesebb veszélyét adta a szétszakadásnak, mivel mind a két fél, a király és a tartományúr érdekét is szolgálta. A király számára hatékonyabb és mozgósíthatóbb erőforrást nyújtott a központi helyi hatalom (persze megfelelő hűség esetén, amit a politikai mozgástér alakítása biztosított) mint a szétagolt, egymással küzdő várnagyok csoportja. A tartományúrnak mindez még erőteljesebb birtokkoncentrációt, gazdagodást, szinte korlátlan hatalmat jelentett saját területein, és nem utolsó sorban jelentős beleszólást az országos politikába. Már Károly Róbert elkezdte az általa kinevezett és hozzá hű tartományurak tartományainak kialakítását, pl. a Drugetek birtokhoz és megyékhez juttatásával, a Tiszáninneni térségben.

A Mátyás uralmáig terjedő időszakban fontos szerepet kaptak az előző okok alapján a tartományurak és tartományaik, de az Anjouk alatt a korábbi tartományok keretein (Erdély, Temes, Szlavónia) kívül máshol csak rövidebb ideig szilárdultak meg tartományúri területek, mint pl. a Drugeteké, vagy a Striboroké a Vág mellett, valamint a Macsói bánoké a Dél-Dunántúlon és a Szerémségben.

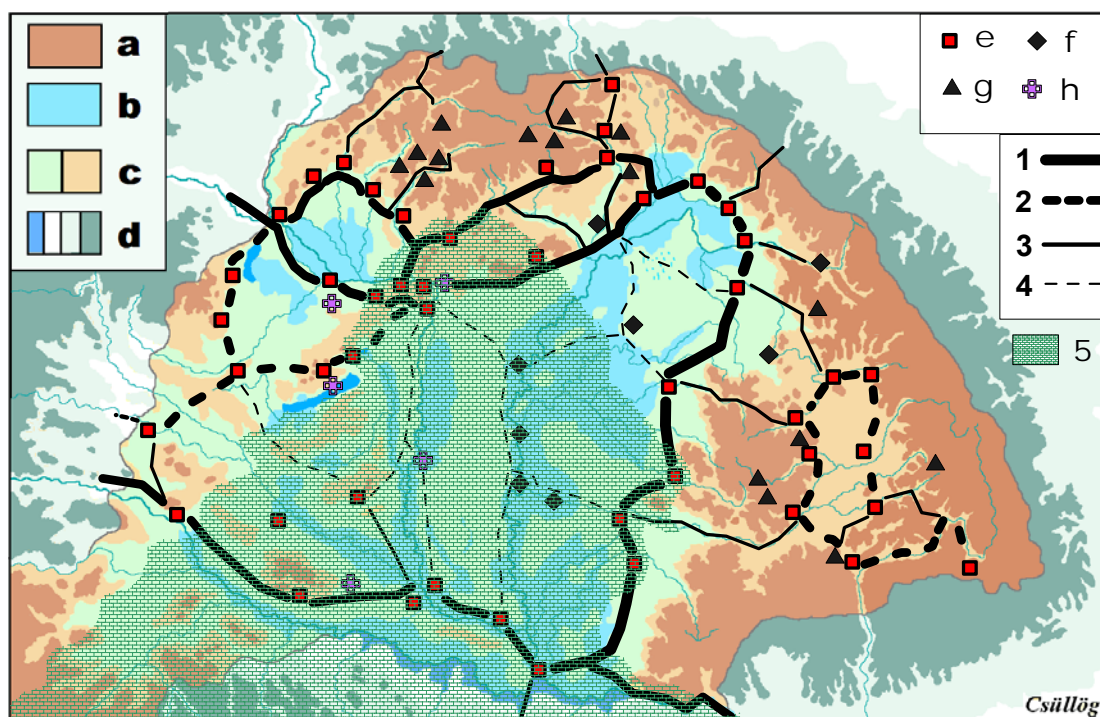
Zsigmond alatt már erőteljesebb szerepet kapott a tisztségekhez kötődő tartományi hatalom, de főleg a birtokstruktúra és nagyság, valamint annak területi elrendeződése lesz a meghatározó. Kevésbé körvonalazódnak a korábbi tartományokhoz kapcsolódó, összefüggő területek.

Mátyás politikai céljainak megfelelően már egyszerűsíti a képet, és alapvetően csak a két kiindulási területen marad meg a tartományi forma: az Erdélyi Vajdaságban és Horvát–Szlavón Bánságban. A kettő közül az erdélyi volt jelentősebb, nem véletlenül került egy erdélyi vajda Szapolyai János 1526-ban a magyar trónra.

5. A 16–17. SZÁZADI TERÜLETI TAGOLÓDÁS VÁLTOZÁSAI ÉS AZOK TÉRSZERKEZETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A Török Birodalom területi beépülése a Kárpát–medencébe, és az ország három részre szakadása – bár alapvetően a katonai politikai erőviszonyoktól függően alakult – **nem nélkülözte a kárpát–medencei regionális tagolódás sajátosságait**. A korai török törekvések a Duna és a Száva déli mellékfolyóinak háttérterületeihez próbálták megszerezni a völgyi kijáratokat valamint a hozzájuk tartozó aktív és előtér térszíneket. Lényegében ugyanúgy az egységes működés és a teljes déli térpálya uralás volt a céljuk, mint sok évszázadon keresztül a magyar királyoké csak, éppen ellentétes irányból. Amikor a bánsági ütköző területek után 1521 és 1526 között a Morava kaput is sikerült a törököknek tartósan megszerezni – Szerém és Valkó vármegyéket Nándorfehérvárral és Péterváradal –, akkor megfelelő felvonulási területhez jutottak a Kárpát–medencén belül, így nem függték a balkáni utak járhatóságától, ami egy hatalmas hadsereg hosszabb hadjáratához szükséges ellátásához nagyon fontos tényező volt. Mégis, majd két évtized telt el, míg a belső területek meghódítását megszervezték. Ennek okai részben a török uralmi struktúra sajátosságában, a birodalmi erőviszonyok alakulásában és a magyar királyi hatalom érvényesítésének – Ferdinánd és Szapolyai között – váltakozó állapotában keresendők. Az 1541 és 1547 közötti területi foglalás elsődleges céljai a szakrális központok – Kalocsa, Székesfehérvár, Buda, Visegrád és Esztergom – megszerzése volt. Területi hódításként, az említett központok környéke mellett, a Dunántúl délvidékhez kapcsolódó baranyai, tolnai, somogyi területét és a Duna-Tisza köze passzív térszíneit szerezték meg. A 16. század ötvenes éveinek hadjárataival a Tisza menti folyó-térszínnek Szabolcs megyéig, a Maros folyosó, a keleti térpálya temesi szakasza és az északi térpálya Esztergom – Eger közti szakasza és központjai kerülnek török uralom alá. Ezen az állapoton a későbbi hadjáratok és békekötések már csak kisebb mértékben változtatnak.

A régiók közül a Duna – Száva menti délvidék és a Dél –Dunántúl, a Maros folyosó teljesen, a Szlavón Délvidék és a Temesi Délvidék jelentős része, míg a Dunáninnen és a Nyugat-Tiszaninnen régióknak a nógrádi és hevesi térpályához kapcsolódó része lesz a török birodalom területévé. Megszerzik a keleti térpálya balkáni csatlakozását és az északi térpálya Budához és Esztergomhoz tartozó szakaszát, de a Nyugat-Dunántúli és a Dunáninnen régiók hozzájuk szerveződő hatótereit nem tudják uralni. Azáltal, hogy területiségüket az ország középső áramlásokban korábban kevésbé érintett, valódi központokkal nem rendelkező részére építik ki, az ország jelentős részén nem szűnik meg a korábbi áramlási szerkezetet, bár a folyamatoknak jelentős módosító hatásai voltak: (36. és 37. ábra)

36. ábra

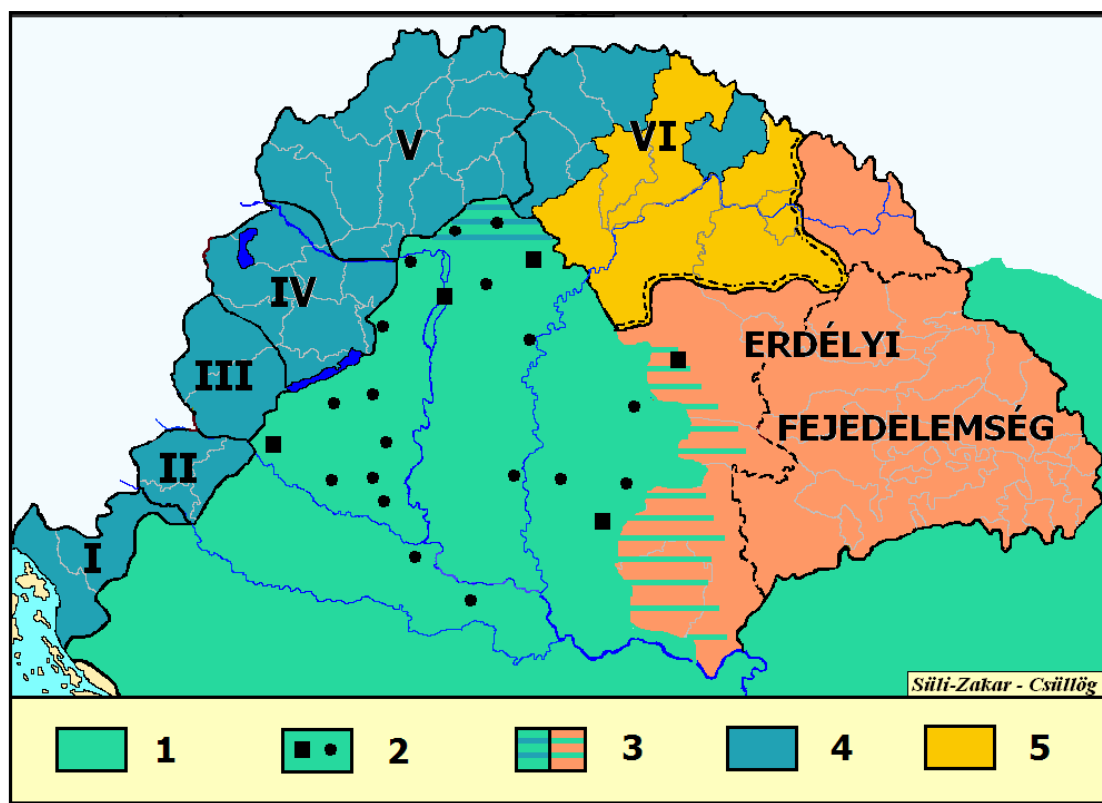
A török területfoglalás és a 16. századi térszerkezet

- a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
 e) többfunkciós központok f) központok g) bányászati központok
 h) egyházi központok 1. térszerkezeti vonalak 2. térszervező vonalak
 3. közvetítő vonalak 4. összekötő útvonalak
 5. a hódoltsági terület.

- Régiók közötti és régiókon belüli működési határvonal kialakulása:
 - A délvidék jelentős részének kiszakadása a korábbi térstruktúrából
 - Nyugat- és Dél-Dunántúl korábbinál élesebb elkülönülése
 - A Tiszántúl békési és részben bihari folyó-térszínének elszakadása a tovább fejlődő területektől
- A Partium (és a 7 vármegye) regionalizációs formában (jogilag) is megjeleníti a Kelet-Tiszáninnen és Tiszántúl régióit (38. ábra)
- Az észak-erdélyi, tiszántúli és kelet-tiszáninneri áramlási pályák még szorosabban kapcsolódnak össze, és köztük az erdélyi fejedelmeknek a Habsburg királyokkal vívott harca alakít ki változó, de csak politikai határokat. Mindezek következtében újra előtérbe kerül a Sebes-Körös és a Hernád közötti keleti centrumtérsg nagytérsg szerepe.
- Az energia és vásárvonal csak bizonyos mértékben változik: kiesik a temesi és a dél-tiszántúli szakasz, viszont bekapcsolódik a Gyulaféhevár – Torda – Kolozsvár – Dés – Nagybánya vonal. A részben kieső hevesi, nógrádi, esztergomi zóna északabbra húzódva pótlódik, és ez erőteljesen kihat a Hernád, Garam és Vág menti

áramlások erősödésére.

- A királyi területeken kialakított főkapitányságok területe alapvetően igazodik a megmaradt regionális hatóterekhez. A Horvát Főkapitányság Horvátország megmaradt területeihez, a Vend Főkapitányság a Szlavón Délvidékhez, a Balaton-Dráva közi és a Duna-Balaton közi Főkapitányságok a Nyugat-Dunántúl régiójához, a Bányavárosi Főkapitányság a Dunáninneri régióhoz, a Felső-Magyarországi Főkapitányság a két Tiszáninneri régióhoz szerveződött. (Ez utóbbinál kisebb változást hoz a királyi és a fejedelmi hatalom közötti területi osztozkodás, amely stratégiai és politikai okokból a Tiszántúl nagyobb részét és Máramarost Erdélyhez, Szabolcs és Szatmár megyéket a Főkapitánysághoz kapcsolja.)
- A megszilárduló horvát-szlavóniai és dunántúli, valamint a kisebb mértékben változó Dunáninneri határ mentén létrejövő végvárvonalhoz a hadi és határvédő térségekre jellemző pusztulási zóna kapcsolódik

37. ábra

Magyarország területi tagolódása a hódoltság korában

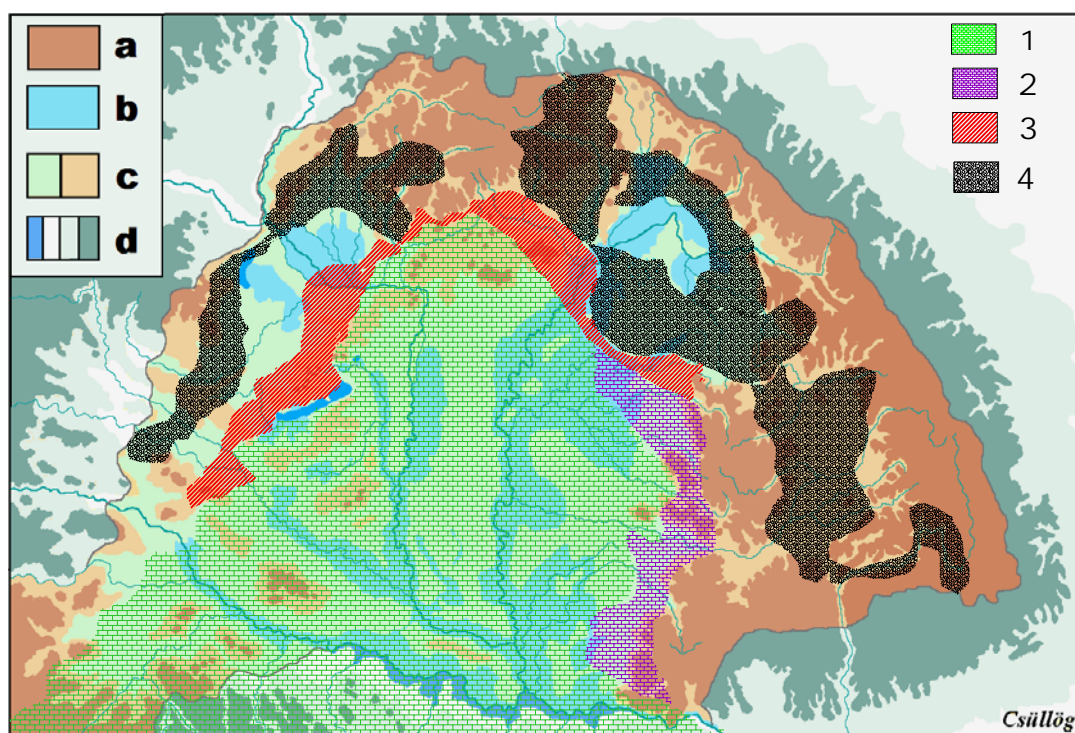
1. a Török birodalom területe 2. vilajet és szandzsák központok 3. változó uralmú területek 4. királyi főkapitányságok: I. Horvát II. Vend, III. Balaton–Dráva-közi IV. Duna–Balaton-közi V. Bányavárosi VI. Felső-Magyarországi
5. a hét vármegye területe

Ez az, az időszak, amikor a Kárpát–medencében közel hatszáz év után újra megjelennek a külső hatalmi centrumok területi folyamatai, mégpedig a korábban is meghatározó

nyugati és déli irányból. Egyrészt direkt módon – az ország egy részének a Török Birodalom részévé válásával – másrészt indirekt formában, a Habsburg Birodalomba való beépülésével. (R. Várkonyi Á. 1999) Ugyanakkor a nagytérségi folyamatok továbbra is a fő regionális összetevőkre és erővonalakra épülnek, de egyes hatóterek lefojtásával és mások felerősítésével jelentős súlypont eltolódásokat is hoznak.

A 17. század elejére, már rögzülnek az addig zajló szerkezeti változások eredményei.

- A főszerkezeti vonal elvágása Esztergom és Eger között, illetve a délkeleti zónájának elhalása a Duna és Várad között egyrészt módosítja az áramlásokat (Erdély kapcsolódása elsősorban a Felső-Tisza vidéken keresztül épül ki), másrészt korábbi központok elhalnak, jelentőségüket veszítik, pl. Temesvár, Székesfehérvár, Pécs, majd Várad, újak veszik át szerepüket, főleg az ország északkeleti térségében és Erdélyben

38. ábra

Centrumtérsegek a 16–17. századi Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben

- a) erdő-térszín b) település-térszín c) folyó-térszín d) külső térszín
 1. hódoltsági térszín 2. változó uralmú területek 3. ütköző zónák
 4. centrumtérsegek

- A korábbi áramlási struktúra megszakadása (nem csak az Erdélyi Fejedelemség politikai szerepe) kétpólusúvá teszi a királyi Magyarország területét. A nyugati, a Bécshez kapcsolódó és kedvező fejlettségű Kisalföld, míg a másik a keleti a Kelet-Tiszaníneni (Szepesség, Hernád völgye, Felső-Tisza vidék).
- A magyar medenceszerkezet rugalmasságát mutatja a sokszínű és eltérő állapotú

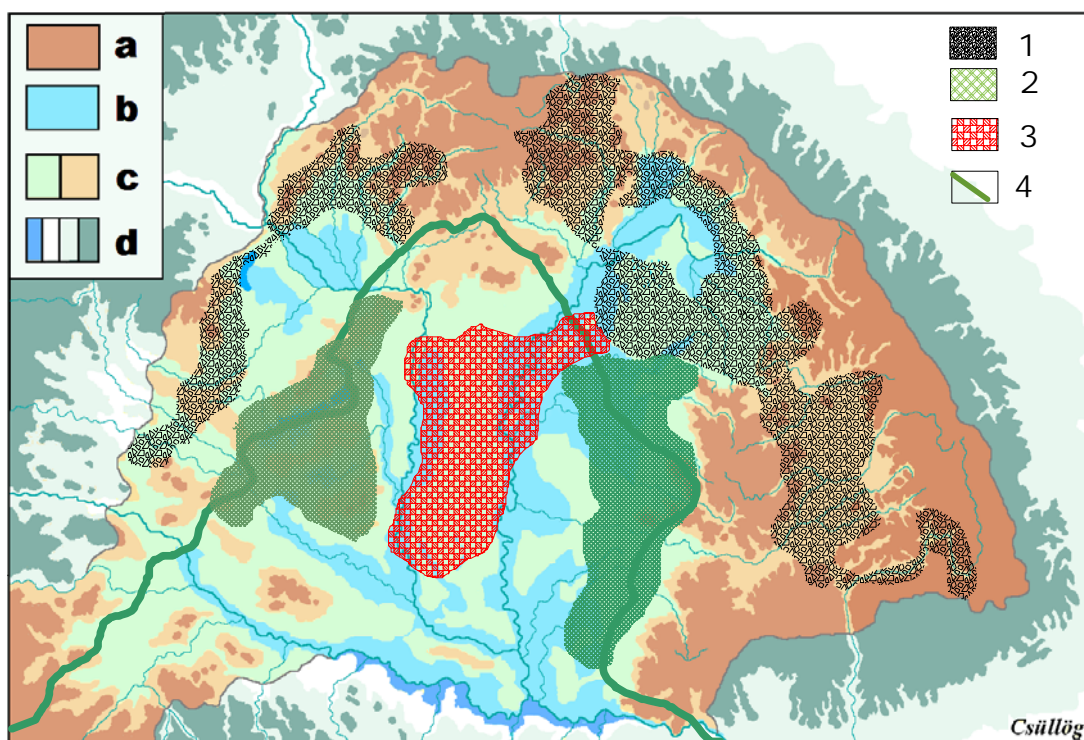
funkcióterek (centrum, ütköző és pusztulási terek) egymást kiegészítő kiépülése. (39. ábra)

- Legerőteljesebb változások a hódoltsági területeken mennek végbe: A korábbi állapotoktól eltérő a passzív Duna-Tisza közti területek felértékelődése, gazdálkodási rendszerének újraformálódása, a mezővárosi struktúra kiépülése és erősödése, amely az Alföld újkori nagytársági szerepkörének kezdetét jelenti:
 - Pusztulási peremzónák kialakulása
 - A településhálózat erőteljes átalakulása
 - Pusztásodás - a kis és közepes népességű falvak, városok felhagyása (felhagyatása), a településszám csökkenése, a településhálózat ritkulása.
 - A passzív, köztes alföldi térség gazdasági aktivizálódása, a mezővárosi fejlődés „alföldi” útjának megindulásával veszi kezdetét, amely összefügg a mezővárosi gazdálkodás nagyállattartásával és kereskedelmével, ennek gazdasági haszna azonban nem csak a városokban jelentkezik, hanem a földesuraknál is, de a török hatalom jövedelmét is megfelelően biztosítja. Az ehhez szükséges nagy terület kialakítása tehát itt egyszerre török és magyar érdek, így ennek sokkal nagyobb szerepe van a települések ritkításában, mint a harci cselekményeknek. (Hegyi K. 1976) Ez jelentős környezetátalakulással is jár, mivel a puszták és mocsarak területe növekszik.
 - Az áramlási folyamatok felerősödése és jelentős átalakulása
 - Új funkciójú áramlások és azok irányinak megjelenése és kihatása a település hálózatra:
 - A nagy hadjáratok felvonulási útvonalai
 - Katonai portyázások és a menekülési terek irányai
 - A szarvasmarha kivitel terelésének útvonalai
 - A török adóbehajtások igazgatási központokhoz igazodó irányai
 - A földesúri, vármegyei uralom érvényesítések irányai
 - A kulturális, vallási (a reformáció egyházai) kötődések és terjedések irányai
 - A különböző balkáni etnikumok megjelenésének és letelepedésének irányai
 - A nagytávolságú áramlások megjelenése két fő irányban fókuszálódik:
 - A Habsburg birodalom felé – gazdasági és kulturális, vallási funkciókkal
 - A török birodalom – a Balkán felé – gazdasági és közigazgatási funkciókkal
 - A folyamatok sokáig kiható következménye a népesség és településkoncentráció, a nagyterületű mezővárosok kialakulása és dominanciája.
 - Az így kialakuló struktúra sajátosságaként a hódoltság területén nem jönnek létre valódi vonzásterű központok, és nem alakulnak ki határozott szerkezeti vonalak
 - A 16. század utolsó harmadára a különböző hatalmak (vármegyei, török és a helyi szerveződések) regionalizációs téregységeinek sajátos egymás mellett élése alakul ki:
 - A területet korábban sem teljesen lefedő vármegyék szerepe és működése

16–17. századi területi tagolódás

sokszor csak elvi és jogi formában, de tovább él, bár közigazgatási szerepe igen csekély

- A kiépített török katonai közigazgatás elsősorban nem a korábbi megye és járás rendszer átvételét jelentette, de a térkapcsolatok következtében voltak jelentős átfedések is
- Tovább él a jász és kun népesség korábbi területi elkülönülése
- Megjelennek szinte közigazgatási tényezőként is, a nagyterületű mezővárosok és a parasztvármegyék
- Összességében a hódoltsági területen új és markáns, valamely korábbit teljesen leváltó, vagy a többit magába olvasztó, tartós regionalizációs téregység nem jelenik meg. Ennek két fő oka is lehet, egyrészt a hódoltsági területek nagy része korábban passzív területekre esett, jelentős része katonai ütköző zónaként működött, másrészt a megfelelő térszerkezettel rendelkező téregységeket teljes egészében nem tudták a törökök meghódítani.

39. ábra

Elnéptelenedő és aktivizálódó térségek a 17. században

1. centrumtérségek a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben
2. elnéptelenedő és pusztuló területek
3. mezővárosokba koncentrálódó népesség és aktivizálódó térhasználat
4. a hódoltsági terület határa

Mindezek eredményeként Európában egyedi módon, két eltérő struktúrájú, ázsiai és európai birodalom működőképes szerveződése fonódik egymásba a Kárpát-medencében. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották nem csak a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését, de a magyar államiság folyamatosságát a királyi területek határán kívül is.

Az eseményekből feltehető, hogy mind a két hatalom alapvetően az ország egységében gondolkodott, és a megosztást csak a politikai és hadi erőviszonyok függvényének tekintette. A Habsburgoknak nem csak mint magyar királynak, hanem mint meghatározó európai hatalomnak is alapvető érdeke volt a középkor egyik meghatározó királyságának egységes területiségben és jogállásban való megőrzése. Ezért nem merült fel komolyan a százötven év alatt a helyzet kínálta szétdarabolások gondolata. Sőt tevékenységük, ha a magyar nemesség egy részének korábbi helyzetét rontó formában is, a szerkezet megerősítésére irányult, amely a belső háborúkban és a török kiűzésében, majd pedig a 18. század területi közigazgatásának, a regionalitás térkapcsolatait figyelembevevő rekonstrukciós folyamataiban is megnyilvánult.(41. ábra). Ennek különösen fontos példája a Tiszántúl területe, amely a 150 éves időszak alatt három regionalizációs rendszer része volt egyszerre.

6. A TISZÁNTÚL REGIONALIZÁCIÓS SZEREPKÖRÉNEK VÁLTOZÁSAI A 11. ÉS A 17. SZÁZAD KÖZÖTT

A Tiszántúl sajátos medencebelsei, de mégis összetett, teljes szerkezete, és Erdély felé közvetítése a már a 11. századtól megszabta nagytérési szerepkörét. A Tisza baloldali mellékfolyói fontos területfoglalási zónák voltak a hegyvidéktől a folyótorkolatokig. Területén részben önálló hatalmi centrumok jöttek létre (Ajtony) majd dukátus szerveződött, és ezzel egy időben, meghatározó egyházmegye (Váradi), majd több fontos királyi vármegye (Bihar, Békés, Zaránd, Szabolcs, Kraszna, Szatmár, közép-Szolnok), kiegészülve a nagykun területekkel. A terület fontossága a 14–15. századi tartományi szerveződésben is megjelent, többször fontos tartományurak (Borsa Kopasz, Kinizsi Pál, Ráskai Balázs) birtokává vált.

A 13. századtól kiteljesedő társadalmi folyamatok a népesség térbeli megjelenést is módosították. A telkesjobbágyság zömében a nyílt település-térszín falvaiban jelent meg. A hadszervezeti változások, a várvonalak kiépülése, a várbirtokok bővülése a folyó-térszínekről idevonzza a hadi állattartó és eszközellátó népességet, így valószínűleg a tatárjárásnak nem csak közvetlen a pusztítással összefüggő, megtelepedést ritkító, hanem közvetett, a védelmi átrendeződést kiváltó szerepe is volt. A térség központjainak funkcióbővülése területi kihatásuk növekedésével is együtt járt. A 14. századtól a település-és vár-térszín érintkezésében a népességnövekedés és a birtokrendeződés, koncentráció hatására termelődő térenergiák a hegyvidék előterében éreztették hatásukat, míg a hegységek belső területein csak kisebb mértékben és lassan tudnak érvényesülni. Ezzel felértékelődött a települési térszín folyó-térszín

felé eső oldala, így ez a terület a korábnál szorosabban kapcsolódott a szerkezeti vonalhoz, és az energia- és vásárvonal zónája szélesebbé vált.

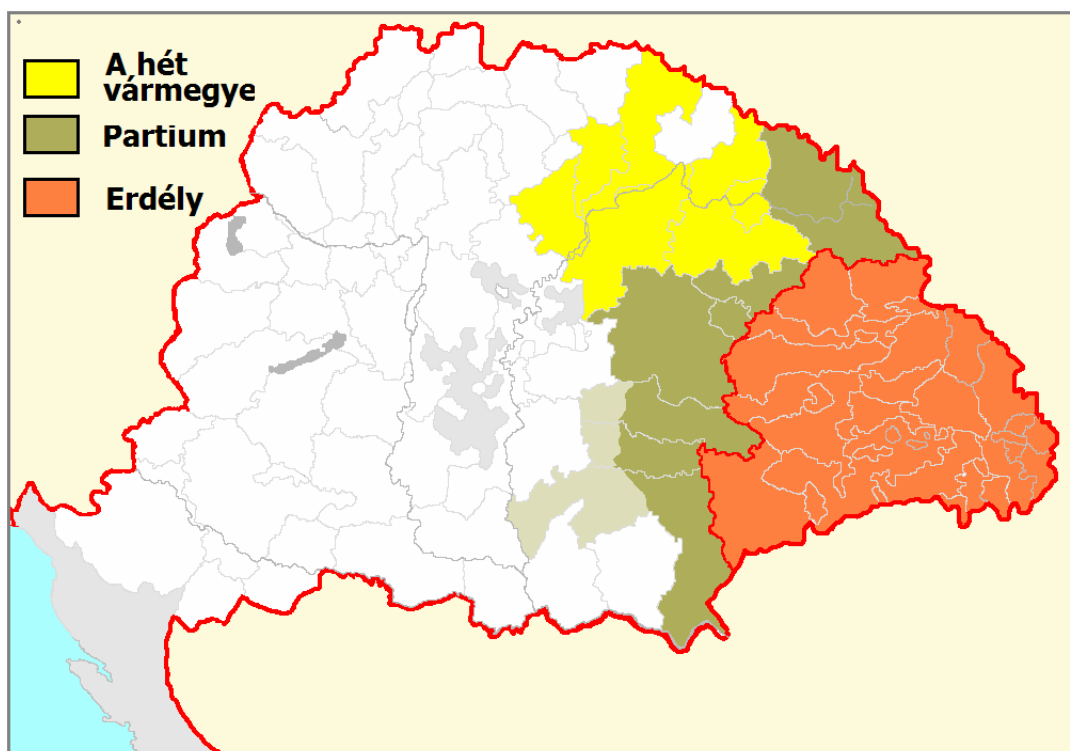
A keleti áramlási zóna hatása a 15. században erőteljessé vált, mivel rajta keresztül jelentek meg a török terjeszkedéssel összefüggő balkáni változások következményei. A délvidék politikai szerepének felértékelődése nem csak etnikai mozgásokban és átrendeződésekben, hanem a kereskedelem megélénkülésében és a nagybirtokok átrendeződésében is megmutatkozott. Ez pedig jelentősen változtatott a téraktivitás irányain is. Az igen gyorsan elterjedő hatások először az áramlási zóna déli szakaszán váltak dominánssá, és a temesi térségen keresztül jutottak el Erdélybe és Biharba.

Térszervező szerepkörét a 16. században tovább növelte a politikai változások következtében kialakult Partium, ahol igen jelentős politikai, katonai, kulturális és vallási térszervező irányok (Kelet-Tiszáninnen, Erdély, délvidék) összegződtek. A Partium majd két évszázadig tartóan meghatározó térsége volt a magyar történelemnek (különösen az Erdélyi Fejedelemség fennállása alatt). Ezzel szinte egy időben jelenik meg a délvidék irányából, közvetlen uralomként (1555) a török hatalom (36. és 37. ábra).

A 16. és 17. század fordulójára a középkori Tiszántúl a három hatalom regionalizációs törekvései által politikailag három részre tagolódik. A Királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és a Török Birodalom között kialakuló térhelyzet átformálta a régió korszakbeli áramlási irányait. Bár alapvető térfolyamatai továbbra is egységes szerkezetűvé fűzik (ennek jó példája Debrecen területhasznosítása), mégis az északi és déli területek fejlődése eltérő irányúvá vált.

A Felső-Tisza vidék térségében az egyik meghatározó nagytérségi centrumot hozta létre Bocskai, Bethlen, majd Thököly tevékenysége. A partiumi szerepkörben ismét élénkkelő hegyvidék-peremi energiavonal szorosan kapcsolódott az erdélyi régióhoz. Kialakult egy másodlagos közvetlen áramlási vonal az erdélyi előtér és a felvidéki (borsod-hevesi) előtér között.

Ezzel párhuzamosan indul meg a hajdú letelepítésekkel az alföldi térség erőteljes átalakulása, fókuszában a három hatalom között elterülő Debrecennel. Ennek az erősödő új központnak a Tisza felé irányuló hatalmas birtoktestei erőteljesen aktivizálják a korábbi passzív térszint. Gazdálkodása, kereskedelmi kapcsolatainak iránya, erőteljes politikai, kulturális fellépése a Tiszántúl új regionális szerepkörét teremtette meg, melyben a környezeti változásokhoz és a birtokviszonyok drasztikus átalakulásához igazodó mezővárosi agrárgazdálkodás és kereskedelem vált a legjelentősebbé. Ehhez a folyamathoz társult a kun népesség területi szerveződésének a korábitól eltérő aktivitása, amelynek gazdasági, politikai kihatása a térség térfolyamatainak fontos részévé vált.

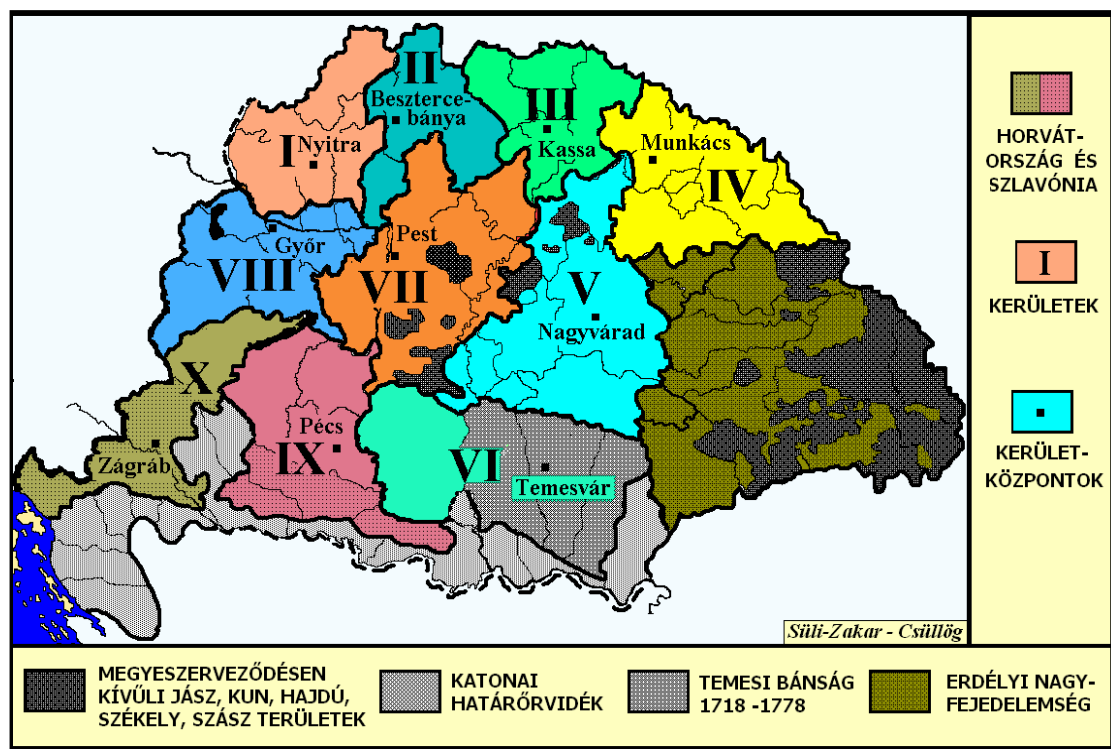
40. ábra

Az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb kiterjedése a 16. század végén és a 17. század elején

A Tiszántúl déli, dél-keleti része ezzel szemben vesztés térségként tartósan periférikus helyzete kerül, jelentős pusztulási, elnéptelenedett területekkel, amely állapot a török kiűzésének háborús korszakában és az azt követő harcok időszakában szinte az egész térségre jellemző lett (Debrecen és a hajdúvárosok kivételével). A 18. századtól meginduló rekonstrukciós folyamatok megőrizték a 16–17. század eredményeit: a mezővárosi fejlődést, a királyi várossá lett Debrecen központi szerepkörét, a hajdú-, és kunvárosok gazdasági súlyát, ezek kiegészültek a folyamatos betelepítésekkel, valamint a korábbi térszerkezetnek, a vásárvonalnak felélesztésével együtt Várad funkcióinak újjáépítésével.

A térség térkapcsolati összefüggései, regionális jellemzői később is meghatározóak, egyrészt a 18. század gazdaságának területi szerveződésében, másrészt az uralkodók politikai, közigazgatási törekvéseiben, amikor a megyeszerveződés keretein túli formákat próbálják meg kialakítani – pl. a 18. század végén II. József kerület beosztásában is markánsan jelenik meg a Tiszántúl régiója (41. ábra).

*A Tiszántúl regionalizációs szerepkörének változásai
a 11–17. században*

41. ábra
II. József kerületfelosztása

ÖSSZEGLZÉS

Az első évezred végén a Kárpát–medencében a későbbi évszázadokra is kiható térnyerési folyamatok zajlottak le. Ezekben több, eltérő népességszámú, különböző nyelvközösséghez és hatalmi, területi szerveződéshez tartozó társadalom vett részt. A 10. századra közülük emelkedett meghatározó tényezővé a térbeli migrációhoz évszázadok óta kapcsolódó, és ezzel összefüggően erős téraktivitással szerveződő magyar honfoglaló társadalom. Az általa fokozatosan uralom alá vont események eredménye lett egy sajátos, részben egyedi megjelenésű területi rendszer. Ebben váltakozó érvényesülési súllyal ötvözödött a romanizált térségek – frank/morva és bizánci közvetítéssel megjelenő – centrumokhoz szerveződő territóriumai rendszere, a nagy távolságokat átfogó, hierarchikus térkapcsolatokat kiépítő, erőteljes dinamikájú kelet-európai térmobilitással. A következő évszázadokban a magyar állam fokozatos megszilárdulásával létrejön az ország Kárpát–medencéhez kötődő, igen összetett és Európában egyedi térszerkezete.

A földrajzi összetevők különbségeiből adódó természeti térosztás és a társadalmi térhasznosítás területi rögzülésének eltérő intenzitása közötti összefüggések erőtereként való értelmezése és társadalomföldrajzi elemzése modellszerűen megjeleníti a jelzett korszakra vonatkozóan a Kárpát–medence regionális működését és téregységeinek kiépülését.

1. A természeti adottságokat megjelenítő földrajzi erőter és a társadalom hasznosítási törekvésétől függő

- *Települési helyzetek tagoltsági tájtipusok szerinti elhelyezkedése és ezek eltérő területi sűrűsége*
- *A településsűrűség és a térhasznosítási funkciók összefüggései alapján különböző aktivitású folyó-, település-, vár- és erdő-térszínek különíthetők el*
- *Ezeket a térbeli kapcsolódás társadalmi és államszervezési folyamatokkal összefüggő fokozatos kiépülése – mint a regionalizmus és a regionalizáció erősítő egymásra hatása – először a természeti tagoltság függvényében (völgy- és vízhálózat, vízzel borítottság, majd a társadalom fejlődésével párhuzamosan azon túllépő érintkezéseket alakítanak ki*

2. A társadalmi-gazdasági folyamatok térosztási és áramlási irányokhoz igazodó térbeli mozgása különböző **terjedési és diffúziós pályákat, egyben az országot meghatározó térszerkezeti vonalakat** jelenít meg:

- *Az aktív érintkezések az erőteljes térfunkciókhoz kapcsolódó irányokban egyre nagyobb területre kiterjedő, összefüggő áramlási és a regionalizációval erősített rendszert hoznak létre*
- *Ennek domináns irányaihoz kapcsolódva energikus zónák, az irányok csomópontjaiban pedig az áramlásokat és terjedéseket a funkciók területi*

Összegzés

koncentrációjával és hierarchizálódásával generáló centrumhelyek jönnek létre

- *A nagytérségi sűrűségi zónákat, valamint azok centrumhelyeit egymással és a külső centrumokkal összekötő teljes mozgásrendszeri funkciójú zónák és **országos térszerkezeti vonalak** (térpályák) egyszerre gazdasági erő vagy vásárvonalak (kedvező termőterületek által meghatározott letelepülési zónák, mozgásrendszeri - kereskedelmi útvonalak, valamint a politikai/hatalmi funkciók térhelyeinek koncentrációs területei*
- *Az érintkezések és áramlások eltérő mértékű kiépülése és dinamikája aktív nyílt és aktív irányított, valamint passzív térállapotokat hoznak létre*

3. A területi működésben fontosabb központok hatóterei térben hozzájuk szerveződő, de egymástól elkülönülő, a térszerkezeti vonalakra felfűződő térkapcsolati régiókat jelenítenek meg.

4. Az erőtéri összefüggések alapján a Magyar Királyság nem a Kárpát-medence természeti nagytájaihoz kapcsolódó tartományok konglomerátuma, és nem is egy központi térség köré mereven szervezett egyszerű struktúra, hanem a **regionális folyamatok által a térszervező vonalakhoz régióként szerveződő aktív – előtér – héttér térségek összefüggő rendszere. A regionalizáció és a regionalizmus szoros összefüggését és párhuzamosságát jól példázza a magyar állam területi kialakítása, amely alapvetően a regionalizmus által kialakított térjellemzőkre és működési téregységekre épített.**

5. A politikai uralmi törekvések a regionális összefüggések alapján alakítják ki a társadalomhoz igazodó politikai, jogi, vallási és közigazgatási térstruktúrát. A regionalitás rendszerét magukba foglaló megyék a térhasznosítás kiterjedésével, differenciálódásával párhuzamosan szervező tényezőivé válnak a 14–15. század gazdasági és társadalmi folyamatai által működtetett centrumhelyeknek, áramlási-szerkezeti vonalaknak és centrumtérségeknek. A fontosabb megyék területe a fő mozgási vonalak (későbbi térpályák) csomópontjaihoz, elágazásaihoz kapcsolódva, mindhárom funkcionális térszínre kiterjedt. Ez tette lehetővé, hogy funkcionális és bizonyos politikai okokból adódóan egyes a megyéknél nagyobb szervezési/politikai téregységek – kamarai területek, tartományúri területek, katonai felosztások – többé-kevésbé a nagymedencei térszerkezetet kifejező térkapcsolati régiókat jelenítették meg.

6. A Kárpát-medencei térszerveződés és térstruktúra markáns és összegző megjelenítője a **Tiszántúl földrajzi régiója. Nagytérségi regionalizációs szerepkörét belső régiók közti helyzete és összetett, térszervező elemekben gazdag felépítése határozta meg.**

7. A korai magyar államiság területi szerveződésének társadalomföldrajzi vizsgálatával megjeleníthetők azok a kárpát-medencei földrajzi környezettel összefüggő regionális folyamatok, amelyek alapján **a nagytérség nem tartományok laza konglomerátuma, és nem is egy központi térség köré mereven szervezett egyszerű struktúra, hanem a térszervező vonalakra hasonló folyamatokkal, de az eltérő adottságoktól függően szerveződő térségek-régiók összefüggő rendszere. Erre a regionális működésre szerveződött, azzal szoros kölcsönhatásban az**

Összegzés

országépítést meghatározó regionalizáció folyamata. A kialakított közigazgatási térformák közül a vármegyék is alapvonásaikban a Kárpát–medencét meghatározó regionális szerkezetre épültek. **Így bizonyos időszakok politikai törekvéseitől eltekintve, a nagyobb regionális egységek és a közigazgatásilag rögzített vármegyék nem egymást helyettesítő, vagy egymással felváltható térformák, hanem egymást kiegészítő, a nagytérséget összefűző és összetartó strukturális egységek,** vagyis történeti összefüggésben egyik sem megkerülhető kategória. Egyik a másik nélkül nem vizsgálható megfelelő alapossággal, és az egymással való összefüggésük értelmezése nélkül sem tárható fel a térbeli elrendeződés bonyolult rendszere. **Ezek alapján megfogalmazható, hogy a regionális működés meghatározó téregységének, a régiónak történeti jelenlétét és funkcióját elsősorban nem a regionalizáció, hanem a regionalitás/ regionalizmus szintjén kell keresni.**

THE TRANS TISZA REGION WITHIN THE REGIONAL DIVISION OF THE CARPATHIAN BASIN IN THE 10th-17th CENTURY (Summary)

The territorial activity characteristic to the medieval and early Modern-age of the Carpathian Basin developed during the 200 years following the foundation of the Hungarian Nation.

The complicated areal progresses of the period connected to the Carpathian Basin, and their achievements render an unspontaneous territorial accumulation possible without direct reactions to events, but suppose the conscious spatial construction and connected knowledge, as well as the active social organisation forms in space. The written records according to their function only refer to their presence indirectly, as they are connected not to the explanation of processes, but to the results and their repeated political legalisation. In this aspect the source becomes the “impression” itself, the areal system functioning for almost 1000 years, and with the many sided geographical interpretation, the process of areal construction and the role of its territorial divisions seem reconstructable. The geographical components can reveal connections hidden between the historical processes, even if from the 16. C. stronger effects arriving from outer areas partially altered the centre of the territorial structure.

GEOGRAPHIC ELEMENTS OF THE REGIONAL ORGANIZATION PROCESS

Regional development is a process determined by the society - its dynamics are always ruled by societal interests and the consequent state of organization. This process is based on the areal localization of various forms (functions) of social activity and the declaration thereof. Changes in the element number, in the organizational balance and in the environmental activities of society groups affects the rate of their fixation and ability to represent regional interests. Maintenance of areal utilization connected to areal locations, as well as the related changes in areal extension generate areal mobility of varying directions and strength, making the given areal units (with the exception of a few isolated geographic situations) the region of manifestation of all areal events coming from different directions. As a result, cumulative areal mobility – conflict, adaptation, conciliation - of societal groups of varying characteristics develops, on the basis of balance of events, into areal units of different levels.

Regionalism and Regionalization

There are two processes of areal development of determining direction, effective in the regional operation of the society and the state. One is a process, derived from the society of the region, forming the structure of settlements, economy, trade, cultural-ethnic conditions and religion, called regionalism. The other is a regional regulation activity originated from political power relations and conciliations organized by the state, called regionalization. In their function, the trends of the local areal organizational activity of the societies (regionally mixing with and dividing from each other) and those of the global, centralizing areal organizational activity of the homogenizing statehood prevail, with dynamics varying regionally and in time.

Forms of the regional division of the local societies, related to area utilization, is a

system of – in most cases legally not defined - regional areal units of different origin, order of magnitude and function. Operational areal units, formed by geographic and organizational interrelations and operated by long-lasting social – economic – and cultural factors, are historic areas, ethnic habitations, linguistic, economic, geographic (historic) regions, etc.

Regionalizational areal units based on the German/Latin pattern of the European feudal states, royal and nobilitary counties, dioceses - appearing as legally regulated categories in politics and public administration - and other, more frequently changing political large areal units (political regions) as organizational areal units rest on these operational areal units.

Fields of Regionalism

There appear no simple settlement processes at the different geographic locations, but an interested fixation of the forms of area utilization by the various social functions (land utilization, settlement, route and military organization, public administration/politics, the Church). The resulting regional status continuously changes in relation to the dynamics of the organizational level of the society, as well as of the development, and the economic and political aims of the state. The activity expressed by the society is present at various rates and directions in different areal locations, according to the geographic organization and the aims of the state and the society, therefore the areal activity of the various areal units are different. The base point of the activity is the contact among areal points (locations), and the areal ranking of their directions. In a societal geographical context, regional processes are interpreted by exploring three determining factors: the geographic environment, the functional appearance of the society, and the division and relationship of the society area (derived from the relationship between the first two factors).

Energies originated from the differences in the natural and social structure of the area create force fields, continuously changing (both in terms of their conditions and utilization forms). Attempts by the society to adapt to and to utilize these fields are manifested in the process of regionalism. Therefore, area utilization needs to be analyzed – in addition to interpretations by natural geography and historic regional analysis - by social geography, as a science of the regions, on the basis of the relationships of the geographic, activity and migration fields.

The Geographic Field

The geographic field is described by the characteristics and the proportion of the natural areal elements utilizable for society, and by the location of the geographic areal sites formed by them within the larger area. A deterministic manifestation of the geographic field, from the aspect of habitation, is the feature of natural areal distribution consisting of the above factors:

- Valley density segmentation is an areal division factor of primary importance in the further segmentation of surfaces within the larger area. This feature is most characteristic for highly elevated levels. In our case, flat, unsegmented plateaus without any valley network and strongly segmented surfaces with significant differences in their relative levels are formed depending on the altitude and the type of mineral mass. Where not compensated by auxiliary factors (weak and rapidly eroding soils, homogeneous coverage by vegetation due to elevation and the steep slope), the effect of the exceedingly powerful and extreme extension

valley density segmentation is disadvantageous for habitation.

- In contrast, at low altitude areal sites, primary areal segmentation is suppressed due to the low extent of elevation differences, river bed density is high, and flooding water surfaces of varying size are significant due to the dominance of water resource network factors. Thus, the hydrographic status and the corresponding soil and vegetation distribution, as coverage segmentation, appears to be a secondary areal division factor.

The unique dynamics of natural areal segmentation are created by the varying appearance of the interrelated valley density and coverage segmentation at a given areal site. Societal areal utilization benefits most from the mediocre, equalizing features, yet allowing diverse natural areal segmentation. At these sites, area utilization is focused and differentiated to certain directions by the areal segmentation character, and yet the development of areal contacts are not precluded.

The Activity Field

Active areal sites are created by the utilization of natural areal segmentation (as a natural prerequisite for settlement, economic, transport, etc. activities) depending on the objectives and organizational state of the society. Active areal sites are presented in their most fundamental form by societal areal elements expressing the areal fixation of the society.

- Settlement sites, formed in the societal activation of the areal sites at various rates, are divided – within the utilization forms limited by the characteristics of areal segmentation - into diverse types being determining factors in the regional activity.
- The pattern of settlement sites by segmentation region types results in varying densities of settlements and population. On the basis of this process, geographic sites of varying social activity are formed in the Carpathian basin. On the basis of their dominant forms of area utilization, these sites can be described as river, settlement, castle and forest areal sites.
- At the active areal sites, dominant areal connection directions are formed, depending on the nature and intensity of area utilization and on the rate of settlement density. At the same time, different settlement density states create various forms of regional contact of different intensity and being characteristics for the given areal site.

The Flow Field

The increasing number of settlements and population creates agile areal dynamics of the contacts. State organizing processes related to differentiation of the society become more pronounced – nobiliary counties and large estates are organized, city types emerge, colonizations, settlements at new areas take place, chamber management develops, regional division of labor and trade activities are fulfilled, etc. The processes of areal and functional segmentation of settlements due to area utilization are linked into a unified system by connections due to serf services and product transport processes, and by the hierarchy due to the enforcement of the legal and political ownership system.

- The process system, functioning in parallel locally and within the larger area, generate significant areal movements, two deterministic forms of which are flow and spread. These movements are determined by factors such as the population,

goods and commodities, forms of culture and religion, legal and jurisdictional elements determining social relations, as well as military activities, epidemics. Movements are generated by differences in formation and accumulation of these elements.

- Dominant areal directions of contact, pointing towards the settlement sites, are activated as areal organizational flow directions. Definite flow directions appear first and most dynamically at favorable areal segmentation sites i.e, at the foots of mountains and at the alluvial deposit cones of the inner mountain rim.
- Several connection zones, deterministic in the organization of the areal processes and having repercussion on the organization of the settlements, are formed from the cumulative effects of the flow directions. Military, political, executive and church organizations, belonging to the state organization process, rapidly appear at the areal points cumulating connection zone directions of valley gates, and form center sites affecting all areal sites. During the early periods of state organization history, center sites represent not a single settlement (city), but a connective and functionally divided site of settlements of various function (political, military, church, trade and estate centers), reaching well-defined city roles only by the 13th-14th century.
- The cumulative effect of mediations and areal movements – operating in the areal connection of the historic and internal field effect processes creating the centers – creates (in connection with the above mentioned processes) areal flow and spread lines of characteristic distribution and direction. The system of the so-called market line - mentioned in the literature in connection with the formation of the city system and the regional market functions by the 13th-14th century - emerges as an energetic zone and observable areal organizational factor even before the formation of the classical city forms.
- Areal movements of the societal-economic processes, adjusting to areal segmentation and flow directions, create areal structure lines, determining spread and diffusion paths, and therefore, the entire country as well:
 - a) Functional zones of the overall movement system and country areal structure lines (briefly: areal paths) - connecting density zones of larger area and their center sites with each other and with external centers - are, in parallel, concentration areas of economic power lines, market lines (settlement zones near arable lands, movement system/trade paths) and areal sites of political/power functions. The Northern areal path is a mediation line among external field centers at the Carpathian foreground of the Eastern European Plain and at the Northern rim of the Alps. Within the Carpathian basin, the first collection center is the Upper Tisza region, continued in a pair of (inner and outer) lines through the foreground of the Northern mountain-range of medium height, and through the 30-40 km strip of the valley gates of the rivers Ipoly, Garam, Nyitra and Vág. The majority of the determining political centers of the region (Esztergom, Visegrád, Buda, Pozsony) are organized on this areal path. The Eastern areal path is the strip from the outer Carpathian effect zone, through centers organized at the valley gates of tributary rivers (of the Tisza), Szamos, Kraszna, the Körös rivers, Maros, Temes, at the line of the mountain foot sites of the Upper Tisza region – Transylvanian mountain-range of medium height – Southern Carpathians until the mouth of Morava, the connecting gate towards

the Balkans to the West (towards Slavonia) and to the East (towards Byzantium). The internal areal paths are linked to the – partly external - Southern areal path connecting the centers of the Northern Balkanian and Northern Italian regions (Vidin, Nándorfehérvár, Pétervárad, Valkóvár, Pozsegavár, Zágráb) and following the line of the Lower Danube – Mid Száva-Dráva region. The rather complex force effects from the Balkan arrive to this line through the valley of Southern tribute rivers of Száva and the Danube – their mediating effects have always been significant in spite of the fact that this areal organization is located outside of the Carpathian basin.

- b) The organizing lines are similarly positioned as areal paths, but have narrower function in operating the internal system of two regions. In Transylvania, it is a strip connecting the center sites formed at the boundary of mountains and the hilly regions of the basin (Kolozsvár, Dés, Beszterce, Udvarhely, Brassó, Fogaras, Szeben, Gyulafehérvár, Torda). The similar double strip at the Western Transdanubian region, connecting the junction of the effect system of the Northern Italian and the Southern areal paths with the Northern areal path, is a less developed structure. One of its lines connects the center sites of the foreground of the Alps with the Vienna basin, while the other links centers at the foreground of the Transdanubian mountain-range of medium height with Buda.
- c) Mediating lines originate from the center sites of the areal paths. Movement system lines, creating the internal organization and segmentation of various regions, are organized predominantly along the rivers flowing towards the areal paths (Vág, Garam, Ipoly, Sajó, Hernád, Tapoly, Szamos, Körösök, Maros, Temes).
- d) Areal paths are linked through median and passive regions by connecting lines. These include military, transport, etc. paths with the purpose of distance shortening between active regions. Such lines formed partly along rims of areas flooded by the Danube from the Southland towards Buda and Pest, and partly between the Danube and Tisza from Transylvania towards Pest.

Areal Activity States

The various rates of development and dynamics of these contacts create areal activity states complementary to each other and deterministic to the regional organization process: active (open and directed contact structure) and passive (weak in contacts) sites are organized. The regional appearance and proportion of these sites are continuously changing in response to historic and economic processes. The strong intensity and concentration of the areal flows, in connection to active areal states, organize the center regions of the larger area. Weak appearance of the areal flows characteristic to passive areal states creates peripheral regions of various types around center regions: passive areal sites far from settlement site areal paths and encircled with rivers (Mid Danube-Tisza and Mid Körös-Maros regions), as well as river sites as effect acceptors and absorbers are pro-sites (foreground), while forest sites, that serve as resource generating factors, allow areal spread, and focus or limit flows, are back-sites (background).

AREAL CONNECTIVITY REGIONS OF THE CARPATHIAN BASIN

On the basis of force field connections, the Hungarian Kingdom is not a conglomerate of provinces belonging to the natural sites of the Carpathian basin, and is not a rigid and

simple structure organized around a central region, but appears to be an interrelated active site – pro-site – back-site system, organized as a region to the areal organization lines by regional processes.

Areal Connectivity Regions

The organization of the interrelated regional factors (active areal sites, areal states, center sites, pro-sites, back-sites, flow paths) within the larger area form areal units of similar structure and operation, but of different character in organizational direction and in certain energies (preceding areal structure, external centers, external boundaries). These areal units can be interpreted as geographic regions. The organization of pro-sites and back-sites, with various area utilization rates, to center sites represent the model of geographic division of labor in the Carpathian basin.

As for the period analyzed on the basis of regional processes, ten geographic regions can be differentiated. These regions can be classified, on the basis of the complexity of their structure, into region groups of complete or incomplete structure. Former includes locations organized directly to areal paths and complete in their structure (river, settlement, castle and forest sites). These are characteristic/deterministic regions of the Carpathian basin: Transtisza, Eastern Inner Tisza, Western Inner Tisza, Inner Danube, the Western Transdanubian region and the Temes Southland regions. Latter includes regions of different appearance from the former, only partially connected to areal paths, and incomplete in pro-sites or in back-sites: Transylvania, Western Transdanubian, Southern Transdanubian, the Danubian and Savian Southland and the Slavonian Southland regions.

Regional Characteristics of The Trans Tisza Region

The areal connection between flooded areas of the Tisza and the higher mountain zone links extensive areas with mutually complementary area utilization between the Upper Tisza region and the downstream reaches of the Maros. A geographic characteristic of this region that it contains nearly all site types found in the larger area, from surfaces permanently covered with water and from swamps to the high mountain zone, and that it manifests the majority of the natural geographic features of the Carpathian basin, the most important of which being the basin type terrain and the dense river network. Therefore societal settlement, area utilization and division of labor in this region manifests the areal organization of the medieval Hungarian State in a form characteristic to the entire Carpathian basin.

The settlement site is located on the axis of the region (the North-Eastern – South-Western axis). Sites on its side towards the Tisza - segmented by river beds and wide, flat valleys and mountain ridges, and encircled by rivers coming from the mountains i.e., on the Upper surfaces of the alluvial cone plains are characterized by a less protected, open areal status, with settlements linked to rivers and connected to each other in clusters. Site surfaces with dense valley network and directed areal states, towards higher elevation areal sites e.g., mountain foot surfaces, hilly regions, inner- and semi-basins are characterized, in accordance with the valley-ridge segmentation, by favorable extension area utilization (plow-land and forests) and by more protected settlements. Main and secondary valley settlement sites developed in the valleys of the tributary rivers of Tisza towards the back-site, while connection zones between the valley gate and slope settlement sites were formed at the wide river gates. Numerous valley settlement site groups with multi-directional, direct connections, connected to

each other in chains or in clusters, are found in one of the most densely populated and most permanently fixed settlement regions of the Carpathian basin.

From the active zone towards the Tisza, a low position pro-site of decreasing areal activity is located, consisting of settlement sites reaching into water-covered areas rather far from the centers, and a river site larger than those in the other regions. Traces of weakly organized settlement sites of closed operation, following the seasonal changes of water levels, were found at areal sites connected to transport, passage and military roads on strongly winding rivers. This pro-site does not sharply segregate from other regions, the Tisza does not form a boundary to it, and the effects of the nearby centers on the right side of the river in Heves and Borsod counties manifest themselves on the left side as well.

A unique feature of the Transtisza region, among other regions, is given by the fact that its forest site as a back-site forms a natural boundary not towards external areal sites, but towards the neighboring region. Thus, it is the only region of complete structure not being connected with external regions. In consequence, the valleys of the rivers deterministic in the organization of the region (Szamos, the Körös rivers, Maros and Temes) not only connect the mountain areal sites to this region, but mediate towards the neighboring region, Transylvania. Therefore, the active areal sites reaching into the back-site in a complex pattern activate the forest site of lower elevation at an earlier period, compared to other regions. This feature predominantly determines the connective role of the region within the larger area, manifested mostly in the contact between Transylvania and the Highlands.

Middle Regions

In consequence of the location of the middle regions and of the characteristics pattern of the areal paths, the first examples of such peripheries are formed, where sufficient areal energies do not appear, even among average areal site features, due to deficiencies of the region-forming elements and the distance from the organizing lines. These sites are characterized by low settlement density and the lack of center(s). Areas having been passive for a long time may be connected, in parallel, to several regions, and become their weak overlap areas. At the same time, they gain a deterministic role in the settlement of the populations (Cumanians, Jazygians, Transylvanian Saxons, etc.) arriving in organized flow from external regions. Two determining middle regions, absorbed in the region organization by the 16th century, emerge during this period. On one hand, the Great Hungarian Plain middle region, being located among seven regions, appears on the open country segment of the Transdanubian region and on the Mid Danube-Tisza region. On the other hand, the mountain middle region is formed at the area of the North-Western Carpathians, between the Inner Tisza and Inner Danube regions, along the upper reaches of the rivers Vág and Poprád.

AREAL UNITS OF LARGE AREAL REGIONALIZATION AND INTERRELATIONS OF AREAL CONNECTIVITY REGIONS IN THE 11TH-17TH CENTURY

Areal organization of the development of the Hungarian state well illustrates the close correlation and parallelism between regionalization and regionalism, because this process was fundamentally based on areal characteristics and operational areal units

created by regionality (and regionalism).

Main processes among components of regionalization that organized the force fields in the Carpathian basin into a uniform governmental area:

- prevalence of former areal structures
- incorporation of external effect directions
- areal gain interests and organizational skills of the society
- areal distribution of the institutional network of governmental operation
- development of regional operational structures
- formation of organizational areal units built in the regional structures
- legal codification of the areal and organizational levels of the areal units
- continued proclamation of sacral unity

Components and Areal Forms of Regionalization

The basic level is represented by counties that integrated several functions and played a dominant role, as well as by regal domains, Transylvanian Saxon and Cumanian-Jazygian seats, and by the privileged royal townships.

Larger domains of separately governed areas, provinces, functional areal units appear at a different level. Their role in the perpetuance of the areal unity was at least as important as that of the counties, although these units also inherently presented the risk of disintegration. Larger areal units were more frequent at the early period. Thus, not only early dioceses (besides early provinces), but some of the early royal counties are of large expansion. The formation of smaller size areal units commences after the 12th century.

The Immediate Precedents

The areal position of the Hungarians in the 9th-10th century within the Carpathian basin was presumably determined by several factors:

- Strategic/political factors: Discernment of integrateable areas of earlier dominative structures, establishment of external defence networks, provision of military routes.
- Military organizational factors: Defended and politically even distribution of military/kindred centers complying with divided military functions, and assurance of military supply basis areas.
- Administrative factors: Establishment of particularly divided kindred accommodation areas and centers representing areal unity and supporting operativity.
- Economic factors: settlement of population groups of various functions (horse and cattle husbandry, agriculture, salt and metal mining, iron industry, concentrated military supplying artisanship, distribution) on functionally proper areal patches.
- Defence factors: Assurance of proper defensibility for settlement areas and for the areal utilization environment.
- Transport factors: At the beginning the assurance of the military paths and the principality/royal court supply lines were of fundamental prominence, later settlement access paths gained importance.

The Theory of Dual Land Occupation

The major regionalizational manifestational and recording tool for areal governance has been to follow rivercourses, as expansion of the presence and assertion of political power could be traced, by a definite system, along rivers. The position of the central area of Árpád dynasty sovereigns and of Saint Stephan, as well as its linkage to the Danube, transferring the power center of the country to the Western part of the region, into the connection zone of the Pannon-Moravian region, was also manifested in the system. A fundamentally dual land occupational structure is observable in the 10th century: the Pannon structure follows the split of the late Roman provinces in the Transdanubean region, where the central area is initially divided into a triple zone by Roman paths and pathways. This division is further manifested in the structure of early dioceses and also that of early counties. Major centers have been formed in this region mainly along pathways, connected to earlier power structures. The basin structure, based fundamentally on land occupation complying with the tributary streams of rivers Danube and Tisza, consisted of several, segregated parts. This system was supplemented along the forest rim region along the corresponding paths of rivers Maros and Szamos, and along the amid river region of rivers Danube and Tisza.

Early Provinces in The 11th-13th Century

Early provinces (Transylvania and Slavonia) manifesting partial organizational independence play an important role in the areal appearance of early statehood. Determining factors in this process are the discrete status and consolidation of the regions within the basin, as well as the existence of their long functioning centers, because the density of organized population was higher in their cohesion zone.

A somewhat different role is played by early dukedoms (principalities) related to regal inheritance laws and manifesting the complexity of land occupation in a territorial form as well. The three determinant dukedoms (Bihar, Temes and Nyitra) are linked to central regions of former areal structures, and consequently represent the more densely populated and economically more important part of the large region.

Early Dioceses in the 11th and 13th century

The primary aim of their formation is the complete coverage of governed area and integration of zones of questionable dominance (areas along the rivers Vág, Nyitra, Száva and the Danube, Transylvania) into the uniform sacral areality. It is obvious that the early dioceses are the first, legally founded governmental-regal organizational areal units that allowed the overruling the former kin-related areality without valid objections. (There existed, of course, invalid objections e.g., Ajtony and Gyula.) The position and number of early dioceses clearly show the early appearance of the view-points of areal organization adjusted to the areal segmentation of the Carpathian basin. Incorporation of earlier power structures, assertion of political, regal interests and the early organization of areal connectivity in the great basin are manifested simultaneously in the establishment of early dioceses.

Early Counties in the 11th and 13th century

The establishment of the county system commenced together with societal transition processes leading to the emergence of regal posts. This form of areal units did not emerge against regionality, but incorporated the operational elements of regionality into

the legal system of the region as organizational elements. This is seen partly from the fact that core areas of the early counties were formed at the deterministic connection zones linked to already active and continuously activated flow lines:

- at external valley gates of forest rims,
- at road entrances of rims of external flooded areas,
- at crossing points of river areal sites,
- at junctions of flow valley lines of forest sites.

The areal appearance of the counties was in a close correlation with the settlement density of the population, with the extension of defendable and utilizable areas, with the order of mobility paths related to the river structure, and with the attainability of the center. The establishment of legally founded counties adjusted to intersections and junctions of main mobility lines (later areal paths) expands to all three functional areal sites. Internal structuralization of counties organized to valley and amid river mobility lines, thus the fixation and expansion of settlements in number and rate of areal utilization, was accelerated by the establishment of the large estate system and serfdom. The process was related to the establishment of the nobility and to the differentiation of the administrative and legal systems, promoting segmentation and the appearance of new counties.

Counties and The Regional Areal Structure Between The Early 14th And Mid 16th Century

The sacral unity of the Carpathian basin, complex in geographical constitution and in societal area utilization, was represented by denominated areas under the crown and their representative royal office system. The uniform operation of the region was established by the most important and long-lasting areal unit, the royal and later the nobiliary county system, regulating all inhabited sites of the larger area. Legally defined areal units were organized mainly to the junctions and forks of the main movement lines (subsequent areal paths), and affected all three functional areal sites. Their unifying role was promoted by regions of different functions among them: the Mid Danube-Tisza region, the Mid Tisza-Körös region (“gyepű” spots, the subsequent Jazygian and Cumanian areas), the Slavonian Southland (counties have formed here only by the 12th-13th century), Transylvania (royal estates, Székely (Szekler) centers). The formation of the early nobiliary counties took place in parallel with the social transforms leading to the establishment of royal offices. The areal appearance of the counties was in close correlation with the settlement density of the population, with the size of protectable and utilizable areas, with the location of the routes related to the river network, with the reachability of the center. The internal “filling-up” of the counties organized to paths in valleys and between rivers i.e., the fixation of the settlements, their growth in number, the expansion of their area utilization, was accelerated by the establishment of the large estate system and the emergence of land-owning serfs. This process advanced in connection with the organization of the nobility and with the differentiation of the legal and public administration systems, promoting splits of existing counties and the appearance of new ones. The nobiliary counties reaching to form an interrelated system by the 14th century (with the exception of the areas of Jazygian, Cumanian, Transylvanian Saxon and Székely (Szekler) centers playing different roles) were subject only to minor development during later periods until the end of this era. Nobiliary counties of Hungary in the 14th-16th century are classified into

characteristic groups on the basis of regionalism components and relations with the regions

38 counties of the first four types represent the determining centers and center regions of the country (with the area of the Southland excluded). Forks and junctions of the areal paths are found in these counties, and the constituent and flow structures, characteristic to the organization of the region, as county organizing factors, appear in their full extent.

The directed organization settlement areal site is segmented in a mosaic-like pattern by river and forest areal sites of non coherent arrangement. The flow structure of these sites is directed basically towards the Southland.

The constituent and flow structure uniformity of the majority of the counties and of the regions indicates that the regionalization areal unit is based on the areal operation of regionality, and that it manifests regionality in a smaller areal extent, depending on organizational features and objectives. The fact that region and county boundaries coincide is also explained by this phenomenon.

Provinces And The Regional Areal Structure Between The Early 14th And Mid 16th Century

The dukedom function related to the early provinces survived with their remanence, yet with an already consolidated aristocracy in the background. This is the period that brought along the first chance, after the 11th century, for the areal parting of the country. Provinces have been formed on the “peripheries”, their number could range to about 11. Their majority had been of autonomic administration even under the former, dynastic power, for example in the form of early dukedoms. Yet they already showed close overlapping with the areal connectivity regions being formed, as the formation of undivided large estates, in parallel with the intensification of the economic areal processes and the expansion of the power range of the centers, became an important factor.

Under the Anjous province principal areas, outside the range of earlier provinces (Transylvania, Temes, Slavonia), could solidarize only for shorter periods. Under Zsigmond, however, the power of provinces, linked to posts, gained a more intense role, yet the estate structure and size, and its areal distribution were determinant. According to the political goals of Mátyás, the form of provinces remained in existence only in the two initial areas: in Transylvania Voivodship and in the Croatian-Slavonian Banovina. Of these two, Transylvania was more significant, so it is not a coincidence that a Transylvanian voivode ship, János Szapolyai could come to the throne in 1526.

REGIONAL INTERRELATIONS IN SEGMENTATION IN THE 16TH-17TH CENTURY

This is the period when, after nearly 600 years, areal processes of external power centers appear in the Carpathian basin, i.e., from the Western and Southern directions that used to be deterministic at preceding times as well. These effects were manifested both in direct (a section of the country becoming a part of the Othman Empire) and indirect (incorporation in the Habsburg Empire) forms. Nonetheless, processes in the larger area remained to operate on the basis of the major regional factors and force lines, but causing significant shifts in focal points by suppressing certain forces and

amplifying others. Thus, the period determining the medieval areal conditions of the Hungarian Kingdom came to a conclusion by the end of the 16th century.

The Areal Structure in The 16th-17th Century

Although the areal expansion of the Othman Empire into the Carpathian basin took place fundamentally as determined by the military and political balance, special features of the regional segmentation in the Carpathian basin also participated in the split of the country into three parts. Areal occupation of the Othman power could become permanent in the middle zone of the country, which was less affected formerly by demographic flows and did not have real centers. At the same time, significant consequences of the fixation of the Othman areal structure in the operativity of the large basin areal structure are seen in the 16th-17th century:

- Transition of intra- and interregional operational border-lines:
 - a) Disengagement of a significant part of the southland from the former areal structure
 - b) A more intense detachment of the Western and Southern Transdanubian regions
 - c) Disengagement of the Békés and in part the Bihar river areal sites from the further developing areas.
- Partium (and the 7th county) indicate the regions on the Eastern Inner Tisza area in a regionalizational (legal) form as well
- Demography flow paths in the Northern Transylvania, the Trans-Tisza and the Eastern Inner Tisza regions become even more interrelated, and variable, yet only political borders among them are being formed by the fight between the Transylvanian sovereigns and Habsburg kings.
- The energy and market lines undergo some changes: the Temes and Southern Transdanubian segment fall out, yet the Gyulafehérvár, Torda, Kolozsvár, Dés, Nagybánya line engages itself with these lines. The partially separating Nógrád, Esztergom zone is supplemented by shifting to the north, which in turn affects the intensification of the lines along the rivers Hernád, Garam and Vág.
- The areas of the captain-general districts formed on regal territories were fundamentally adjusted to the remaining regional effect fields: the Croatian captain-general district was organized to the remaining territory of Croatia, the Wendic captain-general district to the Slavonian Southland, the Mid-Balaton-Dráva and the Mid-Danube-Balaton captain-general district to the Western Transdanubian region, the Miner Town captain-general district to the Inner Danube region, and the Upper Hungary captain-general district to the two Inner Tisza regions.

The Effect of Changes In The Areal Structure on Regional Processes In the 17th Century

The flexibility of the Hungarian basin structure is seen in the complementary establishment of the variegated and differently developed functional fields (centrum, collision and decay zones).

The most intense changes take place in the acquiescence areas. A modification compared to the earlier structure is seen in the appraisal of the passive, mid-Danube-Tisza region, the reformation of its economic structure, the re-development and intensification of its market-town structure, as the beginning of the modern large areal

role of the Hungarian Great Plain:

- The formation of decay zones
- Intense transition of the settlement network
 - a) „Plainification” – abandonment of villages of small and medium population density, decrease in the number of settlements, thinning of the settlement network.
 - b) Economic activation of the passive, intermediate plain (lowland) region starts with the commencement of the „lowland” path of market-town development. The formation of the large area required for this process is Hungarian and Othman interest in parallel, thus, the process plays a more significant role in the thinning of the settlement structure that military activities do.
- Amplification and significant modification of demographic flow processes
 - a) Military movement lines of major wars, military campaigns
 - b) Directions of military marauding and retreat zones
 - c) Herd paths for cattle export
 - d) Directions of Othman levy lines adjusted to administration centers
 - e) Directions of seigneur and county power lines
 - f) Directions of cultural, religional (churches of the reformation) linkages and propagation
 - g) Directions of the appearance and settlement of various ethnic groups from the Balkan
- As a special feature of the thus formed structure, centers of true cohesion zones and definite structural lines are not formed in the acquiescence areas

CHANGES IN THE REGIONAL ROLE OF THE TRANS TISZA REGION BY THE 16TH -17TH CENTURY

The regionalizational role of the TransTisza region within the larger area was determined by the median location and complex composition of the inner regions, rich in areal organizational elements. Societal processes, expanding after the 13th century, also modified the areal appearance of the population. Changes in military organization, the establishment of castle/fortress lines, the expansion of castle estates attracted the population, previously of military livestock-breeding and resource-providing function, from river areal sites to directed, active areal sites. The expansion in the function of the centers of the region resulted in the increase in their areal effects. The importance of the region was manifested also in the 14th-15th century provincial organization, and it became several times the domain of major landlords.

After the 14th century, areal energies - generated as a result of population growth at the contacts between settlement and castle sites, and of the reorganization and concentration of estates – could prevail only at a slow pace at mountain regions, and therefore, settlement areal site sides towards waterside sites were gradually reevaluated in a positive sense. This process was accompanied by the change in the activity of the Jazygian and Cumanian population settled at both sides of the Tisza, between the two areal paths. Economic and political consequences of this change affected the areal processes of the Heves, Bihar and Csongrád regions, and strengthened the connections, trade directions and estate acquisition activities of a new, rapidly emerging center, Debrecen.

The effect of the Eastern areal path become even more powerful during the 15th century, because changes in the Balkan, in connection to the Othman expansion, strongly took effect through influences from the Southlands. The reevaluation of the political role of the Southlands was manifested not only in ethnic migrations and reorganization processes, but also in the activation of trade, and in reorganization of large estates. This has significantly modified the directions of areal activity as well. Its areal organizational role was further broadened by Partium, the political areal unit formed as a result of the previous changes, and where significant directions of the political, military, cultural and religious areal organization processes (Eastern Inner Tisza region, Transylvania, Southland) summed up in their effects. Partium remained a permanently determining region of Hungarian history (particularly during the existence of the Transylvanian Principality) for nearly two centuries. In parallel, the Othman power emerged as direct dominion from the direction of the Southlands, creating an activated region on the Mid Danube-Tisza areas being organized from the direction of Bácska (of Southland location).

By the turn of the 16th-17th century the medieval Transtisza region is segmented politically into three parts as a result of the regionalization intention of the three ruling powers. The areal status among the Hungarian Kingdom, the Transylvanian Principality and the Othman Empire reformatted the flow directions of the region. Although its fundamental areal processes continue to be interwoven into a uniform structure (as seen in the example of the land utilization of Debrecen), the development of the northern and southern regions will differ from each other. The Northern part of the Transtisza region becomes one of the most important zones of the country. Efforts of Bocskai, Bethlen, and later Thököly created one of the determinant large areal centers in the Upper Tisza region. The highland-rim energy line, gaining again an animated role in Partium, was close linked to the Transylvania region. A secondary, direct demography flow line was formed between the Transylvanian and that of the Highland (Borsod-Heves) anterior zones. In parallel, the dynamic reform of the Great Hungarian Plain region is commenced with settlements of the Heyducks as a new population, with Debrecen in its focus, situated amongst the three ruling powers, The massive estate bodies of this new, growing center, reaching towards the river Tisza, intensively activate the formerly passive areal site. Its economy, the directions of its trade connections, its intensive political and cultural self-assertion created a new regional role of the Transtisza region. In this role market-town agricultural economy and trade, adjusted to environmental changes and drastic transitions in the estate structure, became of highest prominence. This was also supplemented with the activity of the areal organization of the Cumanian population, different from its previous form, that in turn, gained high importance within the areal processes in the region through its economic and political consequences. In contrast, the southern and southern-eastern parts of the Transtisza region, as a losing party, fell into a permanently peripheral position with significant depopulated and decay zones. This status later, during the hostile wartime period of the expulsion of the Othman and later combats, became characteristic to nearly the entire region.

CONCLUSION

By social geographical analysis of the areal organization of the early Hungarian statehood regional components and processes of the large area are identifiable. In the light of these components the Hungarian state does not appear as a loose conglomerate of provinces or as a simple structure organized rigidly around a central region. It

Summary

appears much more as an interwoven system of areal units of various levels and functions, organized onto the areal organization lines by similar processes, yet in different ways according to various features. The process of regionalization, determinant in the construction of the country structure, was built on this regional operativity, with close interactions between these two elements of regionalism. Provinces representing larger areal connectivity units and smaller areal units connected to differentiated areal utilization and areal concentration were simultaneously present in the areal forms of administrative authority with various functions. These latter, small areal units, the counties were also built, in their fundamental characteristics, on regional processes determinant to the Carpathian basin. It is apparent that the larger regional units and the administratively defined counties are not substitutive or fungible areal forms, but complementing structural units interweaving and cohering larger areas (with the exception of intentions during certain political periods). Thus, they represent non-evadable categories in a historical context. Neither can be evaluated at proper profoundness without the other considered, and the complex system of the areal structure cannot be unrevealed without the interpretation of the mutual interrelation of these two categories, either. On the basis of the above, it can be stated that the determinant presence and function of the region, the areal unit defining of regional operativity have to be searched not at the level of regionalization, but rather at the level of regionality/regionalism.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

Saját szerkesztésű ábrák:

1. ábra

A dolgozat Tiszántúl lehatárolása a 15. századi vármegyék alapján
10. o.

2. ábra

A Kárpát-medence domborzati tagoltsága
17. o.

3. ábra

A Kárpát-medence természeti térosztási szintjei
22.o.

4. ábra

A belső medenceperem települési rendszerének modellje
30. o.

5. ábra

A középkori Magyarország megtelepedési sűrűsége
32. o.

6. ábra

A jelentősebb monostorok területi elrendeződése a középkorban
33. o.

8. ábra

A különböző jogállású városok területi elhelyezkedése a 14. századtól a 16. század elejéig
35. o.

9. ábra

A középkori Magyarország aktivitási térszínei
40. o.

10. ábra

A Kárpát-medence aktivitási térállapotai a 12–15. században
42. o.

11. ábra

Centrumhelyek (központok) a 11–13. századi Magyarországon
45. o.

12. ábra

Központok a 14–16. századi Magyarországon
46. o.

13. ábra

Térszerkezeti vonalak a 14–16. századi Magyarországon
50. o.

15. ábra

Centrumtárségek a 14–15. században
52. o.

16. ábra

A Tiszántúl térsztási felszínei és tájai

55. o.

18. ábra

Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14–16. században

63. o.

20. ábra

Monostorok a 11–15. században a Közép-Tisza mentén

68. o.

21. ábra

A Tiszántúl térszerkezete a 13–15. században

70. o.

22. ábra

Aktivítási térszínek a Felső-Tisza vidéken

73. o.

23. ábra

Kelet-, Nyugat-Tiszáninnen és a Dunáninnen térszerkezete a 13–16. században

76. o.

24. ábra

Római provinciák a kárpát-medencében az 1. és 4. század között

92. o.

25. ábra

A késő avar megtelepedés a Kárpát-medencében

95. o.

26. ábra

A magyar területfoglalás elve

98. o.

31. ábra

A 14–16. századi térkapcsolati régiók a megyehatárok alapján

117. o.

32. ábra

Magyarország területi közigazgatási egységei a 15. században

118. o.

33. ábra

Magyarország pénzügyi igazgatása (kamarák) a 14. században

119. o.

34. ábra

Királyi tartományok (hercegségek és bánságok) a 13–15. században

120. o.

36. ábra

A török területfoglalás és a 16. századi térszerkezet

124. o.

38. ábra

Centrumtérsegek a 16–17. századi Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben

127. o.

39. ábra

Elnéptelenedő és aktivizálódó térségek a 17. században

129. o.

40. ábra

Az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb kiterjedése a 16. század végén és a 17. század elején

133. o.

Dr. Süli-Zakar Istvánnal közösen szerkesztett ábrák

14. ábra

Centrumtérsegek a 11–13. században

51. o.

19. ábra

Térkapcsolati régiók és köztes térségek a 14–15. században

65. o.

27. ábra

Magyarország korai térstruktúrájának regionalizációs téregységei a 10–12. században

105. o.

30. ábra

A 15. századi vármegyék térszerkezeti típusai

116. o.

37. ábra

Magyarország területi tagolódása a hódoltság korában

125. o.

41. ábra

II. József kerületfelosztása

134. o.

Feldolgozott ábrák

7. ábra

A várak területi elrendeződése a 14. században (Fügedi E. nyomán)

34. o.

17. ábra

A középkori településsűrűség eltérései a Berettyó és a Körösök

57. o. (Jakó Zs. Maksai F. Győrffy Gy. alapján)

28. ábra

Egyházmegyék 1050-ben (Kristó Gy. alapján)

110. o.

29. ábra

A korai vármegyék területe Szent István korában (Kristó Gy. alapján)

112. o.

35. ábra

Tartományurak hatalmi területe a 14. század elején (Kristó Gy. alapján)

121. o.

IRODALOM

Hivatkozott irodalom

Bakay Kornél (1978)

A Magyar államalapítás
Gondolat, 1978 p. 239

Becsei József (2000)

A magyarországi településállomány változásai In Frisnyák Sándor (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza* Nyíregyháza, 2002 pp. 377-390.

Beluszky Pál (1999)

Magyarország településföldrajza
Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs, 1999 p. 584.

Beluszky Pál (2001)

A Nagyalföld történeti földrajza
Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs p. 219

Berényi István (1992)

Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései
Földrajzi Tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.

Berényi István (1997)

A szociálgeográfia értelmezése Egyetemi jegyzet
ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 1997 p.135

Berényi István (2003)

A történeti kultúrtáj-kutatás szociálgeográfiai szempontból
In Frisnyák S - Tóth J.(szerk.) *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*
Nyíregyháza – Pécs, 2003. pp. 87-94.

Bóna István (1993)

A hunok és nagykirályaik
Corvina Budapest, 1993 p. 274.

Bóna István (1994)

Az Avar birodalom végnapjai
In Kovács László (szerk.) *Honfoglalás és régészet* - Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
pp. 67-76..

Cholnoky Jenő (1935)

Hazánk és népünk egy évezreden át
Budapest 1935

Chorley, R. J. – Haggett, P. (1965)

Models in geography. Barnes & Noble, London

Csánki Dezső (1890)

Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1890 p. 790

Dobány Zoltán (2004)

A Sajó-Bódva köze történeti földrajza

Történeti földrajzi tanulmányok 8. Nyíregyháza, 2004

Frisnyák Sándor (1990)

Magyarország történeti földrajza

Tankönyvkiadó, Budapest p. 213

Frisnyák Sándor (1995/a.)

A tájak és az emberi tevékenységi formák In Frisnyák Sándor Tájak és tevékenységi formák (földrajzi tanulmányok) Észak - és Kelet-Magyarországi Földrajzi évkönyv szerkeszti Boros L. Miskolc - Nyíregyháza, 1995 pp. 5- 45.

Frisnyák Sándor (1995/b.)

Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai

In Frisnyák Sándor Tájak és tevékenységi formák (földrajzi tanulmányok) - Észak - és Kelet-Magyarországi Földrajzi évkönyv szerkeszti Boros L. - Miskolc - Nyíregyháza, 1995 pp. 141 - 159.

Frisnyák Sándor (1996)

Magyarország kultúrgeográfiai korszakai

In Frisnyák Sándor (szerk.) A Kárpát - medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996 pp. 121-142

Frisnyák Sándor (2000/a)

A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje In Boros László (szerk.) Erdély természeti és történeti földrajza Északkelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza 2000 pp. 168-173.

Frisnyák Sándor (2000/b)

Tájhasználat és tájformálás (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Árpádkori földrajza) In Frisnyák Sándor (szerk.) Az Alföld történeti földrajza Nyíregyháza, 2002 pp. 259-267.

Frisnyák Sándor (2001)

Antropogén tájformálás az Alföldön.

In Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.) 10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke Debrecen 2001. p. 139.

Frisnyák Sándor (2002)

A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső-Tisza vidékén

In Frisnyák Sándor (szerk.) A Nyírség és a Felső-Tiszavidék történeti földrajza Nyíregyháza 2002. pp. 87-89.

Frisnyák Sándor (2004)

A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében

In Hanusz Árpád (szerk.) Történeti földrajzi tanulmányok Nyíregyháza 2004. pp. 7-19.

Fodor Ferenc (1935)

Történelmi és településföldrajz

Földrajzi Közlemények 4. 1935

Fügedi Erik (1977)

Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon
Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 p. 219

Glaser Lajos (1939)

Az Alföld régi vízrajza és a települések
Földrajzi Közlemények LXVII. 4. pp. 297-307.

Granasztói György (1980)

A középkori magyar város
Gondolat, 1980 p. 276

Györffy György (1977)

István király és műve
Gondolat, Budapest 1977 p. 668

Györffy György (1987)

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987

Györffy György (1997/a)

Nép, nemzet, ország
In Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.) Honfoglalás és néprajz
Balassi Kiadó Budapest, 1997 pp. 17-22..

Györffy György (1997/b)

Pest - Buda kialakulása
Akadémiai kiadó, Budapest, 1997

Györffy György – Zólyomi Bálint (1994)

A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt
In Kovács László (szerk.) Honfoglalás és régészet - Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
pp. 13-37.

Györffy István (1943)

Magyar falu magyar ház
Turul kiadás, Budapest 1943

Győri-Nagy Sándor (2004)

*Víz a tájban és a táj lakó népesség kulturális jelrendszerében
kialakulásában* In Fülek Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében – A
víz a tájban Szent István Egyetem Gödöllő
2004 pp. 8-13.

Haggett, P. (1965)

Locational Analysis in human geography. E. Arnold, London

Haggett, P. (1983)

Geography. A Modern Synthesis. Harper Collins, New York

Haggett, P. (2001)

Geography. A Global Synthesis. Pearson Education Limited, Edinburgh

Hajdú Zoltán (1996)

A magyar közigazgatás történeti földrajza

In Frisnyák Sándor (szerk.) A Kárpát - medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996 pp. 211-224.

Hajdú Zoltán (1997)

Táj és állam

In Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát–medencében - Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997 pp. 9-19.

Hegy Klára (1976)

Egy világbirodalom végvidékén

Gondolat, 1976 p. 289

Hegy Klára (1987)

A török birodalom a 16-17. században

In Pach Zsigmond P. – R. Várkonyi Á. (szerk.) Magyarország története 1529-1686 I. kötet
Akadémiai Kiadó, Budapest 1987 pp. 101-118.

Hegy Klára (1995)

Török berendezkedés Magyarországon

História Könyvtár, Budapest, 1995 p. 204

Hofer Tamás (1997)

Őstörténet a néprajz látószögében

In Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.) Honfoglalás és néprajz
Balassi Kiadó Budapest, 1997 pp. 9-15.

Horváth Gergely (1994)

Nógrád megye domborzat típusai

Kandidátusi értekezés Budapest, 1994

Horváth Lajos (1999)

A Kárpát-medence nagytájainak történeti nézőpontjai

In Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát–medencében, Gödöllő, 1999 pp. 263-272.

Kocsis Károly (1996)

Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920)

In Frisnyák Sándor (szerk.) A Kárpát - medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996 pp. 49-58.

Kósa László (1999)

Az Alföld peremvidékei In: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920 Planétás Kiadó Budapest, 1999. pp. 70-73.

Kristó Gyula (1988)

A vármegyék kialakulása Magyarországon

Magvető könyvkiadó, Budapest 1988 p. 642

Kristó Gyula (1996)

A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében

In Veszprémy László (szerk.) Honfoglaló őseink
Zrínyi Kiadó Budapest, 1966 pp. 207-222..

Kristó Gyula (2003)

Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon

Szegedi Középkortörténeti könyvtár 19.

Szeged, 2003 p. 229

Kubinyi András (2001)

Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban

In Font Mária (szerk.) Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon

Pécs 2001. pp.44-50.

László Gyula (1978)

A kettős honfoglalás

Magvető Budapest, 1978 p. 214.

László Gyula (1988)

A honfoglaló magyar nép élete

Múzsák Közművelődési Kiadó Budapest, p. 509.

Lorenz, D. (1989)

Trends towards Regionalism in the World Economy Intereconomics Vol. 24. No. 2.

pp. 64-70

Lorenz, D. (1991)

Regionalisation versus Regionalism – Problems of Change in the World Economy –

Intereconomics Vol. 26. No. 1. pp. 3-10

Maksay Ferenc (1971)

A magyar falu középkori településrendje

Akadémiai kiadó, Budapest, 1971

Mendöl Tibor (1932)

Táj és ember : Az emberföldrajz áttekintése

Budapest : Magyar Szemle Társaság, 1932

Mendöl Tibor (1935)

A megtelepülés formái

In: Domanovszky S. (szerk.) Magyar művelődéstörténet I. Budapest, pp. 191-212.

Mendöl Tibor (1938)

Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz

Szentpétery-Emlékkönyv Budapest, 1938

Mendöl Tibor (1963)

Általános településföldrajz

Akadémiai Kiadó Budapest, 1963 p. 567.

Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.) (1990)

Pannonia régészeti kézikönyve

Akadémiai Kiadó Budapest, 1990 p.386

Móga János (1998)

Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén In Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998

pp. 481-491.

Nemes Nagy József (1997)

A tér a társadalomkutatásban
Budapest, 1998

Novák László (1997)

Táj, népesség és településrendszer
In Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében
Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997 pp. 301-314.

Novák László (2000)

A táj és település – településrendszer változásai az Alföldön
In Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza
Nyíregyháza, 2000. pp. 415-430.

Ortvay Tivadar (1882)

Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig

Pálóczi Horváth András (1993)

A környezeti régészet szerepe Magyarországon középkor kutatásában
In R. Várkonyi Á. - Kósa L. (szerk.) Európa híres kertje - Orpheusz könyvkiadó,
Budapest, 1993 pp. 44 - 66.

Prinz Gy. – Cholnoky J. – Teleki P. (1938)

Magyar földrajz I-III.
Budapest, 1938

R. Várkonyi Ágnes (1999)

A Királyi Magyarország (1541-1699)
Tudomány-Egyetem sorozat. Vince Kiadó, Budapest, 1999, p. 220

Somogyi Sándor (1994)

Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század)
Történeti Földrajzi Tanulmányok 1. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz
Tanszéke Nyíregyháza, 1994

Somogyi Sándor (1996)

A magyar honfoglalás földrajzi környezete
In Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát - medence földrajza Nyíregyháza,
1996 pp. 7-17.

Somogyi Sándor (1997)

Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai
In Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében
Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997 pp. 41-57.

Soó Rezső (1931)

A magyar puszta fejlődéstörténetének problémái
Földrajzi Közlemények 1931 pp. 1-15.

Süli-Zakar István (1973)

Szabolcs-Szatmár településföldrajzi vázlat
Szabolcs Szatmári Szemle IX. évfolyam 2. szám pp. 87-103.

Süli-Zakar István (1996)

A régió: földrajzi integráció

In Dövényi Z. (szerk.) Tér – Gazdaság – Társadalom MTA FKI, Budapest, 1996 pp. 139-159.

Süli-Zakar István (1999)

A régiók Európában és Magyarországon

Debreceni Szemle 1999. 3. szám pp. 1-16.

Szabó István (1971)

A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század)

Akadémiai Kiadó Budapest, 1971

Szóke Béla Miklós (1994)

A Kárpát-medence a 9. században In Kovács László (szerk.) Honfoglalás és régészet
Balassi Kiadó Budapest, 1994 pp.77- 84.

Szóke Béla Miklós (1996)

Plaga Orientalis

In Veszprémi László (szerk.) Honfoglalás és néprajz

Zrínyi Kiadó Budapest, 1996 pp.11-44.

Teleki Pál (1917)

A földrajzi gondolat története

Budapest 1917

Tóth Endre (1996)

Kereszténység a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében

In Veszprémi László (szerk.) Honfoglaló őseink

Zrínyi Kiadó Budapest, 1997 pp. 147-160.

Tóth József (1996)

A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái In Pál Á. – Szonókné Ancsin G.
(szerk.) Határon innen határon túl Szeged, 1996 pp. 27- 4.

Tóth József (1998)

A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében

In Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza

Nyíregyháza, 1998 pp. 255-262.

Walter Ilona (1994)

A magyarországi szerzetesrendi építészet kutatása

Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. 1994 pp. 27-35.

A disszertáció témájában megjelent és hivatkozott saját publikációk

Csüllög Gábor (1997/a)

Szemponatok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához

In Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében
Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, 1997 pp. 291-296.

Csüllög Gábor (1997/b)

Contributions to historical-geographical investigations of the regional pattern of the Carpathian Basin

Abstract of the papers presented at the conference Geography: Tradition & Future
Budapest, 1997, május 20-23. pp. 9.

Csüllög Gábor (1998/a.)

Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában

In Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998 pp. 243-253.

Csüllög Gábor (1998/b.)

Debrecen térhelyzetének felértékelődése a Tiszántúl regionális szerveződésében (14 – 17. század) In Süli-Zakar I. (szerk.) Tanulmányok Debrecen városföldrajzából III. KLTE Debrecen, 1998 pp. 29-50.

Csüllög Gábor (1999)

Tájjellemzők a bihari térség középkori településtörténetének kialakulásában

In Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Gödöllő, 1999 pp. 127-132.

Csüllög Gábor (2000/a)

11-14. századi monostorhelyek a Körös-Maros vidéken és a Közép-Tisza mentén In Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza Nyíregyháza, 2000. pp. 397- 406.

Csüllög Gábor (2000/b)

Dunaújváros környezetének természetföldrajzi áttekintése és történeti földrajzi értékelése In Erdős F. - Pongrácz Zs. (szerk.) Dunaújváros története

Dunaújváros, 2000. pp. 8 – 16.

Csüllög Gábor (2000/c)

A Tisza menti tájak térszerkezeti szerepkörének változása a honfoglalástól a 19. század végéig In Fülek Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására Kulturális Örökség Igazgatósága, Budapest, Szent István Egyetem Gödöllő, Budapest–Gödöllő 2000 pp. 108-112.

Csüllög Gábor (2000/d)

Hegyek, vizek ölelésében

In Napút II. évfolyam 8. szám 2000 október pp. 14-21.

Csüllög Gábor (2000/e)

A középkori Magyarország térszerkezete

In Földrajzi Közlemények 2000. 1-4. Szám pp. 109-130.

Csüllög Gábor (2001)

Centrumtárségek a X-XVIII. századok közötti Magyarországon In Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.) Társadalomföldrajz és területfejlesztés az ezredfordulón Debreceni Egyetem TTK Társadalomföldrajzi és területfejlesztési Tanszék 2001. pp. 121 – 133.

Csüllög Gábor (2002/a)

Táji érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában
In Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében – az épített környezet változásai
Szent István Egyetem, Budapest-Gödöllő, 2002. pp. 185-188.

Csüllög Gábor (2002/b)

The Revaluation of Border regions in the Changing Spatial Structure In István Süli-Zakar (ed.) Borders and Cross-border Co-operatons in the Central European Transformation Countries
Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója Debrecen, 2002. pp. 69-79.

Csüllög Gábor (2003/a)

The Changes of the Spatial Structure in the Carpathian Basin
In Vaishar, A. – Zapletalova, J. – Munzar, J. (Eds.) Regional Geography and its Applications Institute of Geonics, Academy of Sciences of the Czech Republic Regiograph, Brno 2003, pp.20-25.

Csüllög Gábor (2003/b)

Megjegyzések a régiók kialakításhoz Magyarországon: történeti előzmények, következmények, lehetőségek In Süli-Zakar I. (szerk.)
Társadalomföldrajz – Területfejlesztés I-II.
Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék Debrecen, 2003. pp. 461-478.

Csüllög Gábor (2004/a)

A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában In Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében – A víz a tájban Szent István Egyetem Gödöllő 2004 pp. 56-58.

Csüllög Gábor (2004/b)

A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában In Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.) Gyepűk, várak erődítmények, és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) Nyíregyháza- Zürich, 2004 pp. 47-54

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2000)

Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei
In Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza Nyíregyháza, 2000. pp. 199 – 220.

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2003/a)

A dunántúli regionalizmus történeti előzményei

In Frisnyák S - Tóth J.(szerk.) A dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza
Nyíregyháza – Pécs, 2003. pp.29-42.

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2003/b)

A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon

In Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai
egyetemi tankönyv Dialóg Campus Kiadó,
Budapest – Pécs 2003, pp. 15-44.